

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 63

Київ
2021

Редакційна колегія

Голова редколегії:

КОЦУР Анатолій, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

ВІХАВАЙНЕН Тімо, професор, Гельсінкський університет, Фінляндія.

ГОНГ Согу, доктор філософії (культура, фольклор), професор, Гангукський університет зарубіжних досліджень, Сеул, Республіка Корея.

ГРЕЛКА Франк, доктор наук, науковий співробітник, Центр міждисциплінарних польських студій, Європейський університет Віадріна, Франкфурт (Одер), Німеччина.

ЛАТИШ Юрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

МАРКОВА Міра, доцент, кандидат історичних наук, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», Софія, Болгарія.

РЕМІ Йоганнес, доктор філософських наук, доцент Гельсінкського університету, Фінляндія.

РИЖОВ Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

СІЛЬВЕННОЙНЕН Оула, доктор наук (історія), Гельсінкський університет, Фінляндія.

СРІБНЯК Ігор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, Україна.

ХАКАМІЕС Пекка, професор емеритус, кафедра фольклористики, університет Турку, Фінляндія.

ШАНТЕК Горан Павел, доктор філософії (етнологія), професор, Загребський університет, Хорватія.

Відповідальний секретар:

ПИЛИПЕНКО Віктор, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

Адреса редакційної колегії

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: ethnic.history@univ.kiev.ua
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Журнал видається тричі на рік.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 10 від 25 лютого 2021 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до Переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») за спеціальністю «Історичні науки» (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409).

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS

Collection of scientific works

ISSUE 63

Kyiv
2021

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS: collection of scientific works.

Issue 63. – Kyiv, 2021. – 176 p.

<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.63>

Editorial Board

Editor-in-Chief:

KOTSUR Anatolii, *Doctor of History, Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

VIHAVAINEN Timo, *Professor, University of Helsinki, Finland.*

HONG Sogu, *Ph.D. (Culture, Folklore), Professor, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Korea.*

GRELKA Frank, *PhD, Research Assistant, Center for Interdisciplinary Polish Studies, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany.*

LATYSH Yuriy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World Ukrainian History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

MARKOVA Mira, *Associate Professor, PhD., Dean of the Faculty of History, Sofia University «St. Kliment Ohridski», Bulgaria.*

REMY Johannes, *Doctor of Philosophy, Associate Professor at the University of Helsinki, Finland.*

RYZHOV Serhiy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

SILVENNOINEN Oula, *PhD (History), Academy Research Fellow, University of Helsinki, Finland.*

SRIBNIAK Igor, *Doctor of History, Professor, Head of the Chair of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University. Ukraine.*

HAKAMIES Pekka, *Professor emeritus, Department of Folkloristics, University of Turku, Finland.*

ŠANTEK Goran Pavel, *PhD. (Ethnology), Professor, University of Zagreb, Croatia.*

Executive Secretary:

PYLYPENKO Viktor, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

Address of editorial board:

01601, Kyiv, Volodymyrs'ka str., 60, Kyiv National Taras Shevchenko University,
Faculty of History, Department of Ethnology and Local History, room 352

e-mail: ethnic.history@univ.kiev.ua

<http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

The authors of the articles are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, quotations, proper names, geographical names and other information.

The journal is published three times a year.

**Recommended to publishing by the Academic Council of Faculty of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol № 10, February 25, 2021)**

The collection of scientific works «Ethnic History of the European Nations»
is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Category «B»)
in the specialty «Historical Sciences»
(order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 03.17.2020 No. 409).

Registration Certificate № 11061, the KV series.

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

ЗМІСТ

Рудь Микола. Ободритське князівство у період політичної консолідації (XI – перша третина XII ст.).	9
Кривенко Анастасія. Різдвяні повір'я, звичаї та обряди волинян, пов'язані з уявленнями про померлих.	16
Жам Олена. Пам'ятки народної архітектури з с. Рудяків Бориспільського району Київської області в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історія музеєфікації.	23
Третяк Кирило. До питання про зміни в архітектурі Петропавлівської церкви та її дзвіниці у Києві на вул. Притисько-Микільській, 4.	30
Коцур Галина, Коцур Анатолій. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський на сторінках енциклопедичних видань, словників і довідників.	39
Губицький Любомир. Історичний розвиток мостобудівництва в українських губерніях першої половини XIX ст. (на прикладі Київської губернії).	45
Зразюк Зінаїда. Мінц-кабінет університету Св. Володимира у перші роки існування. 1834–1842 рр.	53
Конта Ростислав. Етнологічні видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові: історіографія.	66
Бондаренко Олександр. Фінансова діяльність органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. як об'єкт сучасних історичних досліджень.	73
Остапенко Анатолій. Межі білоруського етносу-нації в історичній ретроспективі.	81
Кузнець Тетяна. Становище селянства Київської губернії у пореформених аграрних відносинах в кінці XIX ст. за публікаціями київських газет про Уманський повіт.	89
Доморослий Валентин. Журнал «Украинский вестник» про діяльність Іллі Шрага у І Державній Думі Російської імперії.	99
Савченко Григорій. Участь вояків-українців російської армії в масових революційних подіях в Києві (березень 1917 р.).	106
Мартиненко Володимир. Німецькі переселенці з СРСР в аграрному секторі економіки Третього рейху на завершальному етапі Другої світової війни.	112
Тарапон Оксана, Потапенко Руслана. Політика русифікації в Україні як засіб культурної асиміляції: історичний вимір.	121
Казьмирчук Марія. Новітні історико-краєзнавчі дослідження маєткової культури України.	128
Калачова Ірина. Молода сім'я в Білорусі: етнопедагогічні традиції в умовах пострадянської повсякденності (кінець XX – початок XXI століття).	144
Капелюшний Валерій. Новітня історіографія українського національно-культурного відродження. Рецензія на монографію Наталії Семергей «Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс новітньої історіографії. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. – 440 с.».	151

- Конта Ростислав.** Етнічні фактори в становленні білоруського народу та нації. Рецензія на монографію Анатолія Остапенка «Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации. Минск: БИП, 2020. – 373 с.». 154
- Борисенко Мирослав.** Нове дослідження народної релігійності українців. Рецензія на монографію Володимира Дяківа «Народно-релігійний рух в етнокультурі українців (20–30-ті роки XX століття). Київ, Наукова думка, 2019». 156
- Федорова Лариса.** Рецензія на монографію Сергія Кота «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с.». 160
- Пилипенко Віктор.** Рецензія на монографію Л. В. Губицького «Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.). Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – 388 с.». 167
- Петрик Артем.** Рецензія на книгу (науково-популярне видання) А. Галушки, Є. Брайляна «Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталінім. 1939–1941. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 368 с.». 171

CONTENTS

Rud Mykola. The Principality of Obodrites in the Period of Political Consolidation (the 11th – the First Third of the 12th Centuries).	9
Kryvenko Anastasiia. Christmas Beliefs, Customs and Rites of the Volhynians Related to the Perceptions of the Dead.	16
Zham Elena. Monuments of Folk Architecture from the Village of Rudiakiv of Boryspil District, Kyiv Region in the Museum of Folk Architecture and Everyday Life of the Middle Dnieper Region: History of Museification.	23
Tretiak Kyrylo. On the Question of the Changes in the Architecture of the Church of St. St. Peter and Paul and its Bell Tower in Kyiv on 4 Prytysko-Mykilska Street.	30
Kotsur Halyna, Kotsur Anatoliy. Kish Ataman of Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevsky on the Pages of Encyclopedic Editions, Dictionaries and Reference Books.	39
Hubytskyy Lyubomyr. Historical Development of Bridge Construction in the Ukrainian Provinces in the First Half of the XIX Century (on the Example of Kyiv province).	45
Zraziuk Zinaida. Mints-cabinet of the University of St. Vladimir in the First Years of Existence. 1834–1842.	53
Konta Rostyslav. Ethnological Publications of the Shevchenko Scientific Society in Lviv: Historiography.	66
Bondarenko Olexandr. Financial Activity of Municipal Self-government Bodies of Dnipro Ukraine in 1785–1917 as an Object of Modern Historical Research.	73
Ostapenko Anatoly. Borders of the Belarusian Ethnos-nation in the Historical Retrospective.	81
Kuznets Tatiana. The Situation of the Peasantry in the Kyiv Province in the Post-reform Agricultural Relations at the End of the XIX Century According to the Publications of Kyiv Newspapers About Uman District.	89
Domoroslyi Valentyn. «Ukrainian Bulletin» Magazine on Activity of Illia Shrah in I State Duma of the Russian Empire.	99
Savchenko Grygorii. Participation of Ukrainian Military of the Russian Army in Mass Revolutionary Events in Kyiv (March 1917).	106
Martynenko Volodymyr. German Immigrants from the USSR in the Rural Sector of the Economy of the Third Reich at the Final Stage of the Second World War.	112
Tarapon Oksana, Potapenko Ruslana. Russification Policy in Ukraine as a Means of Cultural Assimilation: Historical Dimension.	121
Kazmyrchuk Mariia. New Studies on Local History of the Manorial Estates Culture in Ukraine.	128
Kalachova Iryna. Young Family in Belarus: Ethnopedagogical Traditions in Conditions of Post-Soviet Everyday Life (End of XX– Beginning of XXI Century).	144
Kapeliushnyi Valerii. Latest Historiography of the Ukrainian National and Cultural Revival. Review of Natalia Semergei's monograph «Ukrainian National and Cultural Revival of the	

Second Half of the XIX – First Third of the XX Century: the Discourse of Modern Historiography. Poltava: TOV «ASMI», 2020. – 440 p.».	151
Konta Rostyslav. Ethnic Factors in the Formation of the Belarusian People and Nation. Review of Anatoly Ostapenko's monograph «The Role of Ethnic Factors and Modern Processes in the Formation of the Belarusian Nation. Minsk: BIP, 2020. – 373 p.».	154
Borysenko Myroslav. A New Study of the Folk Religiosity of Ukrainians. Review of the Monograph by Volodymyr Diakiv «Folk-religious Movement in the Ethnic Culture of Ukrainians (20–30s of the XX Century). Kyiv, Naukova Dumka, 2019.».	156
Fedorova Larysa. Review of the Monograph by Sergii Kot «The Return and Restitution of Cultural Property in the Political and Cultural Life of Ukraine During the 20th and Early 21st Centuries. Kyiv: The Institute of the History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. – 1020 p.».	160
Pylypenko Viktor. Review of the Monograph by L. V. Hubytskyi «Trade of Kyiv Province (1793–1861). Kyiv: KNUTE, 2018. – 388 p.»	167
Petryk Artem. Review of the Book (Popular Science Publication) by A. Halushka, E. Brailyan «Conspiracy of Dictators. The Division of Europe Between Hitler and Stalin. 1939–1941. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2019. – 368 p.»	171

ОБОДРИТСЬКЕ КНЯЗІВСТВО У ПЕРІОД ПОЛІТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ (XI – ПЕРША ТРЕТИНА XII ст.)

Микола Рудь

THE PRICIPALITY OF OBODRITES IN THE PERIOD OF POLITICAL CONSOLIDATION (THE 11th – THE FIRST THIRD OF THE 12th CENTURIES)

Mykola Rud

Based on narrative sources and special historical literature, the article analyzes the process of consolidation of the Obodrit tribes within a relatively single early feudal state in the 11th – first third of the 12th century. The research is based on the principles of historicism, scientific and authorial objectivity, as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison) and special-historical (historical-typological, historical-systemic) methods.

It is noted that the military successes of the late 10 – early 11 centuries and the gaining the Polabian Slavs' independence from the German feudal lords did not, however, lead to the final strengthening of the central princely power in Obodrites, which at that time had to wage an exhausting struggle against strong groups of the nobility, which considered aggravating dependence on the supreme prince.

The author came to the conclusion that the greatest power of the Obodrit state was achieved under Gottschalk and his son Henry of the Nakonid family, under whose rule were not only Obodrit, but also Lutici lands. It is noted that the consolidation course of the Nakonids was carried out in different directions: they created a system of princely fortresses with officials to control the districts adjacent to the fortresses, increased his military presence and by all means contributed to Christianization. In foreign policy, the Nakonid princes sought to strengthen allied relations with the Saxons and Danes and, as far as possible, used their assistance to strengthen positions within the country. However, this policy did not succeed.

Keywords: Obodrit principality, state-building process, early Middle Ages, Nakonidas, Mstislav, Ratibor, Gottschalk, Kruto, Henry.

Реконструкція історичної минувшини північно-західного форпосту середньовічного слов'янського світу – ободритів, справа вельми важлива і разом з тим досить складна. До нас не дійшли з ободритського середовища документи, подібні варварським правдам германських народів чи «Руській правді». Іноземні аннали і хроніки XI–XII ст., насамперед німецькі («Хроніка» Тітмара Мерзебурзького, «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського, і «Слов'янська хроніка» Гельмольда), недостатньо, і здебільшого тенденційно, висвітлюють політичні події в Ободритському князівстві, у них переважає погордливе ставлення до слов'янських племен між Ельбою і Одером. Однак, при всій своїй тенденційності ці праці містять цінні свідчення як про слов'яно-німецькі відносини XI–XII ст., так і суспільно-політичний устрій ободритів та інших полабо-слов'янських племен того часу, що й дозволяє скласти досить цілісне уявлення про останні століття історії ранньосередньовічного Полаб'я.

Вивчення політичної історії ободритів, як і інших груп полабських слов'ян, розпочалось досить давно, ще на рубежі XVIII–XIX ст. Природно, що на роботах про політичні структури ободритів, що вийшли з під пера як вітчизняних так і зарубіжних медієвістів позначились загальні тенденції розвитку історичної науки. Багато хто з істориків XIX ст., які займались полабо-слов'янською проблематикою, обмежувались лише описом військово-політичних подій, фактично не торкаючись тих соціальних явищ, котрі характеризували розвиток ободритського суспільства. До цього часу залишається дискусійною одна з вузлових проблем історії ободри-

тів про час і етапи формування у них державності. Що й спонукало нас звернутися у даній статті до розгляду державотворчих процесів у ободритів у період їх політичної консолідації в XI – першій третині XII ст.

Судячи зі свідчень джерел, військові успіхи кінця X – початку XI ст. і здобуття полабськими слов'янами незалежності від німецьких феодалів не привели, однак, до остаточного зміцнення у ободритів центральної князівської влади, котрій в цей час доводилось вести виснажливу боротьбу з сильними угрупованнями знаті, яка вважала обтяжливою залежність від верховного князя. На чолі ободритів у цей час стояв енергійний князь Мстислав (995–1018), котрий, як і два попередні ободритські князі, був християнином. Його дружиною була знатна данка з невідомим на сьогодні ім'ям, що сприяло на якийсь час зближенню між Ободритським князівством і Данією. Опорою влади Мстислава була, за даними джерел, його дружина, котру він використовував, як для війни з німцями, так і з метою придушення супротиву народу.

Характер військової організації ободритського князя розкривається двома наступними фактами. У 1017 р. велети запропонували князю Мстиславу взяти участь у спільному поході на Польщу. Проте, він відмовився долучитися до цієї акції, не зважаючи на те, що серед ободритів у той час домінували антихристиянські і, можливо, антипольські настрої. Тоді лютичі, як повідомляє Титмар Мерзебурзький, самостійно оточили якийсь польський грод, але взяти його не змогли, втративши при цьому близько ста воїнів (Титмар 2005, кн. VII, р. 61, с. 158). А наступного року велети вирішили помститися ободритам, котрі не підтримали їх у польському поході і напали на них (Fritze 1982, s. 129). Не маючи підтримки більшості населення, обуреного політикою ободритського князя, Мстислав закрився у лютому 1018 р. з відбірними воїнами своєї дружини у Звірині (Шверіні). Однак, місцеві жителі, за повідомленням німецького хроніста, повстали проти Мстислава, змусивши його втекти разом з дружиною і невісткою з батьківщини (Титмар, кн. VIII, р. 5, с. 166–167). Ніколи він сюди вже не повернеться, помре у Саксонії. Лютичі знищили всі сліди християнства у ободритів і вагрів, спаливши і зруйнувавши всі церкви і Розп'яття і відновивши ушанування язичницьких ідолів (Титмар 2005, кн. VII, р. 61, с. 167). Ободритське князівство розпалося на окремі частини.

Чергове загострення політичної обстановки в Ободритській державі припадає на кінець 20-х років XI ст. Судячи з даних джерел, Ободритську державу у цей час очолювали три князі: Анатрог, Гнев і Уто. Перші двоє з них були язичниками, а третій – Уто, за словами Адама Бременського, «поганим християнином», котрого у 1029 р. вбив «якийсь саксонський перебіжчик» (Адам 2011, кн. II, р. 66, с. 56), мабуть, за те, що він хотів досягти незалежності Ободритії за допомогою Данії. Уто мав сина Готшалка, який тоді навчався у монастирі німецького Люнебурга (Fritze 1960, s. 167). Дізнавшись про смерть батька, сповнений гніву і люті, Готшалк, як розповідає Адам, втікає з монастиря і зібравши загін з озброєних слов'ян почав спустошувати Саксонію, здійснюючи помсту за вбивство батька. Саксонський герцог Бернгард схопив Готшалка, однак невдовзі несподівано звільнив його і він вступає на службу до данського короля Кнута Великого, відправившись з ним в Англію (Адам 2011, кн. II, р. 66, с. 56).

На місце Уто німці поставили князя Ратібора (1029–1043), котрий спочатку, очевидно, править разом з вище згаданими Гневом і Анатрогом (Fritze 1960, s. 163). Бачимо його у товаристві обох цих князів на з'їзді у Гамбурзі у 1036 р., де вони ведуть перемовини з саксонським герцогом Бернардом II і гамбурзьким архієпископом Алебрандом з приводу сплати данини і розповсюдження християнства на Полаб'ї (Адам 2011, кн. II, р. 71, с. 58–59).

Проте, невдовзі з невідомих, на жаль, обставин Анатрог і Гнев сходять з історичної арени і Ратібор об'єднує усю Ободритську державу у своїх руках. У джерелах недостатньо інформації в який спосіб Ратібор отримав владу в Ободритії. О. Бальцер свого часу висловив припущення, що своїм піднесенням він завдячує народному вибору, а не спадковому праву на трон (Balzer 1937, s. 143). Що видається нам досить правдоподібним, адже німецькі хроністи жодним словом не обмовились про його спорідненість з попередніми ободритськими князями, хоча завжди звертали особливу увагу на ці аспекти.

Про те, що особа Ратібора відповідала волі всього ободритського соціуму, посередньо свідчить факт об'єднання усієї Ободритської держави, котре без взаємодії і підтримки місцевого чинника не було б можливим (Turasiewicz 2004, s. 135).

Для зміцнення централізованої держави Ратібору необхідно було вирішити одне важливе завдання, покінути з впливом родо-племінної знаті, покласти край самостійності окремих князівств. Цю мету, ймовірно, і переслідувала територіально-адміністративна реформа здійснена у 30-х роках XI ст. князем Ратібором. За свідченням Адама Бременського, Ратібор розділив ободритські землі між вісьмома своїми синами, кожному з яких доручив управління однією з

областей, зберігаючи одночасно у своїх руках верховну владу (Адам 2011, кн. II, р. 79, с. 60). Проте, Ратібору не вдалося зламати опір місцевої знаті. Консолідуючий курс Ратібора підтримувався підступними діями з боку данців (Wachowski 1950, s. 162). Влада його була повалена. У битві з данцями під Хедебю загинули у 1043 р. і всі його сини, котрі намагались помститись за смерть батька (Адам 2011, кн. II, р. 79, с. 60).

Тим самим відкривається дорога для здобуття ободритського князівського престолу сину князя Уто – Готшалку, котрий тривалий час очікував такої можливості, перебуваючи на службі у данського короля, де він встиг прославитись багатьма подвигами у походах вікінгів і одружитись на Зігрід, доньці майбутнього данського короля Свена Естрідсена (1047–1076) (Labuda 2002, s. 462). Дізнавшись про загибель князя Ратібора і його синів, Готшалк несподівано повертається на Полаб'я і в боротьбі з іншими претендентами на ободритський трон здобуває у 1043 р. перемогу (Fritze 1960, s. 164). Гельмольд повідомляє про цей факт наступне: «Після смерті короля Кнута Готшалк повертається в землю батьків своїх. І, знайшовши свої спадкові володіння захопленими якимись знатними людьми, вирішив боротись і, супроводжуваний перемогою, повністю повернув свої володіння і владу» (Гельмольд 2011, кн. I, р. 20, с. 177).

Захопивши ободритський князівський престол Готшалк енергійно береться за завершення розпочатої князем Ратібором справи – зміцнення державної влади у ободритів. Згадки яких-небудь князів чи старшин зовсім зникають з джерел, Готшалк фактично став на тривалий час одноосібним правителем Ободритської держави. «По той бік Ельби і в землях слов'ян, – писав Адам Бременський, – наші справи як і раніше мали великий успіх. Тому що Готшалк... чоловік знаменитий мудрістю і хоробрістю, взявши за дружину доньку короля данців, настільки утихомирив слов'ян, що вони боялись його як короля, сплачували данину і, підкоряючись, прохали про мир» (Адам 2011, кн. III, р. 19, с. 70–71).

Важливим засобом посилення центральної влади в Ободритській державі і зміцнення її міжнародних позицій служила політика християнізації, яку Готшалк ревно проводить під час свого правління. «У землях слов'ян по цей бік річки, – зазначав Адам Бременський, – ніколи не з'являлось більш сильного і палкого поширювача християнської віри. Тому що він вирішив навернути у християнство усіх язичників» (Адам 2011, кн. III, р. 19, с. 71). Про велике значення, котре приділялось Готшалком християнській пропаганді услід за Адамом свідчить і Гельмольд. «Розповідають, – пише хроніст, – що цей дійсно великої побожності чоловік запалав такою любов'ю до Божественної релігії, що часто сам у церкві звертався з проповіддю до народу, причому те, про що єпископи і священники говорили незрозуміло, він старався передати зрозумілою [для народу] слов'янською мовою» (Гельмольд 2011, кн. I, р. 20, с. 177). Діяльність Готшалка по відбудові церков і монастирів джерела описують лише в загальних рисах. Судячи зі свідчень Адама Бременського, чоловічі і жіночі монастирі з'явилися, за часів Готшалка, у Мекленбурзі, Любеку, Ольденбурзі, Ратцебурзі і Ленцені (Адам 2011, кн. III, р. 20, с. 71). Так само лаконічно джерела інформують про тогочасне створення на ободритських землях трьох єпископств: ольденбурзького, мекленбурзького і ратцебурзького, яке припадає, очевидно, на 1055–1060 рр. За даними Адама Бременського, ольденбурзьким єпископом було призначено ченця Еццо, ратцебурзьким єпископом Арісто, котрий прибув з Єрусалима, а мекленбурзьким – Іоанн Скотт (Адам 2011, кн. III, р. 21, с. 71). Щодо останнього з них – мекленбурзького єпископа Іоанна, у науковій літературі, спираючись на скандинавські джерела, досить переконливо відстоюється думка, що він швидше за все був вихідцем не з Шотландії, а з Ірландії, яка дала середньовічній Європі цілу плеяду ревних поборників християнства (Turasiewicz 2004, s. 144).

Далекоглядною була зовнішня політика Готшалка, котрий уміло використовував суперечності між саксонськими герцогами з роду Біллунгів і гамбурзьким архієпископом Адальбертом. Уклавши союз з гамбурзьким архієпископом, він значно зміцнив міжнародне становище Ободритської держави. Другу опору Готшалка становили данські зв'язки, які він встановив перебуваючи тривалий час на службі при королівському дворі Данії, що знайшло своє вираження, як зазначалось вище, під час його одруження на данській принцесі Зігрід.

Ободритсько-саксонсько-данський союз став основою для здійснення Готшалком процесу консолідації ободритських земель. Яскравим проявом цього союзу стали події 1057 р., коли в лютичів несподівано спалахнула громадянська війна, під час якої лютицька федерація розпалась на два табори, що вели між собою запеклу боротьбу за владу: доленчани і ротарі, підтримувані хижанами, з одного боку, черезпеняни – з іншого (Корольок 1985, с. 101). Не дивлячись на перевагу сил на боці супротивників, черезпенянам тричі вдається вийти з війни переможцями (Адам 2011, кн. III, р. 22, с. 72). Тоді ротарі і доленчани, за повідомленням Гельмольда, прикликали на допомогу ободритського князя Готшалка, короля данців і саксонського герцога

Бернарда, кожного зі своїм військом і утримували їх своїм коштом протягом 8 тижнів, поки ті воювали проти черезпенян і хижан. Багато тисяч слов'ян, за даними німецького хроніста, було вбито і взято в полон. Нарешті, черезпеняни, запропонувавши 15 тис. марок, уклали мир (Гельмольд 2011, кн. I, р. 21, с. 178), а їх землі були включені до складу Ободритського князівства. Так, у результаті підкорення частини лютитських племен, кордони Ободритської держави значно розширились. За свідченням Адама Бременського: «...за цього князя християнську віру покірно визнали всі слов'янські племена, котрі відносились до Гамбурзького діоцезу, а саме: вагри, ободрити, ререги і полаби, а також глиняни, варни, хижани і черезпеняни аж до ріки Пани, котра у грамотах нашої церкви називається Пеною» (Адам 2011, кн. III, р. 20, с. 71). Судячи з цих даних, до складу Ободритської держави за часів Готшалка війшли два лютитські племена – хижани і черезпеняни, а її кордони простягалися до р. Пени.

Для керівництва такою великою державою, Готшалку необхідна була міцна адміністрація і добре організована військова сила, котрою могла бути лише оточуюча князя постійна і залежна від нього дружина. На основі свідчень німецьких хроністів XI–XII ст. можна дійти висновку, що Готшалк мав досить чисельну кінну дружину, яка утримувалась за рахунок данини, котра збиралась з місцевого населення (Адам 2011, кн. III, р. 22, с. 72; Гельмольд 2011, кн. I, р. 21, с. 178). З середовища дружинників, а також з числа неслужилих феодалів-землевласників, вербувались, ймовірно, представники князівської адміністрації на місцях (Корольок 1985, с. 100).

Здавалось усе це повинно було сприяти посиленню позицій Готшалка усередині країни. Однак, становище Ободритської держави було нестійким. Союз з саксами і данцями залишався ненадійним. Зберігала свою силу місцева племінна знать. Не приживалось в ободритських землях і християнство. Заельбські слов'яни не без підстав розглядали розповсюдження християнства як проникнення іноземців, запровадження нових поборів і тому ревно боролись за збереження язичництва. Племінне жрецтво підтримувало цю боротьбу і спрямовувало її проти Наконідів (Саливон 1981, с. 57).

Консолідаційний курс Готшалка, його спроба створити у ободритів ранньофеодальну державу, зазнали краху у 1066 р., коли він був вбитий 7 червня у Ленцені в ході великого антинімецького повстання (Адам 2011, кн. III, р. 50, с. 84), ініціатива котрого, очевидно, виходила від лютитів, насамперед язичницької Ретри (Fritze 1960, s. 185). Разом з Готшалком загинуло багато християн, передусім духовенства. Мекленбурзький єпископ Іоанн, захоплений у полон, був приведений у Ретру і після жорстоких катувань, принесений у жертву богу Радигощу (Гельмольд 2011, кн. I, р. 23, с. 180). Повстання 1066 р. знищило залишки християнства в Ободритському князівстві. Однак дружині Готшалка, разом з молодшим сином Генріхом, все ж вдалося втекти в Данію і продовжити співробітництво з данською феодальною знаттю (Херрман 1986, с. 343). Інший син Готшалка-Бутуй, тим часом шукає політичного притулку і допомоги у саксонського герцога (Гельмольд 2011, кн. I, р. 25, с. 181).

У самій Ободритії, всупереч звичаям престолонаслідування, на вічі князем було проголошено не представника роду Наконідів, а вихідця з Вагрії, закоренілого язичника – Крута (1066–1093), політика якого мала яскраво виражений антисаксонський характер (Strzelczyk 2013, s. 82). Відбивши спроби одного з синів Готшалка – Бутуя отримати з допомогою саксів ободритський престол, Крут перейшов в енергійний наступ проти німецьких феодалів (Гельмольд 2011, кн. I, р. 25–26). У результаті чого він завоював Нордальбінгію, відсунув західні кордони Ободритського князівства аж до гирла Ельби і обіклав нордальбінгів високою даниною (Szreiter 2014, s. 128). Заколоти в Німеччині, що вилилися у повстання саксів проти німецького імператора Генріха IV у 1073–1075 рр., вельми сприяли успіху зовнішньої політики Крута і утвердженню незалежності ободритів (Barkowski 2015, s. 192–193). Щодо його внутрішньої політики, то тут за винятком значного підриву позицій християнської церкви, суттєвих змін не сталося.

На рубежі XI–XII ст. відбувається чергова, цього разу вже остання, спроба політичного об'єднання ободритсько-лютитських земель в рамках єдиного державного утворення. Її здійснює молодший син Готшалка – Генріх, котрий, за змовою з дружиною престарілого ободритського князя Славіною, організував у 1093 р. віроломне вбивство Крута і захопив владу в Ободритії (Гельмольд 2011, кн. I, р. 34, с. 192). Князівську резиденцію він переносить з Мекленбургу у добре укріплений торгово-ремісничий центр Старий Любек, котрий знаходився на кордоні трьох племінних князівств (ободритів, вагрів і полабів), що знаменувало собою рішучий розрив з традиціями додержавного устрою (Ронин, Флоря 1991, с. 124). До складу Ободритської держави за часів правління Генріха (1093–1127) входили землі вагрів, полабів, ободритів, варнів, а також хижан, черезпенян і деяких інших лютитських племен. Йому платили данину навіть

поморяни за Одером. За словами Гельмольда, Генріха називали королем у всій землі слов'ян і нордальбінгів (Гельмольд 2011, кн. I, р. 36, с. 195).

Перебуваючи у тісному союзі з саксами, Генріх приділяв значну увагу зміцненню внутрішніх зв'язків у Ободритській державі, результатом чого стало посилення позицій центральної князівської влади як усередині Ободритії, так і за її межами.

Подібно своєму батьку Готшалку, Генріх мав чисельну, добре організовану дружину, що служила опорою князівському престолу. Про існування дружини у Генріха можна судити на основі опосередкованих свідчень Гельмольда про князівську дружину, яка у 1110 р. протягом чотирьох днів стримувала облогу руянами Старого Любека до підходу допоміжного війська (Brüske 1955, с. 91), а також опису тим же хроністом спільного військового походу ободритів і саксів на о. Рюген, організованого Генріхом у 1123 р. після вбивства руянами одного з чотирьох його синів – Вальдемара (Гельмольд 2011, кн. I, р. 36, 38).

Пам'ятаючи про трагічну смерть батька в ході спрямованого на реставрацію язичництва повстання, Генріх, хоча й сам був християнином, вельми обережно проводив політику християнізації. В його обширній державі, згідно інформації джерел, був лише один християнський собор – у столиці Старому Любеку, котрий призначався для потреб Генріха і членів його родини. Решта земель Ободритської держави на рубежі XI–XII ст. сповідувала язичництво. Тільки під кінець свого правління Генріх запросив до Вагрії у 1126 р. місіонера Віцеліна, який прибув до князівської резиденції разом з Рудольфом з Гільдесгейму і Людольфом з Вердену (Turasiewicz 2004, s. 178). Однак, смерть Генріха наступного 1127 р. не дозволила йому розгорнути в Ободритії широку місіонерську діяльність.

Останній правитель з роду Наконідів, син Генріха – Святополк (1127–1129), правда намагався сприяти єпископу Віцеліну під час його християнської місії у слов'янських землях між Ельбою і Одером. Однак, це викликало велике незадоволення у палких поборників язичництва руян, котрі у 1129 р. захопили і знищили Старий Любек (Гельмольд 2011, кн. I, р. 48, с. 209). Святополку вдалося втекти з обложеного руянами Любека, але по дорозі в Голштінію він був підступно вбитий голштинським вельможею Дазо (Гельмольд 2011, кн. I, р. 48, с. 209), що завершило собою кульмінаційний період ободритської історії.

Підсумовуючи слід зазначити, що найбільшої могутності Ободритська держава досягла за Готшалка і його сина Генріха з роду Наконідів, під владою яких знаходилися не лише ободритські, але й лютитські землі. Ободритські князі ставили за мету створити єдину загальнополабську державу. Консолідаційний курс їх політики здійснювався у різних напрямках. Наконіди створили систему князівських фортець з посадовими особами для контролю над прилеглими до фортець округами, збільшили дружину. Вони всіма засобами сприяли християнізації Полаб'я. У зовнішній політиці Наконідські князі намагались зміцнити союзницькі відносини з саксами і данцями і в міру можливості використовували їх допомогу для посилення позицій усередині країни. Проте, ця політика не увінчалась успіхом. Союз з саксами і данцями був ненадійним. Не приживалось в ободритських землях і християнство, розповсюдження якого полабські слов'яни слушно вважали як проникнення іноземців і запекло боролись за збереження язичницьких вірувань. Не припинялись виступи і підкорених лютичів. Таким чином, становище Ободритської держави було недостатньо міцним, щоб відстояти у XII ст. незалежність під натиском німецьких феодалів.

Список джерел та літератури

- АДАМ, БРЕМЕНСКИЙ., 2011, Деяния архиепископов гамбургской церкви. Адам Бременский, ГЕЛЬМОЛЬД из Босау, АРНОЛЬД ЛЮБЕКСКИЙ. Славянские хроники. [пер. с лат.] Москва: Русская панорама, 7–150.
- BALZER, O., 1937, O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. Pisma pośmiertne. T. 3. Lwów: Wyd. Towarzystwo Naukowe, 5–226.
- BARKOWSKI, R., 2015, Słowianie połabscy. Dzieje zagłady. Warszawa: Bellona, 271.
- BRÜSKE, W., 1955, Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10–12. Jahrhunderts. Münster-Köln: Böhlau, 256.
- WACHOWSKI, K., 1950. Słowiańszczyzna zachodnia. Poznań: Instytut Zachodni, 290.
- ГЕЛЬМОЛЬД, из Босау, 2011, Славянская хроника. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. [Пер. с лат.] Москва: Русская панорама, 151–304.
- КОРОЛЮК, В. Д., 1985, Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Москва: Наука, 240.
- LABUDA, G., 2002, Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. Poznań: PTPN, 960.

- РОНИН, В. К., ФЛОРИЯ, Б. Н., 1991. Государство и общество у полабских и поморских славян. Раннефеодальные государства и народности. Москва: Наука, 116–137.
- САЛИВОН, А. Н., 1981, Ободрицы. Некоторые вопросы общественно-политического строя. Советское славяноведение, 4, 49–61.
- STRZELCZYK, J., 2013, Słowianie połabscy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 143.
- ТИТМАР, МЕРЗЕБУРГСКИЙ., 2005, Хроника в 8 книгах. Москва: Русская панорама, 255.
- TURASIEWICZ, A., 2004, Dzieje polityczne obodryców. Od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 311.
- ХЕРПМАН, Й., 1986, Ободрицы, лютичи, руяне. Славяне и скандинавы [пер. с нем.]. Москва: Прогресс, 338–359.
- FRITZE, W., 1960, Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 141–219.
- FRITZE, W., 1982, Frühzeit zwischen Ostsee und Donau. Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert. Berlin: Dunker, Humboldt, 462.
- SZREITER, A., 2016, Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa: Instytut wydawniczy Erica, 355.

References

- ADAM, BREMENCKII, 2011, Deianiia arkhiepiskopov gamburgskoi tserkvi [Acts of the Archbishops of the Hamburg Church]. Adam Bremenskii, Gelmold iz Bosau, Arnold Liubekskii. Slavianskie Khroniki [per. s lat.]. Moskva: Russkaia panorama, 7–150. [In Russian].
- BALZER, O., 1937, O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. Pisma pośmiertne. [On the primary governmental forms of Western Slav. Posthumous writings]. T. 3. Lwów: Wyd. Towarzystwo Naukowe, 5–226. [In Polish].
- BARKOWSKI, R., 2015, Słowianie połabscy. Dzieje zagłady [Polabian Slavs. History of an extinction]. Warszawa: Bellona, 271. [In Polish].
- BRÜSKE, W., 1955, Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10–12. Jahrhunderts [Research on the history of the Lutici Union. German-Slavic relations of 10–12 centuries]. Münster-Köln: Böhlau, 256. [In German].
- WACHOWSKI, K., 1950, Słowiańszczyzna zachodnia [Western Slavs]. Poznań: Instytut Zachodni, 290. [In Polish].
- GELMOLD iz Bosau, 2011, Slavianskaia khronika [Chronicle of the Slavs] Adam Bremenskii, Gelmold iz Bosau, Arnold Liubekskii. Slavianskie Khroniki [per. s lat.]. Moskva: Russkaia panorama, 151–304. [In Russian].
- KOROLIUK, V. D., 1985, Slaviane i vostochnye romantsy v epokhu rannego srednevekovia [Slavs and Eastern Romans in the early Middle Ages]. Moskva: Nauka, 240. [In Russian].
- LABUDA, G., 2002, Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej [Fragments of the history of the Western Slavs]. Poznań: PTPN, 960. [In Polish].
- RONIN, V. K., FLORIAB. N., 1991, Gosudarstvo i obshchestvo u polabskikh i pomorskikh slavian. Rannefeodalnye gosudarstva i narodnosti [State and society among the Polabian and Pomor Slavs. Early feudal states and nationalities] Moskva: Nauka, 116–137. [In Russian].
- SALIVON, A. N., 1981, Obodrity. Nekotorye voprosy obshchestvenno-politicheskogo stroia [Obodrites. Some questions of the socio-political system]. Sovetskoe Slavianovedenie, 4, 49–61. [In Russian].
- STRZELCZYK, J., 2013, Słowianie połabscy [Polabian Slavs]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 143. [In Polish].
- TITMAR, MARSEBURHSKII, 2005, Khronika v 8 knigakh [The Chronicon in 8 books]. Moskva: Russkaia panorama, 255. [In Russian].
- TURASIEWICZ, A., 2004, Dzieje polityczne obodryców [Political history of Obodrites]. Od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164. Kraków: Nomos, 311. [In Polish].
- KHERMAN, J., 1986, Obodrity, liutichi, ruianie. Slaviane i skandinavcy [Obodrites, Lutici, Ruyans. Slavs and Scandinavians]. Moskva: Progress, 338–359. [In Russian].

FRITZE, W., 1960, Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder [Problems of the obodrit tribal and state constitutions and its development from a tribal state to a ruling state. Settlement and constitution of the Slavs between the Elbe, Saale and Oder]. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 141–219. [In German].

FRITZE, W., 1982, Frühzeit zwischen Ostsee und Donau. Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert [Early period between the Baltic Sea and the Danube: selected contributions to the history of Eastern Central Europe from the 6th to the 13th centuries]. Berlin: Dunker, Humbolt, 462. [In German].

SZREITER, A., 2016, Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku [Under a pagan banner: the history of a thousand wars of the Polabian Slavs from the 7th to the 12th centuries]. Warszawa: Intytut wydawniczy Erica, 355. [In Polish].

Ободритське князівство у період політичної консолідації (XI – перша третина XII ст.)

У статті на основі наративних джерел та спеціальної історичної літератури аналізується процес консолідації ободритських племен в рамках відносно єдиної ранньофеодальної держави в XI – першій третині XII ст. Дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів.

Зазначається, що військові успіхи кінця X – початку XI ст. і здобуття полабськими слов'янами незалежності від німецьких феодалів не привели, однак, до остаточного зміцнення у ободритів центральної князівської влади, котрій у цей час доводилось вести виснажливу боротьбу з сильними угрупованнями знаті, яка вважала обтяжливою залежність від верховного князя.

Автор дійшов висновку, що найбільшої могутності ободритська держава досягла за Готшалка і його сина Генріха з роду Наконідів, під владою яких знаходились не лише ободритські, але й лютиські землі. Наголошується, що консолідаційний курс Наконідів здійснювався у різних напрямках: вони створили систему князівських фортець з посадовими особами для контролю над прилеглими до фортець округами, збільшили дружину та всіма засобами сприяли християнізації. У зовнішній політиці Наконідські князі намагались зміцнити союзницькі відносини з саксами і данцями і в міру можливості використовували їх допомогу для посилення позицій усередині країни. Проте, ця політика не увінчалась успіхом.

Ключові слова: Ободритське князівство, державотворчий процес, раннє середньовіччя, Наконіди, Мстислав, Ратібор, Готшалк, Крут, Генріх.

Rud Mykola, Candidate of Historical sciences, Associate professor, Department of Ancient and Medieval History Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Рудь Микола, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0483-936X>

Received: 18-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

РІЗДВЯНІ ПОВІР'Я, ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ ВОЛИНЯН, ПОВ'ЯЗАНІ З УЯВЛЕННЯМИ ПРО ПОМЕРЛИХ

Анастасія Кривенко

CHRISTMAS BELIEFS, CUSTOMS AND RITES OF THE VOLHYNIANS RELATED TO THE PERCEPTIONS OF THE DEAD

Anastasiia Kryvenko

The article provides the historic and ethnographic characteristics of the traditional demonologic ideas about the dead represented in Christmas beliefs, customs and rites of the Volhynians. On the basis of the ethnographic sources of the 19th and 20th cc. and the materials of modern field research, the customary and ceremonial and magically ritualistic methods of reverence, flatter and protection against the undesirable influence of the dead have been determined, parallels between the demonologic, Christmas and funerary traditions have been traced, and the local peculiarity and the current state of the studied phenomena in the territory of the ethnographic Volhynia have been explored.

The article determines that mythopoetic ideas about the departed, as well as related customs and rituals are an integral part of the Christmas tradition of the Volhynians, a separate layer of numerous and unique means of ceremonial magic, particularly of the calendar and household prohibitions, ritual practices with ceremonial dishes, festive attributes and magical talismans (inviting the dead to the festive meal on the Christmas Eve, New Year's Eve or Twelfth-night, commemoration of the departed, including suicides, symbolic sacrifice of ceremonial dishes, prohibitions on eating outside one's home, doing general labor activities within a specific calendar period, using metal objects (knife, ax a.o.) during Christmas holidays, as well as other apotropaions, etc.). Many of these phenomena have all-Ukrainian, nonethnic equivalents and typological parallels in the various cycles of the calendar ethnic tradition, in the family, agrarian, and building rituals. The materials of modern field research have been introduced into scientific circulation, which allowed to trace the local features, the level of conservation of the ancient beliefs and customs, their current state within the peculiar ethnographic region of Volhynia insufficiently studied in the ethnographic literature. The article determines that further ethnological study of Christmas beliefs about the dead, as well as related customs and rites, is scientifically promising for the holistic and in-depth study of the entire field of folk rituals.

Keywords: Volhynia, demonology, Christmas rites, beliefs, customs and rituals.

З-поміж різних залишків архаїчного світогляду, наявних у демонології українців, одними з найживучіших донедавна залишалися вірування про з'яви різних категорій покійників та їх вплив на хід людського життя.

Уявлення про померлих та пов'язані з ними звичаєво-обрядові явища у структурі різдвяних свят – важлива ланка етнотрадиції, дослідження якої дозволить краще зрозуміти семантику окремих явищ духовної культури, простежити взаємозв'язок маністичних уявлень з календарними та поховальними обрядами, краще пізнати народну етику та філософію. Актуальність дослідження зумовлена ще й тим, що стосується багатого та своєрідного з погляду збереження давніх вірувань та звичаїв, проте недостатньо вивченого в народознавчій літературі етнографічного району – Волині.

Вивчення народної демонології волинян, зокрема й відповідних календарно-обрядових явищ, розпочалося ще в середині XIX ст. Основний масив емпіричного матеріалу зібрано в другій половині XIX – на початку XX ст. і представлено в працях П. Чубинського, І. Бінковського, В. Кравченка, В. Доманицького, О. Кольберга, Н. Димнича, Б. Сокальського, С. Рокосовської і ін. Серед сучасних публікацій, в яких демонологія волинян, її прояви у календарний час, стали предметом докладнішого розгляду, відзначимо праці та розвідки українських вчених В. Галайчука, Л. Іванікової, В. Давидюка, А. Дмитренко, Р. Сілецького, А. Кривенко та представників

російської етно-лінгвістичної школи – Л. Виноградової, Т. Агапкіної, С. Толстої та ін. Попри наявність низки наукових праць, демонологічні мотиви в народному календарі, висвітлені в народознавчій літературі неповно, часто – фрагментарно, контекстно, фактографічно-описово. З цього огляду доцільно детально розглянути один з аспектів народної демонології волинян, зокрема календарні уявлення про появу покійників та пов'язані з ними ритуали. Власне про такі звичаєво-обрядові явища, що виражені в різдвяній традиції волинян, і йтиме в цій розвідці.

Мета статті – історико-етнографічна характеристика традиційних народних демонологічних уявлень про померлих, репрезентованих у різдвяних повір'ях, звичаях і обрядах волинян. Для досягнення мети необхідно вирішити основні завдання: проаналізувати повір'я волинян про появу померлих в різдвяно-водохресний календарний цикл свят, визначити апотропеїчні звичаєво-обрядові та магічно-ритуальні способи захисту від їхньої небажаної з'яви, простежити паралелі між різдвяними, оказіональними та похоронними традиціями, з'ясувати локальну специфіку та сучасний стан побутування досліджуваних явищ на теренах Волині.

У контексті різдвяно-водохресних свят, коли душі покійних родичів очікували «у гості», поява померлих між живими загалом сприймалася як звичне явище і обставлялася низкою поминальних дій. Зокрема, небіжчиків запрошували на трапези напередодні Різдва, Нового року чи Водохреща, на столі чи на покуті залишали для них кутю та інші страви, ложки, вірячи, що вночі вони навідується до рідних домівок і мають отримати свою частку святої вечері, на «Велію» чи в інший день різдвяних свят носили кутю на могили родичів і т. ін. Подекуди, наприклад на Кременеччині, у цей період поминали всіх померлих, навіть самогубців. В інших місцевостях таких мерців на Різдво не поминали (Архів, спр. 496-Е, арк. 6, 38, 58, 72, 90, 115; спр. 497-Е, арк. 21, 42, 69; спр. 737, арк. 12, 22, 36, 75, 121, 158, 185, 194, 212, 227, 240, 260; спр. 773, арк. 15, 64, 97; Галайчук 2012, с. 198; Галайчук 2009, с. 221; Галайчук & Сопол 2019, с. 943–944; Дымныцз 1930, s. 97).

З огляду на амбівалентне сприйняття померлих (шана і страх) у різдвяний період волиняни дотримувалися не лише поминальних традицій, а й певних звичаїв і заборон, що поміж іншим мали й охоронне спрямування. Наприклад, на Кременеччині у період від Різдва до Водохреща селяни утримувалися від виконання будь-яких робіт, які могли б нашкодити покійникам, «поранити» їх – не різали січку, не шили, не пряли тощо. Крім того, не підмашували глиною долівку та не білили хат, «щоб не забілити очі небіжчикам», «щоб покійним на тому світі глиною не смерділо» (Галайчук 2009, с. 217).

За звичаєм, якого й тепер дотримуються у с. Веселому Луцького р-ну Волинської обл., сідаючи до столу, хатні дмухають на лави, «бо може сидить якийсь небіжчик на лавці, щоб не придушити його малого». У селах Кременецького р-ну Тернопільської обл. зафіксовано заборони гасити світло, спати у різдвяну ніч, коли душі присутні в оселі, галасувати, сваритися, лаятися під час святкових трапез (щоб не бентежити, не гнівити предків) (Галайчук 2009, с. 217, 225; Дмитренко 2013, с. 92–93).

Із уявленнями про померлих, які на свята відвідують своїх рідних, пов'язана ще одна відома календарна заборона, якої дотримувалися на Волині. А саме – не прибирати посуд зі столу та не мити його після святвечірньої трапези. Подекуди цієї настанови дотримувалися не лише в час різдвяних свят, а й щодень, умотивовуючи її доцільність і охоронними міркуваннями.

Із мотивом «годування», задобрення небіжчиків дослідники пов'язують і деякі інші відомі календарно-обрядові явища, наприклад, щедре обдаровування (хлібом, кутею тощо) колядників, посівальників, полазника, яких у давнину сприймали як уособлення душ померлих. Із їх ушануванням, уласкавленням, на думку К. Кутельмаха, В. Галайчука, генетично пов'язаний також звісний з теренів Волині та інших українських регіонів звичай носити вечерю родичам, жебракам, неповносправним, літнім людям, бабі-повитусі (Кутельмах 1987, с. 288–289; Галайчук 2009, с. 220–221).

Новочасні етнологічні досліді К. Кутельмаха, В. Галайчука, А. Дмитренка, О. Курочкина та інших учених виявляють зв'язок із маністичними та охоронними мотивами ряду інших ритуальних реалій. Наприклад, відомих з Волині та інших регіонів України практик класти під стіл в часі різдвяних трапез металеві предмети (ніж, сокиру тощо) та використовувати у різдвяно-новорічний час низку інших апотропеїв (для охорони від злих сил, зокрема й небіжчиків) (Кутельмах 1987, с. 288; Галайчук 2009, с. 225; Дмитренко 2013, с. 93; Курочкін 1994, с. 365; Здоровага 1983, с. 233; Гузій 2007, 352 с.).

Із уявленнями про необхідність захисту від померлих, ймовірно, первинно була пов'язана також відома в Україні традиція стріляти в повітря з рушниць на Йордан, яку дослідники вважають однією зі складових ритуальних «проводів» душ померлих наприкінці свят. На теренах Волині апотропеїку такого звичаю здебільшого пов'язували з уявленнями про нечисту силу, однак такі погляди можуть бути стадійно пізнішими і похідними від уявлень про померлих предків.

Із ритуальним «випровадженням померлих», очевидно, також слід пов'язувати традицію, згідно з якою після свят належить вимести оселю й на обійсті (біля воріт, в саду, на городі) чи поза його межами (на дорозі) спалити сміття та соломку, якою перед Різдвом устеляли долівки хат. Як і деінде в Україні, на Волині звичай мав назву «палити діда» («дідуха») і в різних місцевостях (на Лановеччині, Кременеччині, Бусьчині, Бродівщині, Жовківщині, Горохівщині, Рожищечині) його дотримувалися на Водохреще або на Степана, Марії. Повір'їв маністичного характеру, проте, не збереглося, подекуди лише зафіксовано, що такі дії оберігають селянські домівки від зла (с. Борщівка Лановецького р-ну Тернопільської обл.) (Архів, спр. 773, арк. 15, 25, 65; Галайчук 2009, с. 222; Dymnusz 1930, s. 99; Конопка & Зюбровський 2018, с. 308).

Уявлення про те, що небіжчики приходять на свята і їх належить остерігатися, почасти відображені у деяких народних оповідках. Декого у різдвяну ніч лякають звуки кроків, шарудіння, інші відчують подув вітру, бачать людські тіні, зауважують появу в хаті мухи, оси, метелика (символи душі) тощо (с. Стенятин Сокальського р-ну, сс. Потелич, Добросин Жовківського р-ну Львівської обл., с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл., с. Поляхова Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.). Трапляється, кажуть, і таке, що деякі померлі сердяться, коли у Святвечір у хаті споживають спиртне і тому на ранок на столі виявляється розбита склянка, надокучають у снах тим родичам, які неналежно їх частували або узагалі не чекали «в гості» і т. ін. (Архів, спр. 737, арк. 179, 185; Галайчук 2009, с. 226; Галайчук 2019, с. 1140).

У фольклорних текстах про з'яви покійників у час Різдвяних свят фігурують не лише померлі «своєю» смертю, а й деякі інші категорії небіжчиків, наприклад, демонізовані в народній міфологічній традиції особи, які померли у молодому віці, дочасу.

Як впливає із оповідання, яке на початку ХХ ст. записав у с. Соснівці Заславського пов. (тепер Білогірського р-ну Хмельницької обл.). І. Бінковський, наслідки появи таких мерців між живими були вкрай негативними. Одна жінка, оповідають, якось «прикликала» померлу доньку на різдвяну трапезу (вийшла на вулицю і прорекла до місяця: «Прийди, з'явися, моя Олесю, до мене хоть на цей вечір, хоть на єдну хвилину!»). Відтоді покійниця турбувала батьків щоночі, стукотіла, галасувала в хаті, чинила переверти та збитки. Такі дії припинилися лише після того, коли матір, яку односельці вважали відьмою, покаялася у своїх гріхах (Беньковський 1902, с. 109). На Жовківщині зафіксовано подібну оповідку про жінку, яка запросила на Святвечір свого покійного сина і опісля не могла його позбутися (с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.) (Архів, спр. 800, арк. 34).

Аналогії уявлень про повернення мерців із засвітів та їхній негативний вплив на життя людей черпаємо з більш широкого міфо-ритуального контексту. За традиційними уявленнями волинян, причинами неупокоєння, посмертних з'яв та шкідливих дій тих чи інших категорій померлих, є їх неприродна, дочасна смерть, через яку вони не потрапляють до потойбічного царства, відсутність поховання за християнськими обрядами чи неналежне дотримання народних похоронно-поминальних традицій, надмірна туга родичів, яка позбавляє душі спокою і «повертає» їх з «того» світу, бажання деяких померлих довершити земні справи, допомогти полишеним членам сім'ї, помститися ворогам за кривди абощо.

Для охорони від покійників, що «ходили» по смерті, лякали людей, проникали в оселі, втручалися в родинне життя, надокучали у снах тощо, у волинських селах зазвичай вдавалися до різних охоронних обрядодій. Наприклад, скроплювали хату свяченою водою, обсипали її маком, сіллю, підкурювали зіллям, ладаном, зернами з вимолоченого різдвяного снопа. Крім того, у двері хати встромляли «вербичку», а у вікна – голки, під хатнім порогом клали освяченого ножа, забивали кілка з осики тощо. Осиковий кілок також встромляли в могили особливо небезпечних мерців-демонів (самогубці, упирі, відьми), яких звинувачували в епідеміях, різних природних катаклізмах; у разі посухи на гроби лили воду, бо деякі покійники (потопельники, повішеники), мовляв, «зупиняють» дощі; накидувати на місця трагічної загибелі хмиз, каміння тощо (Архів, спр. 496-Е, арк. 5, 68, 115; Архів, спр. 497-Е, арк. 10, 67; Архів, спр. 288-Е, арк. 24, 48; Архів, спр. 337-Е, арк. 23, 44; Архів, спр. 737, арк. 10, 183, 237; Архів, спр. 773, арк. 26, 84; Беньковський 1896, арк. 9; Сілецький 2011, арк. 28; Галайчук 2017, арк. 1366–1370).

Про деякі способи охорони від мерців йдеться й у волинському позакалендарному фольклорі. Щоб припинити з'яви покійника, треба оперезатися поясом священика, викинути з хати старе дзеркало, закопати в могилу предмет (бритва, люлька тощо), за яким він «повертається», збити його з пантелику алогічними діями (наприклад вдова має вбратися у весільний одяг і мазати хату, запалювали свічку в пікній діжі). За деякими розповідями, прогнати покійника можна також погрозами, прокльонами, закляттям, лайкою. Інші фольклорні тексти оповідають про козака, якого оберегла від мерця-упири його сталева шабля; дівчину, що сховалася від

переслідувань покійника (або чорта, вихора) під кущами тої та марени і т. ін. (Архів, спр. 337-Е, арк. 11, 40, 41, 43; Архів, спр. 288-Е, арк. 24; Архів, спр. 496-Е, арк. 56, 76, 85, 95, 116; Архів, спр. 497-Е, арк. 7, 74; Архів, спр. 737, арк. 133, 148; Кравченко 1920, с. 71).

Отже, аналіз опублікованих та архівних джерельних матеріалів, зокрема даних власних польових досліджень, дозволяє зробити наступні висновки:

1. Міфопоетичні уявлення волинян про появу та вплив померлих визначають низку звичаєво-обрядових елементів в структурі різдвяної обрядовості волинян. Це проявляється у низці превентивних заборон, поминальних звичаїв та апотропеїчних дій, які мали на меті запросити, уласкавити душі померлих, а також випроводити в засвіти та нейтралізувати їхній негативний вплив.

Разом з тим різдвяні уявлення суголосні поширеним демонологічним повір'ям про небезпечні з'яви окремих категорій покійників з позакалендарного контексту.

Як і деінде в Україні, на Волині деяких із них ототожнювали з певними міфологічними персонажами (русалка, мавка, потерча) і переважно пов'язували із померлими особами молодого віку та дітьми. До небезпечних демонів у народі відносили й інших небіжчиків – самогубців (повішеники, потопельники), упирів, померлих відьом і чаклунів, загиблих насильницькою смертю, мерців-покутників. Воднораз, як вірили, після смерті можуть шкодити й звичайні небіжчики, якщо їх душі з якоїсь причини позбавлені посмертного спокою. Натомість упокоєні померлі, які, за давніми повір'ями, допомагають живим, примножують їх добробут, сприяють урожаю, з'являються лише в певні календарні періоди, зокрема під час різдвяно-водохресних свят. Окрім іншого, охоронне, задовольняльне значення мали також різні обряди, спрямовані на вшанування пам'яті померлих, забезпечення їх посмертного спокою, задоволення уявних потреб.

2. Подібні мотиви й сюжети про можливі способи охорони від небіжчиків наявні й у фольклорній прозі поліщуків, подолян, бойків, гуцулів, лемків, слобожан, наддніпрянців. Як показує аналіз широкого кола порівняльних даних, такий же висновок можна зробити й стосовно зафіксованих на Волині календарних і оказіональних повір'їв, звичаїв, обрядів, що пов'язані з давніми маністичними і демонологічними уявленнями. У багатьох моментах вони є аналогічними чи схожими до тих світоглядних і звичаєвих явищ, які є в міфо-ритуальній традиції жителів інших регіонів України.

3. У кожному з локальних варіантів етнічної традиції репрезентована, воднораз, низка своєрідних етнографічних реалій і певна їх частина представлена власне у досліджуваному календарно-обрядовому контексті. У жителів Волині це, зокрема, повір'я про можливі згубні наслідки закликання покійників на Святвечір, розплату за їх непошанування чи недотримання посту під час трапези, заборона запрошувати покійних на вечерю, звичай поминати в часі різдвяних свят самогубців, деякі способи застосування засобів-апотропеїв (освяченої солі, маку, верби) тощо.

4. Належить зауважити типологічні паралелі низки господарських заборон, охоронних і поминальних звичаїв, які мають схожий прояв у календарній і похоронній обрядовості, деякі збіжності між календарними і новосільними традиціями жителів Волині та інших теренів України (пор. звичаї на свята та в першу ніч після вселення до нової хати світити в домі світло, ставити на вікні чи на покуті їжу та ін.).

5. Відзначимо також численні іноетнічні (слов'янські, загальноєвропейські та ін.) паралелі розглянутих календарних та інших явищ, які постали на основі архетипних психоемоційних реакцій та архаїчних анімістичних і маністичних уявлень про смерть, душу, потойбічне буття, покійних предків і мерців-демонів, взаємини між живими і померлими, позитивний чи негативний вплив небіжчиків на людське життя і т. ін.

6. Як видно із викладеного матеріалу, багато з таких залишків старожитньої культури дожили до новітньої пори й подекуди на Волині побутують і тепер. Зокрема, найповніше в народній демонології та обрядовій традиції волинян зберігся пласт повір'їв і фольклорних сюжетів про посмертні з'яви мерців у період різдвяних свят. Побутують також деякі давні календарні звичаї поминального і охоронного характеру (залишати для небіжчиків святкові страви після святвечірніх трапез, приносити їжу на могили, утримуватися у певні дні від господарських робіт і т. ін.). Натомість ряд явищ зазнали редукції або затратилися. Наприклад, звичаї «палити діда», стріляти в момент освячення води, заборони гасіння світла в різдвяну ніч і ін.

Трансформаційні зміни традиційних світоглядних уявлень та звичаєво-обрядових явищ етнокультури, можливість досліджувати тематику в польових умовах, залучення нових джерел зумовлюють необхідність подальшого вивчення демонологічних мотивів в календарному контексті жителів етнографічної Волині.

Список джерел та літератури

- Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, спр. 737, арк. 1–283.
Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 773, арк. 1–109.
Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 800, арк. 1–63.
Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 337-Е, арк. 1–53.
Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 496-Е, арк. 1–122.
Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 497-Е, арк. 1–80.
Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 228-Е, арк. 1–63.
БЕНЬКОВСКИЙ, И., 1896, Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к «Риздвяным Святам», Киевская старина, 52, 1, 2, 1–9.
БЕНЬКОВСКИЙ, И., 1902, Из области народных верований о выходцах с того света, Киевская старина, 78, 9, 2, 108–110.
ГАЛАЙЧУК, В., 2012, Демонологія Кременеччини, Вісник Львівського університету, Серія історична, 47, 198–240.
ГАЛАЙЧУК, В., 2019, Народний календар Славутчини в обрядах, звичаях та фольклорі, Народознавчі Зошити, 5, 1134–1164. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1134>
ГАЛАЙЧУК, В., 2009, Різдвяно-Водохресні свята в околицях Кременця, Вісник Львівського університету, Серія історична, 44, 215–240.
ГАЛАЙЧУК, В., 2017, Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині, Народознавчі Зошити, 6, 1343–1373. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343>
ГАЛАЙЧУК, В. & СОЛОП Б., 2019, Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині, Вісник Львівського університету, Серія історична, 927–951.
ГУЗІЙ, Р., 2007, З народної танатології: карпатознавчі розсліди. Львів: ІН НАН України.
ДМИТРЕНКО, А., 2013, Різдвяні звичаї на Волині (за польовими дослідженнями), Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині: мат-ли 47 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., 91–96.
ЗДОРОВЕГА, Н., 1983, Народні звичаї та обряди. У: Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 232–248.
КОНОПКА, В. & ЗЮБРОВСЬКИЙ, А., 2018, «Від зернини до хлібини»: семантико-структурний аналіз хліборобського побуту українців (на матеріалах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України). Львів: ІН НАН України.
КРАВЧЕНКО, В., 1920, Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали. Житомир: Робітник.
КУРОЧКІН, О., 1994, Обрядовість (Календарні свята й обряди). У: Поділля: історико-етнографічне дослідження. Київ: Доля, 358–385.
КУТЕЛЬМАХ, К., 1987, Календарна обрядовість. У: Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 286–302.
СІЛЕЦЬКИЙ, Р., 2011, Традиційна будівельна обрядовість українців. Львів: ЛНУ ім. І. Франка.
DYMNYCZ, N., 1930, Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia, Rocznik Wołyński, 1, 94–106.

References

- Arkhiv Instytutu narodoznawstva NAN Ukrainy [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (Dali: Arkhiv IN NANU). F. 1, op. 2, spr. 737, ark. 1–283. [In Ukrainian].
Arkhiv IN NANU [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1, op. 2, spr. 773, ark. 1–109. [In Ukrainian].
Arkhiv IN NANU [Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. F. 1, op. 2, spr. 800, ark. 1–63. [In Ukrainian].

- Arkhyv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. (Dali – Arkhyv LNU im. Ivana Franka). F. R-119, op. 17, spr. 337-E, ark. 1–53. [In Ukrainian].
- Arkhyv LNU im. Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. F. R-119, op. 17, spr. 496-E, ark. 1–122. [In Ukrainian].
- Arkhyv LNU im. Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. F. R-119, op. 17, spr. 497-E, ark. 1–80. [In Ukrainian].
- Arkhyv LNU im. Ivana Franka [Archive of the Ivan Franko National University of Lviv]. F. R-119, op. 17, spr. 288-E, ark. 1–63. [In Ukrainian].
- BENKOVSKII, I., 1896, Poveria, obychai, obriady, sueveria i primety, priurochennye k «Rizdvianym Sviatam» [Beliefs, customs, rituals, superstitions and signs, timed to the «Christmas holidays»]. *Kievskaia starina*. 52, 1, 2. 1–9. [In Russian].
- BENKOVSKII, I., 1902, Iz oblasti narodnykh verovaniy o vyhodtsakh s togo sveta [From the field of folk beliefs about people from that world]. *Kievskaia starina*. 78, 9, 2, 108–110. [In Russian].
- HALAICHUK, V., 2012, Demonolohiia Kremenechchyny [Demonology of the Kremenets region]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 47, 198–240. [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V., 2019, Narodnyi kalendar Slavutchyny v obriadakh, zvychaiakh ta folklori [Folk calendar of the Slavutchyna region in rituals, customs and folklore]. *Narodoznachchi Zoshyty*. 5, 1134–1164. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1134> [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V., 2009, Rizdviano-Vodokhresni sviata v okolytsiakh Krementsia [Christmas and Epiphany cycle celebrations around Kremenets]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 44, 215–240. [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V., 2017, Tradytiini uiavlennia pro smert ta pomerlykh na istoryko-etnografichnii Volyni [Traditional beliefs about death and the dead persons on the historical and ethnographic Volyn]. *Narodoznachchi Zoshyty*, 6, 1343–1373. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2017.06.1343> [In Ukrainian].
- HALAICHUK, V. & SOLOP B., 2019, Tradytiini uiavlennia pro samohubtsiv na terenakh istoryko-etnografichnoi Volyni [Traditional attitudes toward suicides on the territory of historical and ethnographic Volyn]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 927–951. [In Ukrainian].
- HUZII, R., 2007, Z narodnoi tanatolohii: karpatoznachchi rozslidy [From folk tonatology: carpathological researches]. L'viv: IN NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- DMYTRENKO, A., 2013, Rizdviani zvychai na Volyni (za pol'ovymy doslidzhenniamy) [Christmas customs in Volhynia (on the field research)]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Khrystyianstvo v istorii i kulturi Volodymyr-Volynskoho ta Volyni: mat-ly 47 Vseukr. nauk. ist.-kraiezn. konf.* 91–96. [In Ukrainian].
- ZDOROVEHA, N., 1983, Narodni zvychai ta obriady [Folk customs and rituals]. In: *Bojkivschyna: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka, 232–248. [In Ukrainian].
- KONOPKA, V. & ZIUBROVSKYI A., 2018, «Vid zernyny do khlibyny»: semantyko-strukturnyi analiz khliborobskoho pobutu ukraintsiv (na materialakh Pivdenno-Zakhidnoho istoryko-etnografichnoho rehionu Ukrainy) [From Grain to Bread: Semantic-Structural Analysis of Ukrainian Bakery Life (Based on Materials of the Southwestern Historical and Ethnographic Region of Ukraine)]. L'viv: IN NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- KRAVCHENKO, V., 1920, Zvychai v seli Zabridi ta po de-iaikh inshikh, nedalekikh vid tsoho sela mistsevostiakh Zhytomirskoho povitu na Volyni. Etnografichni materialy [The customs are in the village of Zabridi and some others who are not far from this village in the areas of Zhitomir district in Volhynia. Ethnographic materials]. Zhytomyr: Robitnyk. [In Ukrainian].
- KUROCHKIN, O., 1994, Obriadovist (Kalendarni sviata i obriady) [Rituals (Calendar holidays and ceremonies)]. In: *Podillia: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Dolia, 358–385. [In Ukrainian].
- KUTELMAKH, K., 1987, Kalendarna obriadovist [Calendar rituals]. In: *Hutsulshchyna: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka, 286–302 [in Ukrainian].
- SILETSKYI, R., 2011, Tradytiina budivelna obriadovist ukraintsiv [Rituals and folk beliefs during Christmas]. L'viv: LNU im. I. Franka. [In Ukrainian].
- DYMNICZ, N., 1930, Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia [Rituals and folk beliefs during Christmas]. *Rocznik Wołyński*. 1, 94–106. [In Polish].

Різдвяні повір'я, звичаї та обряди волинян, пов'язані з уявленнями про померлих

У статті здійснена історико-етнографічна характеристика традиційних демонологічних уявлень про померлих, репрезентованих у різдвяних повір'ях, звичаях і обрядах волинян. На основі залучення етнографічних джерел XIX–XX ст. і матеріалів сучасних польових досліджень визначено звичаєво-обрядові та магічно-ритуальні способи вшанування, задобрення та захисту від їхнього небажаного впливу, простежено паралелі між демонологічними, різдвяними та похоронними традиціями, з'ясовано локальну специфіку та сучасний стан побутування досліджуваних явищ на теренах етнографічної Волині.

З'ясовано, що міфопоетичні уявлення про померлих, а також пов'язані з ними звичаї та обряди, – невід'ємна складова різдвяної традиції волинян, окремий пласт численних і своєрідних засобів обрядової магії, насамперед календарно-побутових заборон, ритуальних практик з обрядовими стравами, святковими атрибутами та магічними оберегами (запрошення небіжчиків до трапези напередодні Різдва, Нового року чи Водохреща, поминання померлих, зокрема самогубців, символічне жертвування ритуальних страв, заборони на споживання їжі за межами домівки, виконання господарських робіт у визначений календарний період, застосування в часі різдвяних свят металевих предметів (ніж, сокиру тощо), а також інших апотропείв тощо). Багато з цих явищ мають загальноукраїнські, іноетнічні відповідники та типологічні паралелі в різних циклах календарної етнотрадиції, сімейній, аграрній, будівельній обрядовості. Введено до наукового обігу матеріали сучасних польових досліджень, що дозволило простежити локальні особливості, рівень збереження давніх вірувань та звичаїв, сучасний стан їхнього побутування в межах своєрідного, проте недостатньо вивченого в народознавчій літературі етнографічного району – Волині. Встановлено, що подальше етнологічне вивчення різдвяних повір'їв про померлих, а також пов'язаних з ними звичаїв та обрядів, є науково перспективним для цілісного й доглибного дослідження всієї сфери народної ритуалістики.

Ключові слова: Волинь, демонологія, різдвяна обрядовість, повір'я, звичаї та обряди.

Kryvenko Anastasiia, Candidate of Historical Sciences (Ethnology), Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Кривенко Анастасія, кандидат історичних наук, Інститут народознавства НАН України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9353-2919>

Received: 04-02-2021

Advance Access Published: March, 2021

**ПАМ'ЯТКИ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ
З с. РУДЯКІВ БОРИСПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В МУЗЕЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ
СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ**

Олена Жам

**MONUMENTS OF FOLK ARCHITECTURE FROM THE VILLAGE
OF RUDIAKIV OF BORYSPIL DISTRICT, KYIV REGION IN THE MUSEUM
OF FOLK ARCHITECTURE AND EVERYDAY LIFE
OF THE MIDDLE DNIEPER REGION:
HISTORY OF MUSEIFICATION**

Elena Zham

The article for the first time comprehensively covers the history of museification of monuments of folk architecture from the village Rudiakiv, Boryspil district, Kyiv region, in the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper Region. The problem of preservation of immovable monuments became especially relevant in the 1960s in connection with the construction of the Kaniv Reservoir on the Dnieper and the flooding of two dozen Dnieper villages.

The purpose of the study is to shed light on the history of the discovery, transportation and installation of monuments from Rudiakiv in the Pereiaslav skansen and their characteristics. The analysis of the species composition of buildings is made, attention is paid to the peculiarities of their constructions, material, construction technique. It tells about the fate of 11 buildings (4 houses, 3 counties, 1 cellar, 1 pantry, 1 soot, 1 windmill), which were transported to the museum during 1965–1974. The circumstances due to which they got to the Pereiaslav skansen are considered. In particular, the role of the Shcherbyns, natives of the village of Rudiakiv, in the museification of these monuments.

The author concludes that thanks to the efforts of employees of the Pereiaslav-Khmelnytskyi State Historical Museum, unique cultural heritage sites from the village of Rudiakiv were lucky to survive. Museification has become the optimal method of preservation for them. In the Museum of Folk Architecture and Everyday Life of the Middle Dnieper region, the monuments have been turned into museum objects, included in tourist routes, and the study of their history has been stimulated. In the museum, the monuments received new connections and, together with other objects, were included in a new historical context – a simulated Dnieper village of the XIX – early XX century. Not only have these monuments become the decoration of the village, they have significant scientific, historical, ethnographic, and artistic value, so the development of a holistic concept of their history and museification is of great importance.

Keywords: Rudiakiv, Pereiaslav, architectural monument, skansen, museification.

Формування першого в Україні скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (далі МНАПЧН) збіглося у часі та просторі із будівництвом Канівської ГЕС (1964–1976). При заповненні водосховища були затоплені кілька десятків сіл у Переяслав-Хмельницькому і Бориспільському р-нах Київської обл., Канівському р-ні Черкаської обл., зокрема й с. Рудяків Бориспільського р-ну. У зоні затоплення опинилися сотні автентичних споруд (житлових, господарських, сакральних, громадських) XIX – поч. XX ст., що мали наукову, історичну, етнологічну, архітектурну, мистецьку та іншу культурну цінність і становили потенційний інтерес для вітчизняних музеїв народної архітектури та побуту. Першим таким музеєм в Україні став скансен у Переяславі-Хмельницькому Київської обл. Початком створення музею прийнято вважати 1964 р., коли розпочалася забудова виділеної у 1963 р. земельної ділянки. Одними з перших були музеєфіковані пам'ятки народної архітектури з с. Рудяків. З 1965 по 1974 р. було перевезено 11 споруд (4 житлові, 3 повітки, 1 вітряк, 1 погрібник, 1 комора, 1 саж).

Метою цієї статті є дослідження історії виявлення, перевезення та встановлення пам'яток із с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. у переяславському скансені та всебічній їх характеристиці.

В такому аспекті тема висвітлюється вперше. Зазначимо, що дослідження заявленої проблематики вимагає комплексного підходу, разом з тим кожна з пам'яток заслуговує й на окрему увагу.

Щоб краще зрозуміти умови, в яких створювалися ці пам'ятки, коротко згадаємо історію цього села, розташованого у мальовничій місцевості на лівому березі Дніпра. За часів козаччини с. Рудяків (на той час Рудяки) було вільним військовим селом і підпорядковувалося Вороньківській козацькій сотні Переяславського полку. За гетьманства Івана Самойловича селом володів сотник Вороньківський Кирил Бройко. Потім – генеральний писар Війська Запорізького Василь Кочубей. З 1710 р. монаршою грамотою село віддане у вічне володіння нащадкам Кочубея. На той час у селі було 70 дворів. За описом Київського намісництва 1781 р. в Рудякові було 67 хат. За описом 1787 р. в селі проживало 257 душ. Село перебувало у власності полковниці Надії Потьомкіної (Описи 1989, с. 93, 270). До 1858 р. село було власністю колезького секретаря Миколи Шиянова, у 1858-1861 рр. – статського радника Дмитра Андрійовича Трощинського, який купив землю із селянами у спадкоємців Шиянова (Хворостенко 2017). У селі в цей час нараховувалося 105 дворів і 945 жителів. Найпримітнішими спорудами були кам'яна православна Миколаївська церква, яку збудував пан, та винокурний завод. У 1885 р. в с. Рудяків Вороньківської вол. Переяславського пов. Полтавської губ. нараховувалося 113 дворів, 1283 жителів, 8 водяних млинів, 2 вітряки, і вже недіючий винокурний завод (Волості, с. 79). В 1887 р., за даними статистичного бюро Полтавського губернського земства, в Рудякові мешкало 2536 осіб обох статей, землі нараховувалося 1210 десятин, в тому числі присадибної 252 десятини, орної 187 десятин. На кожне господарство припадало 4–10 десятин орної землі. Безземельні господарства складали 5%. Господарства, які мали орну землю складали 7%, решта 88% господарств мали або садибу з мокрим сінокосом, або садибу з лугом. Відомо, що в Рудякові у 1859 р. планував придбати землю у поміщика Д. А. Трощинського і побудувати хату Т. Г. Шевченко. Але його мрії не судилося збутися. Наступної весни поет захворів і пішов із життя (Зиль 2014). У веб-ресурсах згадується, що Т. Г. Шевченко замалював хату рудяківського священика, яку в 1971 р. під час будівництва Канівського водосховища нібито перенесли у скансен в Переяславі. Це твердження не витримує жодної критики, адже будинок священика П. М. Осмоловського, який експонується у музеї, був збудований наприкінці XIX ст., вже після смерті Кобзаря. Отже він не мав змоги його бачити й малювати.

Кін. XIX ст. – поч. XX ст. для мешканців Рудякова був особливо тяжким. В документах цього періоду згадується, що вони майже кожного року голодують. Причини поганого економічного стану села природного характеру. У звіті Переяславської земської управи за 1893 р. зазначено, що садиби майже всіх жителів Рудякова внаслідок низинного розташування щорічно затоплюються водою так сильно, що їм доводиться перебиратися на підвищення і жити там в куренях доки не вийде вода з хат (село підтоплювало і в XX ст., наприклад, у 1931 р. вода в хатах була попід стелю). Інша частина садіб, повністю засипається піском. Піщаний бугор щороку збільшується після розливів Дніпра і наближається до села. Близько 30 господарів Рудякова покинули свої садиби і оселились на орендованій в сусіднім маєтку землі, де сплачують 4–5 крб. за 1 десятину землі на рік. Ґрунти в цій місцевості неродючі, піщанисто-болотисті. Пасовиська незручні, страдають від розливів Дніпра, який то заносить їх піском, то відрізає цілі шматки їх. Так, у 1877 р. під час повені було відрізано 50 десятин сінокісних угідь, що погано позначилось на скотарстві. Для покращення матеріального становища селян губернська земська управа запропонувала такий вихід. Для селян, які займалися візницьким промислом, коштом Олександрівського капіталу придбати сінокоси та пасовиська. Для іншої частини населення створити сприятливі умови для розвитку кошикового промислу, для чого засадити прибережні території шелюгою (верболозом). 1 вересня 1905 р. була відкрита Рудяківська пересувна учбова корзиночка майстерня (Свод 1895, с. 112–116). У 1923–1927 рр. село входило до складу Рогозівського р-н Київської округи, потім відійшло до Бориспільського р-ну Київської обл.

У 1965 р. розпочалося виселення мешканців сіл, які підлягали затопленню Канівським водосховищем. Масове виселення Рудякова припало на 1968 р., останній мешканець залишив село 1972 р. Між 1972 і 1978 рр. тривало будівництво греблі, протягом 1974–1976 рр. відбулось наповнення водосховища водою. Перед затопленням жителям села наказано розібрати хати, вивезти будівельні матеріали, спиляти і спалити фруктові дерева, хто мав можливість, перевіз могили рідних, решту перепоховали у братських могилах. Також було розібрано рештки зруйнованої ще у 1940 р. Миколаївської церкви. Селяни переселилися до населених пунктів Бориспільщини (Бориспіль, Гологурів, Старе, Мирне) та інших регіонів України, здебільшого туди, де була рідня.

Серед вимушених переселенців опинилася й подружжя Щербин – Петро Федотович Щербина (09.06.1929 р. – 27.09.1995 р.) і Ольга Степанівна Щербина (15.06.1930 р. – 31.05.1974 р.).

Обоє уродженці Рудякова. П. Ф. Щербина працював трактористом та бульдозеристом на Київському виробничому об'єднанні по видобутку та переробці торфу в с. Старе Бориспільського р-ну Київської обл. Наприкінці літа 1964 р. на запрошення дядька Ольги Степанівни – Єфрема Федотовича Іщенка – вони переселилися з двома синами до. Переяслава. Є.Ф. Іщенко як один із фундаторів переяславського скансену рекомендував директору музею М. І. Сікорському взяти Щербин на роботу. П. Ф. Щербина 21 листопада 1964 р. зарахований на посаду столяра ПХДІМ. З 1 лютого 1965 р. – переведений на посаду екскурсовода, з 1 січня 1966 р. – на посаду реставратора. З 1 квітня 1969 р. переведений на посаду завідувача відділом етнографічного музею під відкритим небом по реконструкціям конструктивних деталей народних споруд XVIII–XIX ст. З 2 березня 1971 р. – на посаді заступника директора по господарській частині. З 22 серпня 1983 р. переведений на посаду реставратора, на якій працював до виходу на пенсію (1 листопада 1989 р.). О. С. Щербина роботу в ПХДІМ розпочала 10 березня 1965 р. на посаді кочегара Михайлівської церкви. 1 грудня 1964 р. призначена на посаду наукового співробітника музею з місячним випробувальним терміном. З 16 квітня 1965 р. переведена на посаду музейного доглядача на об'єкті «двір селянина-середняка» в МНАПСН. Така значна увага до подружжя Щербин зумовлена тим, що саме завдяки їхнім зусиллям вдалося врятувати автентичні споруди з Рудякова.

Першою була перевезена олійниця 1-ї чверті XIX ст. Її у травні 1965 р. передав на баланс музею директор Головурівської птахофабрики П. А. Осяк. Допомогла виявити олійницю О. С. Щербина. Про це писав кореспондент «Рабочей газети» у серпні 1965 р.: «Недавно сотрудники музея, в частности, Михаил Иванович Жам и Петр Федотович Щербина чувствовали себя настоящими именниками. Им, что называется, повезло. После длительных поисков, утомительных поездок более чем по 700 селам Киевской, Полтавской и Харьковской областей им удалось разыскать интереснейший памятник ремесла – гигантскую даже для тех времен маслобойку, своеобразную «промышленную установку», с помощью которой несколько десятков лет назад крестьяне вырабатывали подсолнечное масло. Как это часто бывает, помог случай. Супруга Петра Федотовича Ольга Степановна Щербина вспомнила, что какую-то маслобойку она недавно видела в соседнем селе. Когда туда приехали научные работники, их радости не было предела: находка была поистине бесценной» (Гусев 1965, с. 4). 14 травня 1965 р. комісія в складі директора ПХДІМ М. І. Сікорського, завідувача відділом етнографії М. І. Жама, головного реставратора П. Ф. Щербини обстежила олійницю-дуб до гвинта і прийняла рішення про доцільність перевезення її до музею. Було з'ясовано, що вона збудована в 1-й чверті XIX ст., розміщувалася у садибі заможного селянина П. В. Собка (про це повідомив його правнук Яків Собко). В 1930 р. майно Собків було усупільнене, дворище стало базою для створення колгоспу «Комсомолец України». Олійниця за призначенням використовувалась до 1950 р. Після цього нею давили віск. Починаючи із 60-х олійниця не використовувалася. Виготовлена вона із великої дубової колоди (довжина 9 м, діаметр 0,7 м). Відомо, що дуб був зрізаний у лісі взимку, транспортувався під час повені, встановлювався громадою села за могорич. Обтесана в усіх боків дубова колода кріпиться на дубових стійках, закопаних на 220 см у землю. На нижніх кінцях стійок прибиті хрестовини, для міцності. Біля сох обмежувач підйому і опускання дубу. У потовщеному кінці колоди – гніздо для ступи та «хлопчика» (болванки). Верхня колода піднімається за допомогою гвинта (з берези), у отвір якого вставлене воротило. Над олійницею споруджено споруду прямокутної форми. Її стіни плетені з лози, кріпились до присох. Дах чотирискатний, покритий очеретом. Дверей двоє, одні для входу, інші для виносу олії. В споруді окрім олійниці знаходились вальці для вальцювання конопляного та рижйового зерна. Зерно спершу обробляли на вальцях, потім підсмажували на жаровні, до 10 фунтів за один раз, і закладали у ступу. Продуктивність олійниці 3–4 ц зерна за світловий день. Попри суттєвий вік олійниця добре збереглася (збереження матеріалу 81%). В повітці лише частково мінялись лоза й присохи.

Влітку 1967 р. із Рудякова був перевезений вітряк. Збудований на поч. XX ст. коштом селянина-середняка Павла Івановича Ніжинського, який сам його і обслуговував. Розташовувався вітряк на хуторі Чумаківщина. Всього в селі було п'ять кутків: Бір, Литвинівка, Шеляга, Село, Чумаківщина. Останній серед них був найбільший, тут знаходилися клуб був, контора, школа. Під час колективізації вітряк був усупільнений, належав колгоспу «Комсомолец України». Використовувався для помелу зерна господарства і колгоспників. Вітряк стовпового типу, одноповерховий, чотиригранний, чотирикрийлий, на один постав. Повертається на високому зрубному колодязі навколо стовпа-осі. Стіни каркасні, вертикально шальовані дошками. Дах двоскатний, критий дошками. Розміри: 4,12х3,90 м, висота 6,70 м. Допомогу у перевезенні та встановленні вітряка надало Переяслав-Хмельницьке сільське професійно-технічне училище № 31. За розпорядженням директора училища М. П. Саустенка була виділена машина і 15 сту-

дентів-трактористів. Спільними зусиллями здійснено демонтаж вітряка всього за один день. На час перевезення вітряка до музею він був діючим. І таким лишався й потім. У жовтні 1967 р. під час проведення днів російської культури в Україні поважним гостям, серед яких були письменники, артисти, художники, міністри культури УРСР та Російської федерації, космонавт П. І. Беляєв, продемонстрували як вітряк працює.

У жовтні 1968 р. перевезений погрібник сер. XIX ст. Комісія у складі М. І. Сікорського, М. І. Жама, П. Ф. Щербини 28.05.1968 р. обстежила погрібник і з'ясувала, що він збудований місцевими майстрами в садибі заможного селянина П. В. Собка. Призначався для зберігання кисломолочних продуктів, городини, квашні. Це наземна однодільна, невисока (1,05 м), зрубна будівля, прямокутної форми (2,97х4,15 м). Дах двосхилий до фронтонів. З чільної сторони невеликі дверцята. Вхід в погріб по драбині. Збереження матеріалу 65%. Погано збереглася солом'яна покрівля, під час її відновлення солома замінена на очерет.

У 1970 р. експозиція музею поповнилася трьома пам'ятками з Рудякова. Першою була повітка 2-ї пол. XIX ст., збудована місцевими майстрами на замовлення заможного селянина с. Рудяків. Використовувалася для утримання великої рогатої худоби, коней, овець. Це висока (2,20 м) прямокутної форми споруда (8,75х5 м), на двоє дверей, розділена на дві половини перегородкою з товстих дошок. Стіни з соснових тесаних колод, покладених у шули. Зовні стіни помазані глиною. Стеля дощана, з поперечними сволоками. Дах двосхилий до фронтонів, покритий черепицею. У селі діяв цегляний завод, тому черепиця була доступна місцевому населенню. Крокви даху кріпляться попарно зверху тиблями, внизу в рубані в обв'язку. Підлога земляна. Перед із повіткою – загін з яслами, обгороджений латами. У плані забудови двору повітка розміщувалася недалеко від воріт. Комісія у складі завідувача відділом етнографії М. І. Жама, архітектора М. Г. Ліхтмана, головного реставратора П. Ф. Щербини 14 квітня 1970 р. обстежили споруду й прийняли рішення про її музеєфікацію. У червні 1970 р. пам'ятка була вставлена на території музею у дворі заможного селянина-промисловця, де вже експонувалися олійниця й погрібник з цього села.

Впродовж року перевезена і встановлена хата 90-х р. XX ст. Обстежена вона була раніше – 13 жовтня 1969 р. комісією у складі директора музею М. І. Сікорського, завідувача відділом етнографії М. І. Жама, головного реставратора П. Ф. Щербини. Хата належала заможному селянину, розміщувалася на околиці села, обабіч центральної дороги, фасадом на вулицю. У 30-х рр., під час колективізації, була усупільнена. На момент переміщення хати до музею, в ній розміщувався магазин. Зберігся лист директора Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника М. І. Сікорського Голові Київської облспоживспілки М. С. Кириченку від 23 січня 1970 р. з проханням передати цю будівлю музею: «По рішенняу Ради Міністрів УРСР в м. Переяслав-Хм. створюється на громадських засадах перший на Україні етнографічний музей народної архітектури та побуту, куди перевозяться оригінальні споруди народної архітектури: хати, церкви, вітряки, комори, клуні і т. п. Просимо Вас, Миколо Степановичу, прийняти участь у будівництві музею і передати з балансу на баланс стару, до-революційну хату (по деяким даним в ній розміщувався шинок) з зони затоплення Канівським морем с. Рудяки, де в довоєнні роки розміщувався магазин. Тепер магазин закритий. Просимо Вас прийняти постанову про передачу вищезгаданої хати і прилеглого до неї сараю» (Лист). Це п'ятидільна споруда («хата+сіни+хатина+комора+хатина»), каркасної конструкції із горизонтальним заповненням стін. Дах чотирискатний, покритий солом'яною (нині очеретом). Стеля дощана із повздовжнім сволоком. В коморі дерев'яна підлога, в інших кімнатах – глинобитна долівка. В хаті 5 вікон. По всьому фасаді розміщена відкрита галерея, прикрашена різьбою. Розміри: 10,58х6,87 м, висота – 2,60 м. У приміщенні пам'ятки була створена експозиція шинку.

Третя пам'ятка, музеєфікована у 1970 р., хата поч. XIX ст., в якій за свідченнями жителів села у сер. XIX ст. розміщувалася церковна сторожка. Комісія у складі директора музею М. І. Сікорського, завідувача відділом етнографії М. І. Жама, головного реставратора П. Ф. Щербини 10 березня 1970 р. обстежила будівлю і прийняла рішення про доцільність її переміщення до музею. Це двокамерна споруда «хата+сіни». Стіни – тесані плахи покладені в шули, мазані й білені всередині і зовні. В хаті 3 вікон, двоє на чільній і одне на причілковій стіні. Стелю підтримує повздовжній сволок. Стеля дощана. Дах чотирисхилий, критий солом'яною (нині очеретом). Острішок укріплений круглячками. Димохід дощаний, встановлений у сінях. У сінях двоє дверей, стеля відсутня. Підлога – глинобитна долівка. Розміри: 7,50х5,10 м, висота 2,60 м. Хата стала головним об'єктом документального фільму «Хата нашого роду», створеного Київською кіностудією науково-популярних фільмів у 1970 р. (режисер Л. Удовенко). Фільм містить унікальні кадри процесу її перевезення з подальшим її встановленням на території двору козацької церкви Св. Покрови з с. Острійки Білоцерківського р-ну Київської обл. (Єгоров 2019, с. 15).

У 1971 р. було музеєфіковано ще три пам'ятки з Рудякова: дві хати й комору. Хата була обстежена ще 17 квітня 1970 р. комісією у складі директора музею М. І. Сікорського, завідувача відділом етнографії М. І. Жама, головного реставратора П. Ф. Щербини. Власниця, Палажка Петрівна Симонова, погодилася продати будинок музею за 500 крб. У липні 1970 р. закупівельна комісія музею у складі головного зберігача Є. С. Нестервської, завідувача відділом етнографії М. І. Жала, архітектора М. Г. Ліхтмана прийняла рішення про його купівлю (акт від 29 липня 1970 р.). Хата збудована в другій пол. XIX ст. місцевими майстрами. Займала центральне місце в садибі, чільною стороною виходила на захід. Це тридільна споруда («хата+сіні+комора»). Стіни хати (житлової кімнати) і сіней зрубні, з осикових плах у «півдерева», що покладені в замок з «лишком». Зовні та зсередини мазані і білені. Житлова кімната освітлюється чотирма великими вікнами на шість шибок. У хаті (житловій кімнаті) ліворуч від дверей у кутку – піч з лежанкою, комин якої знаходиться на двох дерев'яних різьблених стовпцях. На печі на тильній стіні розміщено невелике за розмірами віконце на одну шибку («напичне»). Стеля в житловій кімнаті дощана покладена в розбіжку на сволоки і стіни, на горищі валькована, зсередини мазана і білена. В сінях двоє дверей, стеля відсутня, димохід з дощок. Стіни прихатньої комори із соснових колод, покладених в дубові шули. Зовні вони мають відкритий зруб (немазані), зсередини шпаровані і побілені. З чільного боку комори розташовані два віконця-віддушника для освітлення та вентиляції. З чільного боку на довжину житлової кімнати і сіней розміщена відкрита галерея, влаштована на трьох стовпах під одним дахом із хатою. Дах хати чотирисхилий, покритий солом'яною (нині очеретом). Підлога у хаті глинобитна («долівка»), галереї – дощана. Навколо хати засипна призьба з дубових дощок. Розміри: 11,96х7,07 м, висота – 2 м. До музею будівля перевезена в 1970 р., складена на початку 1971 р. Встановлена у дворі гребінника.

Невдовзі в цій садибі була встановлена комора з Рудякова. Збудована у 80-х рр. XIX ст. місцевими майстрами у дворі селянина-середняка. Призначалася для зберігання запасів зерна, господарського інвентарю, речей вжитку. Під час колективізації була усаєднана, належала колгоспу. За конструкцією це однодільна зрубна будівля, складена з тесаних колод у чашу з лишком. Підлога піднята над землею на кам'яних стовпах. У нижній частині дверей невеликий отвір для кота. На фасадній стороні комори розміщена відрита галерея з різьбленими колонами. Дах критий бляхою. Розміри: 4,84х4,60 м, висота 2,15 м. Обстеження комори здійснила комісія у складі завідувача відділом етнографії М. І. Жама, головного реставратора П. Ф. Щербини, архітектора М. Г. Ліхтмана.

Наприкінці 1971 – на поч. 1972 р. була обстежена, перевезена, встановлена хата, яка належала священику Миколаївської церкви Павлу Миколайовичу Осмоловському. Збудована в кін. XIX ст. Розміщувалася поблизу дороги. В сер. 30-х рр. в ній розміщувався сільський медпункт, потім – лабораторія колгоспу. На підвір'ї були рублена комора, сарай-повітка, погрібник, колодязь. Священику належало 33 десятини землі, орної та сіножаті. 10 серпня 1971 р. комісія у складі директора музею М. І. Сікорського, головного реставратора П. Ф. Щербини, наукового працівника М. І. Жама обстежила будівлю і домовилася з керівництвом Голоурівської сільради про передачу її музею. Це чотиридільна споруда (кухня+сіні+вітлиця+кімната) прямокутної форми. Перед входними дверима влаштований напіввідкритий ганок на стовпцях. Дашок двохсхилий критий залізом. Стіни покладені в зруб без лишку із ретельно припасованих соснових плах. Заповнення внутрішніх стін та перегородок – каркасне. Стіни мазані, білені зовні і зсередини. У кухні підлога глинобитна, у всіх інших приміщеннях – дощана. Стеля в хаті дощана «в розбіжку», покладена на верхній вінець зрубу та три поперечні сволоки, зверху валькована, знизу шпарована і побілена. В кухні поперечний сволок покладений на повздовжній. Хата освітлюється 8 вікнами на чотири шибки без віконниць. В сінях лаз на горище, закритий лядою. Дах чотирисхилий, критий черепицею. Навколо хати невисока дощана глинобитна призьба з червоною підводкою. Хата обігрівалася піччю, на комині якої викладений чотирьохраменний хрест. Пам'ятка стала основою для створення експозиції двору священика.

Наступні надходження із Рудяків, саж і повітка, датуються липнем-серпнем 1974 р. Споруджені у 70–80-х рр. XIX ст. у дворі заможного селянина цього села. Після перевезення до музею були встановлені у садибі селянина-землевласника. Саж на дві половини, встановлений над землею на камені, для стікання нечистот. Стіни зрубної конструкції, складені з тесаних соснових плах. Дах чотирисхилий, солом'яний. Підлога із тесаних горбилів. На повздовжній стіні, яка виходить у двір, двоє дверей. Біля них корита, що накриваються лядами. Розміри: 5х2,5 м, висота 3 м. Збереження матеріалу 90%. Перевезений і встановлений у липні 1974 р. Обстеження здійснила комісія у складі завідувачки відділом «Музей народної архітектури та побуту» Г. І. Слюсар, інженера П. І. Шитіка, реставратора Ф. Ф. Дарди. Повітка – однодільна зрубна

споруда. Стіни із соснових тесаних плах, покладених в дубові шули. Дах чотирихилий, солом'яний (нині очеретяний), тримається на кроквах, попарно скріплених між собою дерев'яними тиблями та жердинами-татами, горизонтально укріплених в розбіжку на відстані 50–55 см (відповідно до розмірів кулів). Крокви нижніми кінцями сперті в ощепини обв'язки і кріпляться дерев'яними тиблями. На чільній стіні двоє одностулкових дверей із дошки сороковки. Стеля відсутня, підлога земляна. Розміри: 7х5 м, висота 4 м. Акт обстеження склала комісія у складі директора музею М. І. Сікорського, інженера П. І. Шитіка, завідувачки відділом Г. І. Слюсар.

Проаналізувавши історію виявлення, перевезення і встановлення пам'яток народної архітектури з с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. в переяславському скансені, можна впевнено стверджувати, що музеєфікація стала найефективнішою формою їх збереження й використання (культурно-освітнього, туристичного, екскурсійного). Пам'ятки посіли важливе місце в організації архітектурного обличчя змодельованого наддніпрянського поселення, створивши з ним цілісну композицію. За чисельністю пам'ятки з Рудякова поступаються лише пам'яткам із с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Це типові споруди наддніпрянського села XIX – поч. XX ст. різного призначення (житлові, господарські, виробничі). В їх конструкції, будівельних матеріалах, архітектурному вирішенні збереглося чимало архаїчних рис, що робить їх цікавим об'єктом для різнопланових досліджень. Сучасне використання цих та інших пам'яток музею зумовлене насамперед потребою їх збереження та популяризації, а також необхідністю інтенсивного включення їх до музейного простору України і культурного життя регіону.

Список джерел та літератури

Волости и важнейшие селения Европейской России: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел: Вып. 1–8. СПб.: Центр. статист. комитет, 1880–1886. 8 т. Вып. 3: Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. 1885.

ГУСЕВ, О., 1965, Музей-уникум. Коллекция мельниц, маслобойка высотой в дом и еще несколько небы интересных экспонатов и связанные с ними проблемы. Рабочая газета. 23 сентября.

ЗИЛЬ, А., 2014, За переказами людей і за Шевченковими рядками. Г-та «Ринок Бориспіль». № 722. 14 березня 2014 р. Режим доступу: <https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2014-3-416-6/>

ЄГОРОВ, Є., 2019, Фільм «Хата нашого роду» як документальна пам'ятка історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Міжнародна науково-практична конференція «VIII Міждисциплінарні гуманітарні читання». Тези. К.: Інститут історії України НАН України. 113–115.

Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Археогр. комісія та ін. К.: Наукова думка, 1989.

ХВОРОСТЕНКО, П., 2017, Рудяків село Бориспільського р-ну Київської обл. Український Генеалогічний Форум. Режим доступу: <https://ukrgenealogy.com.ua/viewtopic.php?f=71&t=2598&start=30>

Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXX созыва в сентябре 1894 года. Переяслав: Типография Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1895.

Лист директора Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника М. І. Сікорського Голові Київської облспоживспілки М. С. Кириченку від 23 січня 1970 р. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Рукопис. 1 с.

References

Volosti y vazhneishye selenia Evropeiskoi Rossii [Parishes and the most important settlements of European Russia]. SPb.: Tsentr. statyst. komitet, 1880–1886. 8 t. Vyp. 3: Hubernii Malorossyiskie y yugo-zapadnye: [Kharkovskaia, Poltavskaia, Chernygovskaia, Kievskaia, Volynskaia, Podolskaia]. 1885.

HUSEV, O., 1965, Muzei-unikum. Kolleksiia melnits, masloboika vysotoi v dom y eshche neskolko nebezinteresnykh eksponatov i sviazannye s nimi problemy [Unique museum. A collection of mills, a butter mill the height of a house and a few other interesting exhibits and related problems]. Rabochaia gazeta. 23 sentiabria.

ZIL, A., 2014, Za perekazamy liudei i za Shevchenkovy my riadkamy [According to people's legends and Shevchenko's lines]. H-ta «Rynok Boryspil». № 722. 14 bereznia 2014 r. [Online]. Available from: <https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2014-3-416-6/>

YEHOROV, YE., 2019, Film «Khata nashoho rodu» yak dokumentalna pamiatka istorii stvorennia Muzeiu

narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny [The film «House of our family» as a documentary monument to the history of the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper]. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «VIII Mizhdystsypynarni humanitarni chytannia». Tezy. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80 rokiv XVIII st. [Descriptions of the Kyiv governorate of the 70s and 80s of the 18th century]. Opysovo-statystychni dzherela. AN URSR. Arkheohr. komisiia ta in. K.: Naukova dumka, 1989.

KHVOROSTENKO, P., 2017. Rudiakiv selo Boryspilskoho r-nu Kyivskoi obl. [Rudiakiv village of Boryspil district of Kyiv region]. Ukrainnyi Heneolohichniy Forum. [Online]. Available from: <https://ukrgenealogy.com.ua/viewtopic.php?f=71&t=2598&start=30>

Svod postanovleniy Pereiaslavskogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobrania XXX sozyva v sentiabre 1894 goda [Code of resolutions of the Pereiaslav regular county zemstvo assembly of the XXX convocation in September 1894]. Pereiaslav: Typografiia Lepskoho i Vurmana, dom Naidysa, 1895.

Lyst dyrektora Pereiaslav-Khmelnitskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka M. I. Sikorskoho Holovi Kyivskoi oblsposhyvshpilky M. S. Kyrychenku [Letter from the director of the Pereiaslav-Khmelnitskyi State Historical and Cultural Reserve M. I. Sikorsky to the Chairman of the Kyiv Regional Consumers' Union M. S. Kyrychenko] vid 23 sichnia 1970 r. NIEZ «Pereiaslav». Fondy. Rukopys.1 s.

Пам'ятки народної архітектури з с. Рудяків Бориспільського району Київської області в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: історія музеєфікації

У статті вперше комплексно висвітлюється історія музеєфікації пам'яток народної архітектури з с. Рудяків Бориспільського району Київської області в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Особливої актуальності проблема збереження нерухомих пам'яток набула у 60-их роках ХХ ст. у зв'язку з будівництвом на Дніпрі Канівського водосховища і затопленням двох десятків придніпровських сіл.

Мета дослідження полягає у висвітленні історії виявлення, перевезення та встановлення пам'яток із Рудякова у переяславському скансені та їх характеристики. Зроблено аналіз видового складу будівель, звернена увага на особливості їх конструкцій, матеріал, техніку будівництва. Розповідається про долю 11 споруд (4 хати, 3 повітки, 1 погрібник, 1 комора, 1 саж, 1 вітряк), які були перевезені до музею впродовж 1965–1974 років. Розглядаються обставини, завдяки яким вони потрапили до переяславського скансену. Зокрема, розкрита роль подружжя Щербин, уродженців с. Рудяків, у музеєфікації цих пам'яток.

Автор доходить висновку, що завдяки зусиллям працівників Переяслав-Хмельницького державного історичного музею унікальним об'єктам культурної спадщини із с. Рудяків пощастило уціліти. Музеєфікація стала для них оптимальним методом збереження. У Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини пам'ятки перетворили на об'єкти музейного показу, включили до туристичних маршрутів, стимулювали дослідження їх історії. В музеї пам'ятки отримали нові зв'язки і, разом з іншими об'єктами, були включені до нового історичного контексту – змодельованого наддніпрянського села ХІХ – поч. ХХ ст. Ці пам'ятки не лише стали окрасою села, вони мають значну наукову, історичну, етнографічну, мистецьку цінність, тому розробка цілісної концепції їх історії та музеєфікації має велике значення.

Ключові слова: Рудяків, Переяслав, пам'ятка архітектури, скансен, музеєфікація.

Zham Elena, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Museum of Bread of the Research Branch of the «Museum of Folk Architecture and Everyday Life of the Middle Dnieper Region» of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav».

Жам Олена, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею хліба науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6216-5167>

Received: 07-11-2020

Advance Access Published: March, 2021

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІНИ В АРХІТЕКТУРІ ПЕТРОПАВЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ЇЇ ДЗВІНИЦІ У КИЄВІ НА ВУЛ. ПРИТИСЬКО-МИКІЛЬСЬКІЙ, 4

Кирило Третяк

ON THE QUESTION OF THE CHANGES IN THE ARCHITECTURE OF THE CHURCH OF ST. ST. PETER AND PAUL AND ITS BELL TOWER IN KYIV ON 4 PRYTYSKO-MYKILSKA STREET

Kyrylo Tretiak

The article is about the study of the history of one of the unique architectural monuments of Kyiv – Stt. Peter's and Paul's Church (early 17th century) and its bell tower (mid-18th century). The church was only one example of the Gothic architecture in Kyiv preserved till 1930s. At the same time, it was only one Kyiv's Rome-catholic (Dominican) temple which survived through the anti-Polish war in 1648–1654 had being transformed into Orthodox church. The author tries to trace the process of construction and reconstructions of the temple and its bell tower and understand how the buildings looked like during different periods of their existence and which transformations they underwent during 17th – 19th centuries. The author uses rare images of these buildings and descriptions of contemporary witnesses as sources. The analysis of similar buildings of the same time also helped to the author in hypothetically reconstruction of the previous views of the church and the bell tower. As a result of the research, the author concludes that originally the building of the Dominican Church of St. Nicholas (later the Orthodox Stt. Peter's and Paul's Church) had the form of late Gothic architecture. In the middle of the 17th century. the building was reconstructed in the forms of European Baroque and in 1744th – 1750th the temple was redesigned in the forms of Ukrainian Baroque style. Analyzing the architecture of the bell tower of Stt. Peter's and Paul's Church (as well as the architecture of other baroque bell towers in Kiyv) the author concludes that this building never had three tiers, contrary to popular belief among historians. The author argues that none of the churches in Podil (historian district of Kyiv near the Dnieper river) had no more than two tiers in 18th century. This is confirmed by images of this district of Kyiv at that time. The author suggests that the third tier could be mistakenly called a large baroque dome of the bell tower, which burned down during the fire in 1811 and was replaced by a classicism style one.

Keywords: Kyiv, architecture, Catholic church, Orthodox church, bell tower, Gothic, Baroque, Classicism.

Серед об'єктів історико-культурної спадщини Києва, які не збереглися до сьогодення, чільне місце посідає комплекс Петропавлівської церкви та її дзвіниці, який розташовувався на Подолі, на вул. Притисько-Микільській, 4. Це були унікальні для міста споруди, які мали величезну історичну і архітектурну цінність, створювали неповторну забудову Києва. На момент свого варварського знищення комуністичною владою у 1936 році обидві споруди в архітектурно-стилістичному сенсі являли собою цікаве поєднання готики, бароко і класицизму. Петропавлівська церква була єдиною з католицьких храмів Києва, яка пережила Хмельниччину і була перетворена на православну церкву. На момент свого знищення у 1930-х роках споруда Петропавлівської церкви була єдиним зразком пізньосередньовічної архітектури, яка збереглась у Києві. Крім того, це був єдиний у Києві зразок базилікального типу храмів, який був розповсюджений у Європі та світі. Як згадують сучасники, споруда своїми формами викликала асоціації скоріше з католицьким храмом ніж з православним (Захарченко 1888, с. 252). Декоративне оздоблення фасадів не мало аналогів в тогочасній архітектурі Києва і всієї України.

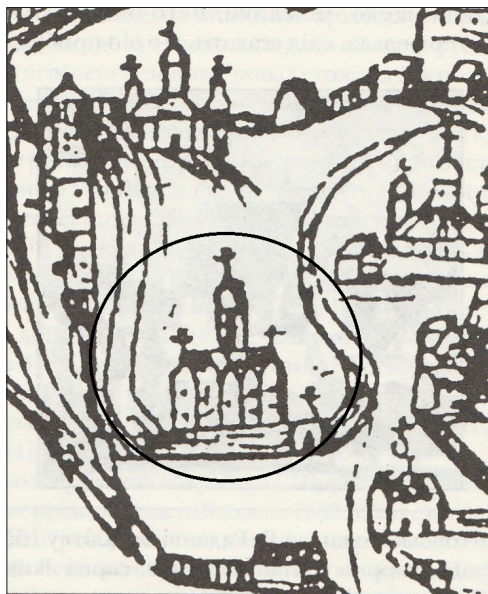
Садиба по сучасній вул. Притисько-Микільській, 4 з середніх віків належала ордену Домініканців, які, як вважається, заснували свою обитель у Києві ще у 1252 р. (Берлинський 1820, с. 104). Щодо років будівництва монастирського храму на честь св. Миколая єпископом Кшиштофом Казимирським, існують дві дати – 1610 і 1640. Деякі дослідники вважають, що будівництво храму було завершено 1610 року, а до 1640 тривали будівельні роботи у монастирі

(Вечерський 2002, с. 83). Коштом київського земського судді Стефана Аксака було зведено муровані монастирські споруди. Для будівництва костелу використовували цеглу напівзруйнованої церкви св. Бориса і Гліба XII ст. у Вишгороді (Вечерський 2002, с. 84). Після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького будівля колишнього костелу використовувалась московською залогою і навіть як шинок. У 1691 р. споруду освятили як православну церкву Петра і Павла. З 1787 по 1826 р. у церкві розташовувався Катерининський грецький монастир. З 1829 р. церква належала Київській духовній семінарії. У 1929 р. більшовицька влада закриває церкву. Попри існуючі плани розташувати у споруді Центральний архів, пам'ятку зруйнували у 1936 р. Залишки дзвіниці (першого ярусу) були остаточно розібрані у 1940-х роках. До сьогоденного часу територія, на якій стояли церква і дзвіниця, залишилася незабудованою. На місці входу до церкви знаходиться паркан з приміщенням гауптвахти. На місці зруйнованого комплексу знаходиться плац частини Національної гвардії України.

Як саме виглядав новозбудований костел у середині – другій половині XVII ст.? Цьому питанню було приділено не так багато уваги серед українських істориків, археологів та архітекторів. Фактично єдиною, хто дослідила первісний вигляд костелу є Олена Горбик (Горбик 2012, с. 69–80). Археологічних розкопок навколо чи на місці храму та дзвіниці не проводилося взагалі. Описи фасадів та інтер'єрів споруд у тому вигляді, в якому вони існували у XIX та на поч. XX ст., можна знайти у працях І. Фундуклея, М. Захарченка, К. Шероцького. Попри суттєві розходження у позиціях різних дослідників, всі вони сходяться в одному – споруда колишнього домініканського костелу св. Миколая (Петропавлівської церкви) була базилікою з моменту побудови і до знищення. До нашого часу збереглося чимало графічних зображень і церкви і дзвіниці (світлин, креслень, малюнків) XIX – XX ст., які дають можливість досить детально описати їх вигляд і навіть відбудувати у формах тих часів. Проте достеменно відомо, що і храм і дзвіниця виглядали по-іншому на моменти своїх споруджень і неодноразово змінювали свої зовнішні вигляди. Якісних і детальних зображень їх первісного вигляду до нашого часу не збереглося, існують лише схематичні малюнки на картах і панорамах. У цій статті ми дослідимо і спробуємо з'ясувати, як саме виглядали ці споруди одразу після свого зведення і як змінювалася їх архітектура протягом століть.

Отже, серед відомих джерел, на яких зображено пам'ятки, маємо такі:

1. гравюра Л. Тарасевича 1638 року до книги А. Кальнофойського «Тератургіма»;
2. малюнки голландського художника А. ван Вестерфельда 1651 року;
3. панорама Києва на гравюрі І. Щирського до тез Обідовського 1687 р.;
4. план Києва І. Ушакова 1695 р.;
5. акварель М. Ражена «Фасад старокиївської фортеці та нижнього міста Києво-Подолу з московського боку» (1775–1786 рр.).

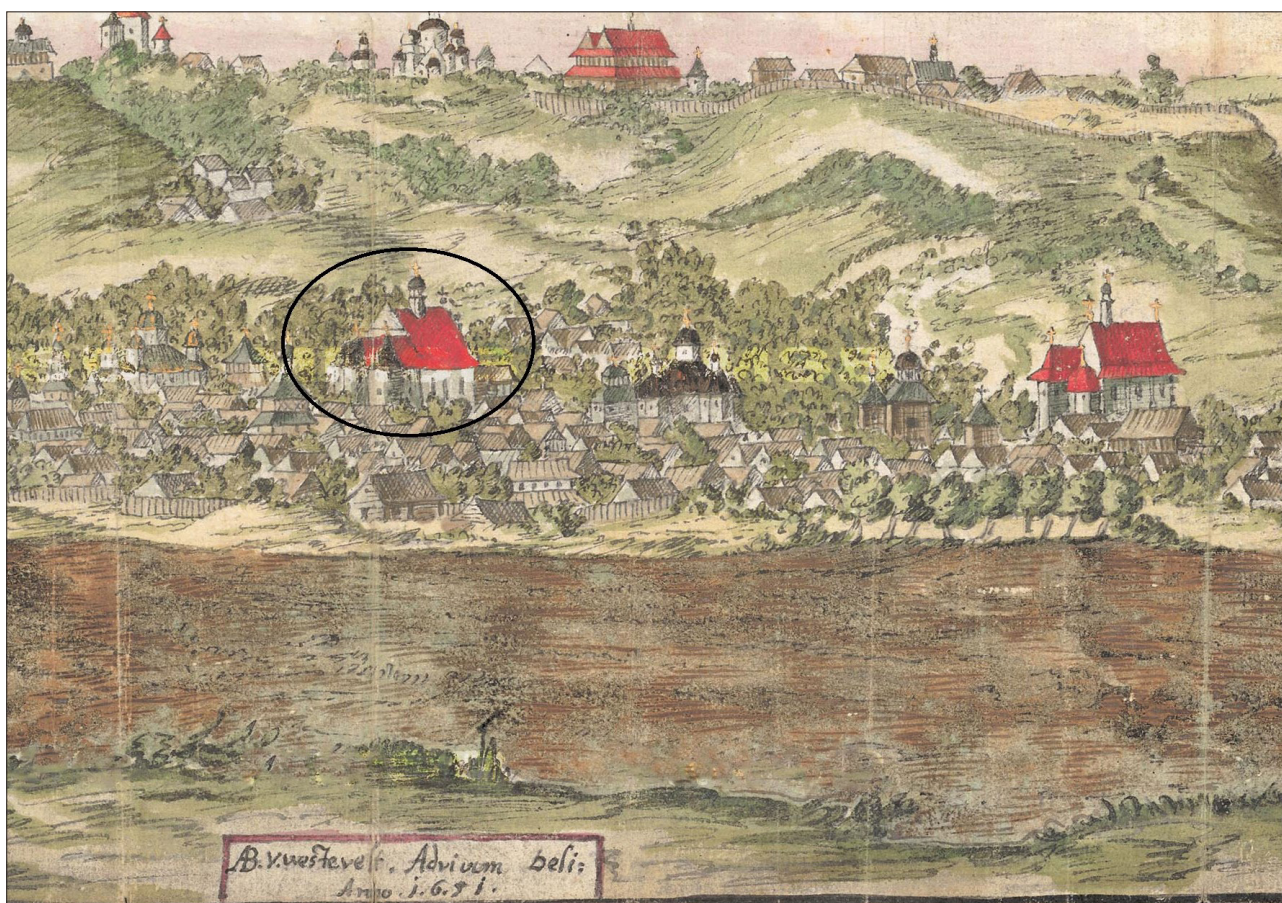

Мал. 1: Фрагмент гравюри Л. Тарасевича 1638 р. з ймовірним зображенням костелу св. Миколая.

Слід зазначити, що ці джерела дуже сильно відрізняються одне від одного своєю якістю, точністю і чіткістю зображень, і відповідно – достовірністю і надійністю. Наприклад, гравюра Л. Тарасевича, яку прийнято вважати такою, де вперше зображено домініканський костел, дає нам схематичне і умовне зображення споруди, яку дуже важко ідентифікувати з католицьким храмом. Менше з тим, деякі дослідники ототожнюють її саме з костелом св. Миколая (Горбик 2004). У будь-якому випадку, зображення храму настільки схематичне, що не дає можливості уявити його зовнішній вигляд. Єдине, що можна констатувати, якщо приймати факт зображення саме костелу домініканців на цій карті, – у 1638 р. споруда вже була зведена і у неї чітко видно баню в центральній частині (яка могла бути і звичайною готичною сигнатуркою).

Значно детальніше зображено храм, який ми можемо ідентифікувати як домініканський, на малюнках голландського художника Абрама ван Вестерфельда (1651). Серед багатьох робіт художника, на яких зображено окремі споруди та руїни міста, нас цікавлять панорами Подолу та київських гір. На перший погляд, малюнки Вестерфельда рясніють деталями зображе-

них будинків, прорисовка кожної споруди досить чітка. Проте, якщо поглянути на зображення відомих київських пам'яток, то можна помітити, що їх вигляд є досить умовно-схематичним і не зовсім відповідає тогочасному реальному. Це важливо враховувати, коли ми розглядаємо малюнки як безальтернативне джерело вигляду домініканського костелу. Треба сказати, що на кольоровій панорамі Вестерфельда виділяються три споруди, криті червоною черепицею серед яких замок воєводи на Замковій горі і два готичних храми (дерев'яний і мурований). Саме мурований великий храм під червоним черепичним дахом своїм місцезнаходженням відповідає розташуванню Петропавлівської церкви і відповідно домініканському костелу св. Миколая. При детальному розгляді зображеної споруди можна помітити її глибоку деталізацію художником. Можливо автор з більшою правдоподібністю зображував будівлі зі знайомими йому формами західноєвропейської архітектури ніж православні храми, які зображені не завжди достовірно. Так чи інакше, зображення Миколаївського костелу чітко вказує на те, що у 1651 р. він мав готичні форми. Високий дах спирається на гостроверхі фронтони-шпилі з західного і східного фасадів і завершується сигнатуркою або банею в центрі. Зі східного фасаду бачимо прибудовані об'єми, які можна ідентифікувати як апсиду-пресбітерій і північний трансепт з вежею.

Мал. 2. Фрагмент панорами Подолу і київських гір
А. ван Вестерфельда 1651 р. з зображенням домініканського костелу.

Спираючись на малюнки А. ван Вестерфельда варто пам'ятати, що всі вони дійшли до нашого часу лише у пізніших копіях. Щодо панорами Подолу з зображеннями домініканського костелу, то відомі навіть декілька копій. На цих копіях всі споруди зображені з одними і тими конструктивно-архітектурними елементами і деталями хоча у різній графічній інтерпретації. Варто також пам'ятати, що Вестерфельд перебував у Києві у складі війська литовського князя Радзивіла з 4 серпня по кінець цього місяця 1651 р. Вже 10 серпня на Подолі спалахнула пожежа, яка знищила майже все місто, 17 серпня пожежа повторилась. У зв'язку з цим виникає питання: чи встиг художник зобразити Київ до пожеж? Принаймні слідів вогню і зруйнованих будинків ми тут не бачимо.

Чому ми загострюємо увагу саме на цих фактах? Річ у тім, що наступні за хронологією

зображення костелу св. Миколая, які датуються 1687 і 1695 роками, кардинально відрізняються від того, що на малюнках Вестерфельда. Так на гравюрі Щирського та на карті Києва Ушакова ми бачимо барокову будівлю з пишним фронтоном та двома вежами над західним фасадом, великою банею над пресбітерієм тощо. Можна було б припустити, що у період з 1651 р. по 1687 р. споруду було реконструйовано з готичної у барокову, що цілком було б реальним, враховуючи, що костел пережив декілька пожеж (1638 і 1651 років). Проте, якщо згадати, що цей період був часом гонінь на польське і католицьке населення Києва під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, такий варіант здається мало ймовірним. Ця загадка порізно трактується дослідниками пам'ятки. О. Горбик вважає, що на своїх малюнках А. ван Вестерфельд зобразив домініканський костел не в тому вигляді у якому він був у 1651 р., а у вигляді до 1638 р. (коли на Житньому торзі, де він стояв сталася пожежа). Історик вважає, що тоді споруда постраждала від вогню і була перебудована у барокових формах (Горбик 2012, с. 73). Погодитися з такою думкою можна лише припустивши, що джерела, які відомі нам як копії малюнків А. ван Вестерфельда 1651 р., були зроблені не Вестерфельдом і не у 1651 р. а значно раніше. Проте таке пояснення не може влаштовувати дослідників, адже на деяких малюнках (де ми бачимо готичний костел св. Миколая) відтворені й історичні події 1651 р. (такі як зіткнення козацьких і польсько-литовських військ). Якщо ж вважати зображення Вестерфельда автентичним, то треба прийняти факт того, що храм таки був перебудований у період з 1651 по 1687 р. У це важко повірити. Дійсно, у період 1651–1654 р. у місті постійно спалахували антикатолицькі погроми (Петров 2012, с. 176), а у 1660 р. вийшла царська грамота про виселення з Києва всіх поляків, євреїв і вірмен і закриття всіх католицьких костелів. Нерухомість та землі домініканців передавалися у власність міста (Берлинський 2003, с. 118).

Досліджуючи малюнки Вестерфельда як джерело з історії Києва та архітектури його споруд, варто звернути увагу на цілу низку незбігів між його роботами та реальним станом речей. Отже, на малюнках голландського художника ми бачимо, серед іншого, київський замок. На зображенні він виглядає цілком цілісним, без явних пошкоджень і руйнувань. Це досить дивно, оскільки ми знаємо, що замок було суттєво зруйновано у першій третині XVII ст. і на момент перебування Радзивіла у Києві (1651) його не було повністю відновлено (Попельницька 2003, с. 65). Крім панорамних замальовок серед робіт Вестерфельда ми бачимо багато зображень окремих споруд та руїн давньокиївського періоду. Серед них привертають увагу зображення Софійського собору. На одному ми бачимо суцільні занедбані руїни західного фасаду, а на іншому – блискучу ренесансну споруду зі східного боку. Як ці два цілком протилежні зображення, які заперечують одне одного, могли бути створені протягом декількох тижнів? На малюнку з руїнами ми не бачимо жодного натяку на те, що якась частина собору має відбудований вигляд. Більше того, на зображенні св. Софії з південно-західного боку ми бачимо занедбану, напівзруйновану вежу собору, а на малюнку «Вигляд Софії зі сходу» ми бачимо обидві (південну і північну) вежі в абсолютно нормальному стані з цілою покрівлею. Можна припустити, що ці два зображення зроблені не в один місяць і рік а з інтервалом у десятків років. З історії Софійського собору ми знаємо, що у першій третині XVII ст. собор дійсно перебував у занедбаному стані. У першій чверті XVII ст. західна стіна завалилася. Проте вже у 1630-х – 1640-х роках собор було відбудовано митрополитом Петром Могилою за проєктом італійського зодчого Октавіано Манчіні. У своїй книзі «Опис України» у 1650 року Гійом Левассер де Боплан згадує, що «Софійський та Михайлівський храми відбудовані на давній взірєць. Перший з них має гарний фасад і милує око, звідки б не розглядав собор» (Боплан 1990, с. 22). Тобто на період 1651 року Софійський собор мав цілком задовільний вигляд, що і закарбовано на одному з малюнків А. ван Вестерфельда. Водночас свідчення сучасників щодо стану Софійського собору теж досить суперечливі. Так, Павло Алеппський пише у 1654 р. про Софійську церкву,

Мал. 3.
Фрагмент панорами Києва
з зображенням колишнього
домініканського костелу
на гравюрі І. Щирського 1687 р.

що «з боку західного нартекса вона наполовину у руїнах» (Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 века описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским 1897, с. 68).

Це невелике вищенаведене розслідування дає підстави для припущення, що не всі малюнки, відомі нам як роботи Абрагама Ван Вестерфельда 1651 р., дійсно відображають стан київської забудови у 1651 р. Очевидно деякі з них були зроблені за декілька десятиліть до цього і опинилися у колекції художника під час його перебування у Києві, або були додані пізніше під час копіювань. Так само можемо припустити, що не встигнувши намалювати Київ до пожежі 10 серпня 1651 р. А. ван Вестерфельд використав вже існуючі на той час зображення міста і наклав на них історичні події, свідком яких він був.

Можливо з часом будуть віднайдені зображення Києва і зокрема Подолу з домініканським костелом, що внесуть більше ясності у це питання. Ну і звісно, значно прояснити історію спорудження і первісного вигляду споруди допомогли б археологічні дослідження місця, до стояла пам'ятка.

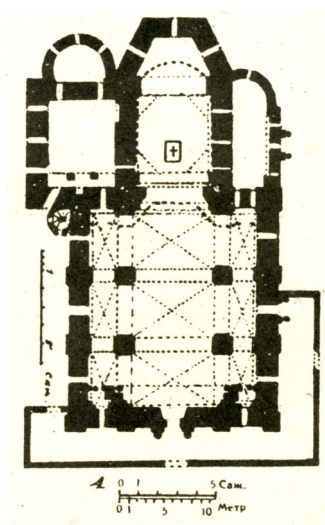
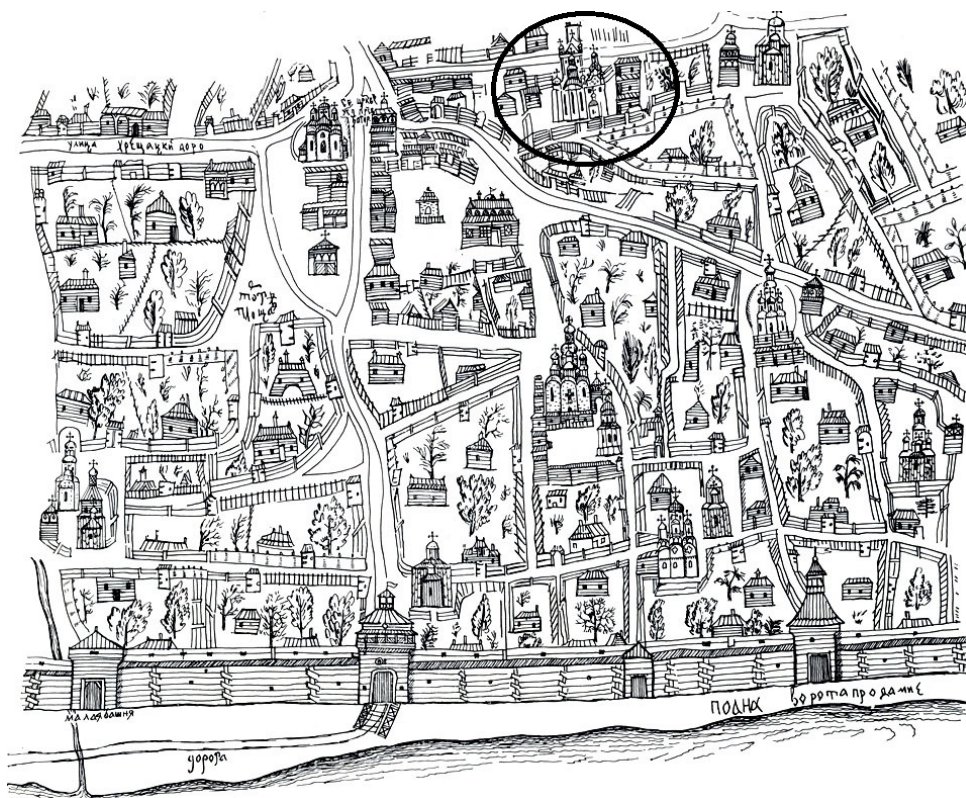
А станом на сьогодні ми можемо зробити висновок, що первісний вигляд Миколаївського домініканського костелу був дійсно близький до багатьох подібних споруд пізньосередньовічної Речі Посполитої. За своєю архітектурою зведений храм можна віднести до зразків пізнього готичного стилю. Це була тринавна базиліка, у якої головний (західний) фасад виходив на червону лінію забудови сучасної вул. Притисько-Микільської. Оскільки ми не маємо жодного з ранніх зображень споруди з заходу, єдине, що ми можемо сказати з достовірністю, це те, що цей фасад завершувався високим трикутним шпилем. Цілком ймовірно, що круглі вікна на західному фасаді, які ми бачимо на світликах першої третини XX ст., були з часів спорудження костелу (подібні форми вікон ми бачимо в інших католицьких храмах, наприклад у костелі св. Антонія у м. Гусятин Тернопільської обл.). Зі східного боку споруда мала традиційно видовжену апсиду-пресбітерію. Центральна частина даху прикрашалась досить масивною сигнатуркою, яка більше схожа на малюнках Вестерфельда на повноцінну баню. З північно-західного боку бачимо трансепт з вежею, залишки якої збереглися до моменту знесення пам'ятки у 1936 р. Такі круглі у плані вежі були досить розповсюдженими елементами польської готичної традиції (подібну вежу можемо бачити у споруді костелу св. Мартина кін. XV – поч. XVI ст. у с. Скелівка (кол. Фельштин) Старосамбірського району Львівської області). Чи був первісно такий самий трансепт з південно-західного боку – нам невідомо. На зображеннях кінця XVII ст. трансепту з цього боку нема, а на плані XIX ст. бачимо у південній стіні пресбітерію-апсиди вікна (яких немає на фасаді північної стіни). Це може свідчити про те, що з самого початку будівництва трансепт з південного боку не було зведено. Бічні фасади споруди мали видовжені стрілочасті вікна, форми яких теж відповідають середньовічній готичній традиції. Всередині храм мав теж готичні нервюрні склепіння.

Як ми вже зазначали, після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 р. орден Домініканців залишає Київ, а царська грамота 1660 р. ставить їх як і всіх поляків, євреїв і вірмен у місті поза законом. Певний час, після входження Києва до складу Московської держави, споруди монастиря використовувалися московською військовою залогою. Протягом XVII ст. будівлі монастиря було зруйновано. У занедбаному колишньому костелі у 1660 р. було влаштовано шинок (Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников 1900, с. 273).

Відповідно періодом занепаду і занедбанням храму датується наступне графічне джерело, яке дає нам уявлення про споруду – гравюра Івана Щирського на тезах Обідовського 1687 р. Тут уже колишній костел зображено досить детально. Цікаво, що незважаючи на те, що у ньому розташовувався, як вважається, шинок, споруду зображено увінчану хрестами. Ми бачимо високий фронтон над західним фасадом і дві невеликі вежі (північну і південну). Чітко видно й іншу архітектурну домінанту споруди – масивну баню над пресбітерієм.

На плані Києва І. Ушакова 1695 року ми вже бачимо не колишній Микільський домініканський костел а православну Петропавлівську церкву, яка була освячена 1691 року зусиллями митрополита Варлаама Ясинського. Її архітектура залишається подібною до зображення 1687 року. Такий самий високий бароковий фронтон і дві вежі увінчують західний фасад. Так само бачимо баню, яка розташована у східній частині споруди, над колишнім пресбітерієм (вівтарем). Незважаючи на певну схематичність зображення, ми можемо констатувати, що на кінець XVII ст. північний трансепт, який очевидно було перетворено на бічний вівтар, завершувався банею на барабані (можливо таким чином було зображено вежу у куті між трансептом і навою, залишки якою збереглися до 1930-х років).

Мал. 4. Фрагмент карти Києва І. Ушакова з зображенням Петропавлівської церкви.

Мал. 5. План Петропавлівської церкви др. пол. XIX ст.

Отже обидва джерела – гравюра І. Щирського 1687 р. і план І. Ушакова 1695 р. – дають нам можливість реконструювати вигляд костелу св. Миколая-Петропавлівської церкви другої половини XVII ст. таким чином. Традиційна тринавна базиліка, де всі нави були криті одним дахом. Центральна частина західного фасаду, яка відповідала внутрішній (найширшій) центральній наві, завершувалась високим бароковим фронтоном з трикутним завершенням і пінаклями (подібний фронтон має колишній єзуїтський собор у Львові, тепер гарнізонна церква Петра і Павла). Обабіч фронтону знаходилися дві вежі (північна і південна), які завершували фасад у місцях бічних (менших) нав. Вони були нижчими від фронтону (подібне співвідношення можна бачити в архітектурі костелу св. Трійці в Олиці на Волині). Східна частина храму у 1687 р. вже мала масивну баню, яка розташовувалась над вівтарною частиною. Ми можемо припустити, що барабан саме цієї бані зберігся до 1930-х років, оскільки він мав готичні стрічасті вікна. Очевидно барабан було споруджено під час реконструкції костелу, оскільки його вікнам було надано тих самих форм що і вікнам північного та південного фасадів. Судячи з зображення на гравюрі І. Щирського, первісно баня над барабаном мала форми які можна описати як перехідні від готики до ренесансу. Вже на плані І. Ушакова ми бачимо цю баню у формах близьких до православної традиції XVII ст. Саме в такому вигляді споруда дійшла до 1744–1750 років, коли відбулась її чергова реконструкція як Петропавлівської церкви.

В ході реконструкції середини XVIII ст. західний фронтон і вежі було розібрано а натомість з'явився новий (більш приземкуватий) хвилеподібний фронтон з багатим ліпленим поліхромним декором у вигляді рослинних орнаментів, медальйонів, картушів з розписами. Головний вхід на західному фасаді був прикрашений бароковим порталом з ліпленням. Гранчастий у плані барабан на вівтарною частиною одержав нову – грушоподібну – баню. Баню (вежу) над північним трансептом очевидно тоді ж було розібрано.

Мал. 6.
Петропавлівська
церква
з дзвіницею на
початку XX ст.

Наприкінці XIX ст. західний портал було закладено невисокою галереєю. Інтер'єри храму зберігали готичні склепіння до повного знищення пам'ятки. У 1740-х роках у церкві було встановлено чотириярусний позолочений різьблений іконостас у формах рококо, який вважався одним з найкращих у місті. У 1914 р. інтер'єри храму було заново розписано.

Отже, можемо стверджувати, що протягом свого існування Миколаївський костел-Петропавлівська церква мала три дизайни: готичний, польсько-бароковий та українсько-бароковий.

На відміну від Петропавлівської церкви, її дзвіниця не пройшла такий великий і складний шлях з перебудовами і реконструкціями. Історія дзвіниці налічує на 140 років менше ніж самого храму. Щодо року її спорудження, теж на відміну від Петропавлівської церкви, немає суперечок в історичному середовищі. Вважається, що споруду зведено у 1744–1750 роках. Щодо авторства проєкту, дослідники однастижно вважають ним архітектора Івана Григоровича-Барського (Вечерський 2002). На відміну від споруди самої церкви, архітектурі дзвіниці не приділялося багато уваги дослідників київських старожитностей. На момент свого знесення у 1930-х роках дзвіниця мала два яруси і завершувалась ампірною банею з «голкою» – високим шпилем. Існує усталена думка, що дзвіниця спочатку була триярусною але під час великої пожежі 1811 року третій ярус було суттєво пошкоджено і його розібрали під час ремонту (Київ. Провідник 1930, с. 613). Ця теза сприймається як аксіома, і ніхто з істориків не намагався її перевірити. Водночас аналіз наявних джерел змушує нас засумніватися у такому твердженні. До наших часів не збереглося (або не виявлено) креслень дзвіниці, так само як і зображень її у первісному вигляді. Проте ми можемо знайти необхідну нам інформацію на акварелі М. Ражена «Фасад старокиївської фортеці та нижнього міста Києво-Подолу з московського боку» (1775–1786 рр.), де досить детально у розгорнутій перспективі зображено всі культові і цивільні споруди Подолу. Одразу впадає в око відсутність великих дзвіниць. Слід пригадати, що у XVIII ст. на Подолі дійсно не було триярусних дзвіниць взагалі. Дзвіниці, які вже існували на той час у цій частині Києва, мали один ярус (Покровська церква) або два яруси максимум (церква Костянтина і Єлени, Миколи Доброго, св. Катерини). Навіть такі важливі і впливові монастирі як Братський чи Флорівський не мали триярусних дзвіниць. Натомість триярусні (і вищі) дзвіниці у XVIII ст. мали лише найбільші і найважливіші київські храми та монастирі (Софійський, Михайлівський, Микільський, Межигірський та Печерська лавра). Непрямо підтверджує факт первісної дво-ярусності Петропавлівської дзвіниці і детальний архітектурний аналіз дзвіниць авторства І. Григоровича-Барського. Зокрема у дзвіниць Кирилівського (Троїцького) та Межигірського монастирів ми бачимо характерну розкріповку наріжних частин фасадів з використанням

спарених колон, які застосовувались зодчим для оформлення саме останніх (верхніх) ярусів подібних споруд. Саме такі елементи має другий ярус дзвіниці Петропавлівської церкви, що дає підстави вважати, що вона з самого початку не мала третього ярусу. Твердження про те, що до 1811 р. дзвіниця Петропавлівської церкви нібито була тріарусною, можна пояснити тим, що первісна баня споруди мала високу грушоподібну форму з декількома ліхтарями (що цілком відповідає українській бароковій традиції). Очевидно така висота і масивні ліхтарі надавали бані вигляду окремого ярусу. Реконструювати первісний гіпотетичний вигляд дзвіниці Петропавлівської церкви можна на основі подібної архітектури двоярусної дзвіниці на дальніх печерах Києво-Печерської лаври, яка була зведена у 1752–1761 р.

Підсумовуючи дослідження наголосимо на тому, що цілісний ансамбль Петропавлівської церкви і дзвіниці, що утворився протягом століть, поєднавши три архітектурні стилі – готику, бароко і класицизм, став одним з символів Подолу і Києва. Сьогодні вулиця, район і все місто катастрофічно деградують в архітектурному сенсі без вказаної пам'ятки. Приналежність споруди до конфесій поляків, українців, греків надає їй унікальності і самобутності та уособлює багатогранну багатоконфесійну та поліетнічну історію середньовічного Києва. Відбудова комплексу Петропавлівської церкви і дзвіниці стала б поновленням традиції відродження знакових київських пам'яток, зруйнованих у тоталітарні часи. Відтворений комплекс може стати черговою атракцією Подолу і Києва, чим сприятиме розвитку туризму у місті.

Список джерел та літератури

- БОПЛАН, Г. Л., 1990, Опис України. Львів.: Каменярь.
- БЕРЛИНСКИЙ, М., 1820, Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. СПб.
- БЕРЛИНСЬКИЙ, М., 2003, Історія міста Києва. К.: Наукова думка.
- ВЕЧЕРСЬКИЙ, В., 2002, Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К.: НДІТІАМ-Головківархітектура.
- ГОРБИК, О., 2012, Римо-католицькі костьоли Києва та Київщини. К.: Техніка.
- ЗАХАРЧЕНКО, М., 1888, Киев теперь и прежде. К.
- Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников, 1900, К.
- Київ. Провідник, 1930, К.: ВУАН.
- ПЕТРОВ, С., 2012, Оборонні споруди Києва Х–ХІХ ст. К.: ВПК Експрес-Поліграф.
- ПОПЕЛЬНИЦЬКА, О., 2003, Історична топографія київського Подолу ХVІІ – початку ХІХ століття. К.: Видавничий дім Стилос.
- Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 века описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, 1897, М.

References

- BOPLAN, G., L., 1990, Opys Ukrainy [Description of Ukraine]. Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].
- BERLINSKII, M., 1820, Kratkoe opisanie Kieva, sodержashchee istoricheskuiy perechen sego goroda [Brief Description of Kyiv with Historical List of this City]. SPb. [In Russian].
- BERLINSKII, M., 2003, Istoria goroda Kieva [History of the City of Kyiv]. K.: Naukova Dumka. [In Russian].
- VECHERSKYI, V., 2002, Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy [The Lost Objects of the Architectural Legacy of Ukraine]. K.: NDI TIAM-Holovkyivarkhitektura. [In Ukrainian].
- HORBYK, O., 2004, Rymo-katolytski kostioly Kyeva i Kyivshchyny [Rome-Catholic Churches of Kyiv and Kyiv Region]. K.: Tehnika. [In Ukrainian].
- ZAKHARCHENKO, M., 1888, Kiev teper i prezhde [Kyiv now and before]. K. [In Russian].
- Kiev, ego sviatyni, drevnosti, dostopamiatnosti i svedenia neobkhodimyie dlia ego pochitatelei i puteshestvennikov, 1900, [Kyiv and its Sacral Sites, Ancient Relicts, Monuments and Information Required for its Admirers and Travelers], K. [In Russian].
- Kyiv. Providnyk, 1930, [Kyiv. The Guide]. K.: VUAN. [In Ukrainian].

PETROV, S., 2012, *Oboronni sporudy Kyeva X–XIX st.* [Fortifications of Kyiv of 10–19 centuries]. K.: VPK Express-Poihraf. [In Ukrainian].

POPELNYTSKA, O., 2003, *Istorychna topohrafia kyivskoho Podolu XVII – pochatku XIX stolittia* [Historical Topography of Kyiv's Podil of 17th – early 19th centuries]. K.: Vydavnychi Dim Stylos. [In Ukrainian].

Puteshestviye Antiohiyskoho patriarkha Makaria v Rossiю v polovine 17 veka opisannoe ego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim, 1897, [The Trip of Antiochian Patriarch Makaria to Russia in the middle of 17th century, Described by his Son, Archdiakon Paul of Aleppo]. M. [In Russian].

До питання про зміни в архітектурі Петропавлівської церкви та її дзвіниці у Києві на вул. Притисько-Микільській, 4

Стаття присвячена дослідженню історії однієї з унікальних архітектурних пам'яток Києва – Петропавлівської церкви (перш. пол. XVII ст.) та її дзвіниці (середина XVIII ст.). Ця церква була єдиним зразком готичної архітектури в Києві, що збереглася до 1930-х років. Водночас це був єдиний київський римо-католицький (домініканський) храм, який зберігся після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького у 1648–1654 роках і був перетворений на православну церкву. Автор намагається простежити процес будівництва та реконструкції храму та його дзвіниці і зрозуміти, як виглядали споруди у різні періоди свого існування та які трансформації вони зазнали протягом XVII–XIX століть. Автор використовує в якості джерел рідкісні зображення цих будівель та описи свідків-сучасників. В гіпотетичній реконструкції попередніх виглядів церкви та дзвіниці допоміг також аналіз подібних будівель того ж часу. В результаті досліджень автор робить висновок, що первісно будівля домініканської церкви св. Миколая (згодом православної Петропавлівської церкви) мала вигляд пізньої готики. У середині XVII ст. будівля була реконструйована у формах європейського бароко, а в 1744–1750-х роках храм був перебудований у формах українського бароко. Аналізуючи архітектуру дзвіниці Петропавлівської церкви (а також архітектури інших барокових дзвіниць у Києві) автор приходить до висновку, що ця будівля ніколи не мала трьох ярусів, всупереч поширеній думці серед істориків. Автор аргументує, що жодна з церков на Подолі у XVIII столітті не мала більше двох ярусів. Це підтверджують зображення цієї частини Києва того часу. Автор припускає, що третім ярусом помилково називали велику барокову баню дзвіниці, яка згоріла під час пожежі 1811 р. і була замінена на класицистичну.

Ключові слова: Київ, архітектура, костел, церква, дзвіниця, готика, бароко, класицизм.

Tretiak Kyrylo, PhD, Associate professor, Department of Archeology and Museum Studies, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Третяк Кирило, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5732-4466>

Received: 12-01-2021

Advanced Access Published: March 2021

КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ, СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

Галина Коцур, Анатолій Коцур

KISH ATAMAN OF ZAPOROZHIAN SICH PETRO KALNYSHEVSKY ON THE PAGES OF ENCYCLOPEDIC EDITIONS, DICTIONARIES AND REFERENCE BOOKS

Halyna Kotsur, Anatoliy Kotsur

The purpose of the article is the issue's clarification of reflection of the figure of the last kish ataman of Zaporozhian Sich P. Kalnyshevsky on the pages of encyclopedic publications, dictionaries and reference books. Chronological boundaries of the study are the end of the XIX – the beginning of the XXI century. There are used the historical-comparative, historical-typological, historical-system methods during a covering of the topic.

The heroic figure of the last kish ataman of Zaporozhian Sich P. Kalnyshevsky was reflected mainly in monographs, collections of documents, scientific articles, local lore, materials of scientific conferences, educational literature, periodicals. At the same time, it is remained out the attention of researchers its coverage in the pages of encyclopedias, dictionaries and reference books.

Scientific research refers to encyclopedic, dictionary and reference books, which contain articles about P. Kalnyshevsky as an important historiographical source. There is analyzed the reflection of the figure of the Zaporozhian leader in different historiographical periods. It fits generally into the context of the general development of Ukrainian and foreign historical science.

Prolonged silence in the historical science about P. Kalnyshevsky was accompanied by various conjectures, distortions of facts and falsification. Historical science become an ideological servant of the totalitarian regime, in the Soviet era. It considered the history of the New Sich and the figure of P. Kalnyshevsky simplified mostly and distorted, from the so-called party-class approaches. Radical changes in the approaches of Ukrainian historians to the history of the Cossacks and their leaders, including to P. Kalnyshevsky, took place after the restoration of state independence of Ukraine in 1991.

The revival of national traditions of Ukrainian historical science began, the methodology and topics of scientific research were updated, and there was intensified the integration of domestic historiography into European and world historiography. All this affected the reflection of the figure of P. Kalnyshevsky on the pages of encyclopedic and reference books, dictionaries.

Keywords: kish ataman, Zaporozhian Sich, P. Kalnyshevsky, figure, encyclopedic editions, dictionaries, reference books, historiographical source.

Історіографічна репрезентація постаті П. Калнишевського, у контексті вивчення історії козацької доби, позначена, головним чином, збагаченням фактологічної основи для наукового осмислення його діяльності на посаді кошового отамана. Водночас, висвітлення останньої нерозривно пов'язане із дослідженням його біографії. З огляду на час та обставини діяльності П. Калнишевського, реконструкція його життєпису залишається відкритою у науковому плані, потребує з'ясування та уточнення ряду біографічних даних. У цьому контексті енциклопедичні, словникові та довідникові видання, в яких подаються статті про П. Калнишевського, стають важливим історіографічним джерелом.

У 1890–1907 рр. побачила світ одна з найбільших російських універсальних енциклопедій, випущена акціонерним видавничим товариством «Ф. А. Брокгауз – І. А. Єфрон». Вона складалася з 84 основних і 4 додаткових томів.

Хоча на сьогоднішній день значна частина її матеріалів застаріла, цілий ряд статей мають певну історичну цінність. Зокрема, в томі 14 міститься інформація з восьми рядків про останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Так, зазначається, що Петро

Іванович, «за походженням дворянин із Лубенського полку», «двічі обирався кошовим отаманом, у 1762 і 1765 рр., останній раз понад 10 років поспіль», «після ліквідації Січі в 1775 р. був відправлений в Соловецький монастир, де і помер 1803 р., у віці 112 років» (Енциклопедичний словарь Брокгауза и Ефрона 1895, с. 74–75). Авторство коротенького тексту криється під псевдонімом «В. Р-въ», який належав педагогу, перекладачу, випускнику Петербурзького історико-філологічного та археологічного інститутів В. Рудакову. Цілком зрозуміло, що цей матеріал для енциклопедії почерпнуто зі статті П. Єфименка «Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи», опублікованій у «Русской старине» за 1875 р.

У біографічному словнику відомих людей Полтавської губернії за 1914 р. розміщена розлога біографія П. Калнишевського (Павловский 1914, с. 180–181). Заслуга у її підготовці належить історикам та архівістам І. Павловському.

У цьому виданні, на відміну від загальноросійського енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Єфрона, називається число й місяць кончини П. Калнишевського, а саме – 31 жовтня 1803 р. Також вказується місце народження – с. Пустовітово (насправді – Пустовітівка. – Авт.), Костянтинівської сотні, Роменського полку (насправді – Лубенського полку. – Авт.), що за 8 верст від м. Ромни. На Запорозьку Січ він потрапив у 1740-х рр., де обраний військовим осавулом. Зазначається, що в 1755 р. П. Калнишевський був у складі козацької депутації до Петербурга для вирішення питання повернення запорожцям захоплених у них росіянами земель (Павловский 1914, с. 181). У 1760 р. став військовим суддею, а через два роки отаманом. У 1765 р. переобраний, пробув кошовим аж до ліквідації Січі. У статті повідомляється, що після знищення Запорозької Січі П. Калнишевський під конвоєм був доставлений до Петербурга, де пробув у в'язниці два роки, очікуючи страти. За клопотанням Г. Потьомкіна відправлений на заслання в Соловецький монастир, провівши у його казематах 25 років. 15 березня 1801 р. кошовий був звільнений, залишився у монастирі, де й знайшов свій вічний спочинок (Павловский 1914, с. 181). На його могилі архімандрит Олександр (раніше єпископ Полтавський) встановив кам'яну плиту з викарбуваним написом.

В словнику наголошується, що П. Калнишевський був благодійником, подається перелік споруджених ним церков. Окремо виділені його організаторські здібності та господарський хист.

У кінці біографії подається перелік літератури, де можна глибше ознайомитись із постаттю П. Калнишевського. Запропоновані праці П. Єфименка, Ф. Ніколайчика, М. Колчина, А. Петрова, А. Скальковського, Д. Яворницького, публікації з «Київської старовини».

З 1949 р. Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Європі (знаходилося у м. Сарселі, передмісті Парижа) почало видавати україномовну енциклопедію про Україну – «Енциклопедію українознавства» (ЕУ).

У ній, зокрема в т. 3, кн. 2, у статті «Калнишевський Петро» зазначені роки життя кошового – 1650–1803, період його отаманування – 1765–1775 (ЕУ 1959, с. 926). Як бачимо, відсутня дата його першого перебування на чолі Січі. У публікації повідомляється, що П. Калнишевський був «здібним адміністратором і дипломатом, багато зробив для економічного і культурного піднесення Запоріжжя й оборони його державної автономії; він дбав про колонізацію Запорозьких територій, поширення хліборобства й торгівлі; кілька разів був послом Коша в Петербурзі, де обстоював територіальні права Запоріжжя від зазіхань російського уряду» (ЕУ 1959, с. 926). У енциклопедії також йдеться про останній період життя П. Калнишевського, його ув'язнення в Соловецькому монастирі.

1993–2003 рр. в Україні «Енциклопедію українознавства» перевидано як «репринтне видання». Відповідно, воно містить ідентичний до першого видання текст про останнього кошового отамана П. Калнишевського.

Сімнадцятитомна «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ) стала першою республіканською енциклопедією в СРСР. Перший її том побачив світ у 1959 р., а останній – 1965 р. Відомо, що її проект з'явився після XX з'їзду КПРС, як відповідь на «Енциклопедію українознавства», яку почало видавати НТШ у Європі.

У томі 6 УРЕ розміщено невеличку статтю про кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Тут знаходимо інформацію про роки його життя: «близько 1690 – 1803» (УРЕ 1961, с. 97). Зазначається, що він був останнім кошовим отаманом Запорозької (Нової) Січі. Очолював Січ двічі – в 1762 та 1765–1775 рр. Наголошується, що походив він «з української шляхти Лубенського полку» (УРЕ 1961, с. 97). У дусі тодішньої радянської історіографії стверджувалось, що П. Калнишевський «був одним із найбагатших землевласників на Запоріжжі», який «підтримував заможне козацтво» і «обмежував права рядових козаків», при ньому «козацька рада втратила колишнє своє значення, вся влада на Запоріжжі зосередилася в руках т. з. старшинської сходки» (УРЕ 1961, с. 97).

У 1974–1985 рр. вийшло друге видання «Української радянської енциклопедії» за редакцією М. Бажана. У ньому подавався аналогічний текст про П. Калнишевського.

У томі 2 «Радянської енциклопедії історії України» (РЕІУ) відводиться місце й П. Калнишевському. Перша частина тексту статті про кошового отамана ідентична інформації в «Українській радянській енциклопедії». Не змінилось твердження про нього, як про «експлуататора народних мас», який «був власником кількох великих зимівників, у яких працювали наймити, вів значну торгівлю хлібом і худобою» (РЕІУ 1970, с. 295). Окрім того, в енциклопедії, в тому ж дусі, стверджувалось, що П. Калнишевський, «користуючись підтримкою царського уряду, намагався ліквідувати виборність старшини і обмежував права рядових козаків» (РЕІУ 1970, с. 295). У цілому ж, постать П. Калнишевського подається в негативних тонах.

Проглядається лише один позитивний момент, визнається участь П. Калнишевського на чолі запорозьких загонів у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., де він «виявив себе здібним воєначальником» (РЕІУ 1970, с. 295).

На завершення енциклопедичної статті повідомляється, що кошовий отаман після ліквідації «Запорозького війська був заарештований, а майно конфісковане». За наказом Катерини II ув'язнений в Соловецький монастир. Після звільнення в 1801 р., залишився у монастирі і там помер.

Окремим абзацом серед літератури про останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського значаться праці П. Єфименка «Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи» (1875), В. Голобуцького «Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775» (1961), Г. Фруменкова «Узники Соловецкого монастыря» (1965). Цим і вичерпуються скупі відомості про П. Калнишевського.

Кардинальні зміни в підходах українських істориків до історії козацтва та його провідників, у т. ч. до П. Калнишевського, відбулися після відновлення державної незалежності України 1991 р. 1990-ті – 2000-ні рр. характеризуються виходом цілого ряду різноманітних за змістом та обсягом статей про П. Калнишевського в енциклопедіях, словниках, довідниках.

В «Енциклопедії історії України» (т. 4) поміщена ґрунтовна стаття про останнього кошового отамана (Путро 2007, с. 40–41). У ній зустрічаємо іншу дату народження П. Калнишевського – липень 1691 р. (до речі, на сьогоднішній день вона не підтверджена жодним документом. – Авт.). Дата смерті запорозького керманіча перекочувала з попередніх видань. Далі подаються дві версії його походження: із селянського («мужичого») роду та української шляхти [Путро 2007, с. 40]. В основу потрапляння П. Калнишевського у дитячому віці на Січ покладено народну легенду, перекази. Далі читаємо хронологію його адміністративного росту: від джури до отамана. На відміну від усіх попередніх видань, тут подається участь П. Калнишевського у трьох запорозьких депутаціях до Санкт-Петербурга – 1755–1756, 1762 і 1765 рр. У статті наголошується, що кошовий «дбав про заселення запорозьких земель, сприяючи переселенню туди селян з Лівобережної України, Правобережної України й Слобідської України... Вважав створення хуторів і зимівників засобом стримування наступу царизму на територію Вольностей Війська Запорозького низового» (Путро 2007, с. 40).

Описуючи благодійну діяльність, в енциклопедії розміщено перелік збудованих ним церков: св. Трійці в с. Пустовітківка, Покрови Пресвятої Богородиці у м. Ромни, Свято-Михайлівської в м. Сміла та ін., йдеться про придбання церковної літератури тощо. Військовий талант і особиста мужність розкриваються на прикладі участі П. Калнишевського у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Інформація про ліквідацію Запорозької Січі, арешт кошового отамана, ув'язнення в Соловецькому монастирі, помилування Олександром I, дата смерті співзвучна із іншими енциклопедіями. Стаття доповнюється видруком зображення козацької ікони «Покрова Пресвятої Богородиці» із П. Калнишевським та його листа до племінника Йосипа від 3 вересня 1765 р.

Найбільш чіткою та лаконічною є біографія П. Калнишевського на шпальтах «Довідника з історії України (А-Я)», рекомендованого Міністерством освіти та науки України як навчальний посібник (Довідник з історії України 2001, с. 281). У ньому написано, що талановитий полководець і дипломат походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. Зазначені роки його кар'єрного росту: 1752–1754 – похідний полковник, 1754–1761 – військовий осавул, 1762 – кошовий отаман, 1763 – військовий суддя, 1764–1775 – кошовий отаман (Довідник з історії України 2001, с. 281). До позитивів портрету П. Калнишевського віднесено те, що він «дбав про колонізацію земель Запоріжжя; розширення хліборобства й торгівлі, їздив до Петербурга, де відстоював військові та адміністративно-територіальні права Запоріжжя від зазіхань російського уряду» (Довідник з історії України 2001, с. 281). Зазначається і місце поховання П. Калнишевського – головне подвір'я Соловецького монастиря перед Преображенським собором.

У енциклопедії «Українське козацтво», яка містить 1376 статей про найяскравіший феномен

вітчизняної історії – українське козацтво, велика стаття присвячена П. Калнишевському (Мицик Ю. 2002, с. 190–191). Вона відрізняється від інших публікацій інформацією про родинне оточення кошового отамана. Так, йдеться, що він «мав сестру, яка була заміжня за козаком Стефаном Лук'яновичем із с. Троцівки на Лохвичині. Його племінниця була дружиною лубенського хорунжого Стефана Вертильяка, а двоюрідний племінник – Йосип Парфенович Калнишевський-Підгайний – козацьким полковником Війська Запорозького Низового (1765–1770). Іншим племінником був Сава Несторович Бутенко...» (Мицик 2002, с. 190). Також зустрічаємо дані про те, що вперше П. Калнишевський згадується у джерелах під 1750 р., він був приписаний до Кушівського куреня. Відзначився як дипломат, брав участь у дипломатичних місіях і переговорах з представниками Османської імперії, Кримського ханства, ногайських орд, Російської імперії (Мицик Ю. 2002, с. 191). Окрім того, П. Калнишевський зарекомендував себе як талановитий адміністратор, господарник, який велику увагу приділяв заселенню південноукраїнських степів, заснуванню нових населених пунктів, розвитку хліборобства, ремесла й торгівлі, будівництву храмів тощо (Мицик 2002, с. 191). З-поміж інших видань, тут міститься інформація про нагороду П. Калнишевського за внесок запорожців у перемогу в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. У контексті ктитинства, йдеться про будівництво ним храмів у Пооріллі (Могилів, Байбаківка, Личківка, Гупалівка та ін.), Троїцького собору у Самарі (тепер Новомосковськ). Кошовий отаман неодноразово відправляв дари для храму Гроба Господнього в Єрусалимі. Зазначається, що могилу П. Калнишевського на Соловках вперше віднайшов Д. Яворницький.

«УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія», окрім загальновідомих біографічних даних про П. Калнишевського, наголошує на важливості його економічної політики, діяльності щодо заселення козацького краю, яка ввійшла в історіографію як «політика колонізації» (УСЕ 2003, с. 543). Підкреслено, що кошовий отаман обстоював військові та адміністративно-територіальні права Запоріжжя, всіляко протидіяв експансіоністській політиці Російської імперії.

На прикладі пояснення дефініції «ктитор» у «Історії в термінах і поняттях», розкривається важлива складова світоглядно-морального портрета П. Калнишевського – доброчинна діяльність (Коцур А. 2014, с. 346). У довіднику відзначено, що власним коштом чи за його сприяння збудовано ряд православних храмів: св. ап. Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768), Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах (1770), Троїцьку церкву у рідній Пустовійтівці (1773–1775), храми в Лохвиці (1763–1764) і Петриківці (1769–1775), Троїцький собор у Самарі, церкви у Могилеві, Бойбаківці та ін. (Коцур А. 2014, с. 346). Далі зазначається, що за підрахунками дослідників життя та діяльності П. Калнишевського, він опікувався будівництвом понад тридцяти храмів.

Короткі довідники та словники з історії України 1990-х – 2000-х рр. подають фактично близькі за змістом, стислі біографічні дані про П. Калнишевського (Короткий довідник з історії України 1994, с. 112–113; Котляр, М., Кульчицький, С. 1996, с. 88; Малий словник з історії України 1997, с. 180; Короткий словник з історії України 2001, с. 166).

Отже, хоча запорозькому керманичу й присвячена значна кількість публікацій, різнопланових за проблематикою та глибиною розкриття поставлених завдань, дослідження енциклопедій, словників, довідників із інформацією про П. Калнишевського на сьогоднішній день відсутні. Історіографічна цінність цих видань полягає в уточненні авторами статей, присвячених П. Калнишевському, хронологічних даних, що стосуються його життя та діяльності. Поглиблене вивчення, узагальнення історіографії життєпису останнього кошового отамана залишається актуальним і важливим завданням українських істориків.

Список джерел та літератури

2001. Довідник з історії України (А-Я). За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 281.
1895. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. С.-Петербург: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона). Т. XIV: Калака-Кардам, 74–75.
1959. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Гол. ред. проф., д-р В. Кубійович. Париж – Нью-Йорк, 926.
2003. УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія. Гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Попович. Київ: Всеувиго; Новий друк, 543.
1994. Короткий довідник з історії України. Київ: Вища школа, 112–113.
2001. Короткий словник з історії України. Київ: Прес-Друк, 166.
- КОТЛЯР, М., КУЛЬЧИЦЬКИЙ, С., 1996, Шляхами віків. Довідник з історії України. Київ: Україна, 88.

- КОЦУР, А., 2014, Ктитор. Історія в термінах і поняттях: довідник. За заг. ред. Т. В. Орлової. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 346.
1997. Малий словник з історії України. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Либідь, 180.
- МИЦИК, Ю., 2002, Калнишевський (Калниш) Петро Іванович. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр, 190–191.
- ПАВЛОВСКИЙ, И. Ф., 1914, Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава.
- ПУТРО, О. І., 2007, Калнишевський (Калниш) Петро Іванович. Енциклопедія історії України: у 8 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. Думка, 40–41.
1970. Радянська енциклопедія історії України: в 4-х т. Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), В. Л. Зуц (відп. секр.), І. І. Компанієць (заст. відп. ред.) та ін. АН УРСР. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Т. 2: Державін – Лестригони, 295.
- СТРУКЕВИЧ, О., 1977, Калнишевський Петро Іванович. Малий словник історії України. Ред. кол.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ: Либідь, 180.
1961. Українська радянська енциклопедія: 1-ше вид: в 17-ти т. Гол. ред.: М. Бажан. Київ: Головна редакція УРЕ. Т. 6: Італія – Колізія, 97.
1979. Українська радянська енциклопедія: 2-е вид.: в 12-ти т. Гол. ред.: М. Бажан. Київ: Головна редакція УРЕ, 1979. Т. 4. Електрод – Кантаридин, 522.

References

2001. Dovidnyk z istorii Ukrainy (A-Ya) [History of Ukrain Dictionary (A-Ia)]. Za zag. red. I. Pidkovy, R. Shusta. Kyiv: Geneza, 281. [In Ukrainian].
1895. Entsiklopedycheskii slovar Brokgauza i Efrona [The Brockhaus and Efron Entyclopedic Dictionary]. S.-Peterburg: Semenovskaia Typolytografia (Y. A. Efrona). T. XIV: Kalaka-Kardam, 74–75. [In Russian].
1959. Entsiklopedia ukrainoznavstva [The Encyclopedia of Ukraine]. Slovnykova chastyna. Gol. red. prof., d-r V. Kubiiovych. Paryzh – Niu-Iork, 926. [In Ukrainian].
2003. USE. Universalnyi slovnyk-entsyklopedia [UDE. Universal Dictionary-Encyclopedia]. Gol. red. chl.-kor. NANU M. Popovych. Kyiv: Vseuvyto; Novyi druk, 543. [In Ukrainian].
1994. Korotkyi dovidnyk z istorii Ukrainy [History of Ukraine Brief Reference Book]. Kyiv: Vyshcha shkola, 112–113. [In Ukrainian].
2001. Korotkyi slovnyk z istorii Ukrainy [History of Ukraine Short Dictionary]. Kyiv: Pres-Druk, 166. [In Ukrainian].
- KOTLIAR, M., KULCHYCKYI, S., 1996, Shliakhmy vikiv. Dovidnyk z istorii Ukrainy [By Centuries Ways. History of Ukraine Reference Book]. Kyiv: Ukraina, 88. [In Ukrainian].
- KOTSUR, A., 2014, Ktytor. Istoria v terminakh i poniattiakh [Ktetor. History in Terms and Concepts]: Dovidnyk. Za zag. red. T. V. Orlovoi. Vyshgorod: PP Sergiichuk M. I., 346. [In Ukrainian].
1997. Malyi slovnyk z istorii Ukrainy [History of Ukraine Brief Dictionary]. Vidp. red. V. Smolii. Kyiv: Lybid, 180. [In Ukrainian].
- MYTSYK, Yu., 2002, Kalnyshevsky (Kalnysh) Petro Ivanovych. Ukrainse kozatsvo [Kalnyshevsky (Kalnysh) Petro Ivanovych. Ukrainian Cossacks]. Mala entsyklopedia. Kyiv: Geneza, Zaporizhzhia: Premier, 190–191. [In Ukrainian].
- PAVLOVSKYI, Y. F., 1914, Poltavtsy: Ierarkhy, gosudarstvennye y obshchestvennye deiateli i blagotvoriteli: opyt kratkogo biografycheskogo slovaria Poltavskoi gubernii s poloviny XVIII v. [Poltava People: Hierarchs, Statesmen and Public Figures and Benefactors: the Experience of the Brief Biographical Dictionary of the Poltava Governorate from the Middle of the 18th Century]. Poltava. [In Russian].
- PUTRO, O. I., 2007, Kalnyshevsky (Kalnysh) Petro Ivanovych. Encyklopedia istorii Ukrainy [Kalnyshevsky (Kalnysh) Petro Ivanovych. History of Ukraine Encyclopedia]: u 8 t. Redkol.: V.A. Smolii (golova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka. 40–41. [In Ukrainian].
1970. Radianska encyklopedia istorii Ukrainy [History of Ukraine Soviet Encyclopedia]: v 4-h t. Red. kol.: A. D. Skaba (vidp. red.), V. L. Zuts (vidp. sek.), I. I. Kompaniets (zast. vidp. red.) ta in. AN URSR. Kyiv: Golovna redaktsia Ukrainskoi Radianskoi Entsyklopedii. T. 2: Derzhavin – Lestrygony, 295. [In Ukrainian].
- STRUKEVYCH, O., 1977, Kalnyshevskiy Petro Ivanovych. Malyi slovnyk istorii Ukrainy [Kalnyshevsky Petro

Ivanovych. History of Ukraine Brief Dictionary]. Red. kol.: V. Smolii, S. Kulchytsyi, O. Maiboroda ta in. Kyiv: Lybid, 180. [In Ukrainian].

1961. Ukrainska radianska entsyklopedia [Ukrainian Soviet Entsyclopedia]: 1-she vyd: v 17-ty t. Gol. red.: M. Bazhan. Kyiv: Golovna redaktsia URE. T. 6: Italia – Kolizia, 97. [In Ukrainian].

1979. Ukrainska radianska entsyklopedia [Ukrainian Soviet Entsyclopedia]: 2-e vyd.: v 12-ty t. Gol. red.: M. Bazhan. Kyiv: Golovna redaktsia URE, 1979. T. 4. Elektrod – Kantarydyn, 522. [In Ukrainian].

Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський на сторінках енциклопедичних видань, словників і довідників

Метою статті є з'ясування відображення на сторінках енциклопедичних видань, словників і довідників постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Хронологічні межі дослідження – кінець XIX – початок XXI ст. При висвітленні теми були застосовані аксіологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний методи.

Героїчна постать останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського переважно знайшла своє відображення у монографіях, збірниках документів, наукових статтях, краєзнавчих розвідках, матеріалах наукових конференцій, навчальній літературі, матеріалах періодики. У той же час, висвітлення на сторінках енциклопедій, словників і довідників залишалось поза увагою дослідників.

У науковій розвідці йдеться про енциклопедичні, словникові та довідникові видання, в яких розміщені статті про П. Калнишевського, як важливе історіографічне джерело. Аналізується відображення постаті запорозького керманіча в різні історіографічні періоди, які загалом уписуються в контекст загального розвитку української та зарубіжної історичної науки.

Тривале замовчування в історичній науці П. Калнишевського супроводжувалось різного роду домислами, перекинуттями фактів і фальшуванням. У радянську добу історична наука, перетворившись на ідеологічну прислужницю тоталітарного режиму, переважно спрощено і викривлено, з так званих партійно-класових підходів розглядала історію Нової Січі і відповідно постать П. Калнишевського. Кардинальні зміни в підходах українських істориків до історії козацтва та його провідників, у т.ч. до П. Калнишевського, відбулися після відновлення державної незалежності України 1991 р. Розпочалося відродження національних традицій української історичної науки, оновлення методології та тематики наукових досліджень, активізувалась інтеграція вітчизняної історіографії у європейську та світову. Все це позначилось на відображенні постаті П. Калнишевського на шпальтах енциклопедичних і довідникових видань, словників.

Ключові слова: кошовий отаман, Запорозька Січ, Петро Калнишевський, постать, енциклопедичні видання, словники, довідники, історіографічне джерело.

Kotsur Halyna, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Коцур Галина, доктор історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7777-4248>

Kotsur Anatoliy, Doctor of Historical Science, Professor of the Department of Ethnology and Local History, faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Коцур Анатолій, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

Received: 15-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МОСТОБУДІВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Любомир Губицький

HISTORICAL DEVELOPMENT OF BRIDGE CONSTRUCTION IN THE UKRAINIAN PROVINCES IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF KYIV PROVINCE)

Lyubomyr Hubytskyy

Historical literature and archival sources, which were analyzed, allowed to reveal the components of development of river transport constructions of the Kyiv province of the first half of the 19th century. Work with the corps of sources presented in Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, State Archive of Kyiv region, State Archive of Kyiv restored the peculiarities of state agencies relations, designed to coordinate the actions of local authorities, delegates of the merchant class in the field of construction of transport facilities, in particular, river bridges. It was found that the main reasons for building bridges were the aspirations of the authorities and the entrepreneurial class to provide profits that associated with the transportation of people, the supply of goods. It was established that were involved in the construction of bridges the state, represented by the provincial government, and merchants who became contractors. There were many cases when bridges, dams and river carriages were built by the efforts of several private and starost granges farms, whose economists acted as organizers of construction and their using. Regulation of the use of river structures pushed the authorities to abolish the privileges of fee collection, the right to which nobles, landowners inherited from Polish state. Authorities granted permits to build or purchase bridges only in cases, where it did not contradict the military calculations. With the help of merchants were erected not only river structures, but entrepreneurs were involved in the construction of roads leading to bridges. There were cases where foreign engineers have been involved in the design and construction of stone bridges. Contemporaries insisted on the low quality of erected transport structures (wooden dams, bridges) on small rivers of the Kyiv province by the efforts of peasants involved in the zemstvo duty. The consequences of this state of river transport facilities for trade were difficult to transporting people and goods each spring and autumn rainy season.

Keywords: bridges, rivers, Kyiv province, construction, maintenance.

Забезпечення доступу до сировини, товарів, які присутні на тих чи інших територіях в недостатній кількості здійснювалося незважаючи на перешкоди, у тому числі водні. Річки були не лише транспортними шляхами, але й перешкодами, якщо зважати на потреби населення, яке не було безпосередньо долучене до річкового транспортування чи торгівлі. Способи і засоби подолання водних перешкод ставали джерелами поповнення бюджетів окремих господарств, господарств землевласників, державного бюджету. Аналіз комплексу джерел стосовно будівництва та експлуатації мостів та інших річкових споруд, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Державному архіві Київської області, Державному архіві міста Києва сприяв виокремленню особливостей співпраці влади та підприємницького стану у забезпеченні якісного функціонування річкових транспортних коридорів губернії в першій половині XIX століття. Історія торгівлі провінційних містечок Київської губернії XIX ст. була зацікавленням як істориків, так і краєзнавців України, Росії, Польщі (Фундуклей 1852), (Похилевич 2005), (Юхименко, Гай, Репрінцев 1994), (Кравченко, Чиговська, Неліна 2004), (Кос-триця 2005), (Чернецький 2003), (Колесник 2007), (Перерва 2010). При роботі з джерелами використано принципи історизму та науковості, методи аналізу історичних джерел, проблемно-хронологічний підхід.

Зведення мостів, які використовувалися для перетину річок, було необхідністю для кожної громади. Громадянин міської чи сільської спільноти дбав у міру своїх фінансових, технічних і фізичних можливостей про них, оскільки вони давали можливість дістатись необхідного місця самотужки або разом із вантажем. Так, Київське губернське правління 1802 р. нагадувало міщанам Києва про стан мостів у місті: «у багатьох місцях по вулицях мости частково зруйновані, потребували налагодження, і проїзд по них дуже ускладнений, тому поліція і просить про найшвидше виправлення вказаного недоліку згідно з надісланими в магістрат відомостями» (ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 30, арк. 25).

Особливу увагу губернська влада надавала мостам, що з'єднували обидва береги Дніпра. Так, у червні 1802 р. Київський цивільний губернатор Михайло Короб'їн, реагуючи на рапорт Київського магістрату, в якому повідомлено про пошкодження плотами та байдаками міського дніпровського мосту, міст розбито і рознесено, зафіксовано зупинку руху мандрівників рікою, зробив розпорядження про запровадження варті задля запобігання подальших руйнувань мосту. Від магістрату вимагалось полагодити виявлені руйнування споруди, щоб люди, які проїжджали чи переходили мостом в обидва боки не відчували зупинок (ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 30, арк. 130–130зв.).

У серпні того ж 1802 р. дійсний статський радник, київський цивільний губернатор і кавалер М. Короб'їн, заради торгівлі та зручного транспортування погодився на пропозицію Київського магістрату щодо встановлення режиму пропуску через мостові ворота Дніпровського мосту водоплавних суден і плотів, а саме в 1-й та 2-й годині з полудня кожної доби. Вказані години були визначені для пропуску через мостові ворота осіб, які мали комунікацію водою із суднами і лісами вверх і вниз за течією ріки Дніпра. Задля забезпечення термінових перевезень в місто кур'єрів чи всіх необхідних для життя припасів у вказані години, видано розпорядження про запровадження чергового судна, яке завжди було наготові. Магістрат здійснював розведення і зведення мостових воріт, чим опікувався магістратський наглядач. Натомість, губернське правління змінило вказаний порядок та дотримуючись постанови від 1790-го року, наданої колишнім генерал-сенатором і кавалером графом Кречетниковим Київському намісницькому правлінню, в якій відповідальними за пропуск суден і лісу, розведення мостових воріт визначено квартальних офіцерів, які призначаються поліцією. До того ж офіцерам наказано в час пропуску жодних утисків і вимог не здійснювати людям, які проїжджали та пропливали через ріку. А магістратський наглядач зобов'язаний був спостерігати лише за справністю та цілісністю мосту, дбати про матеріали і робітників, які забезпечували ремонт (ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 30, арк. 36–37зв.).

Міністр комерції Микола Румянцев в квітні 1803 р. запропонував київському воєнному губернатору, генералу О. Тормасову здійснити заходи для побудови мосту через Дніпро. У відповідь на пропозицію міністра комерції та доповідаючи київському воєнному губернатору, київський цивільний губернатор П. Панкрат'єв повідомив, що в Києві існував міст через Дніпро, утримання якого покладене на міський бюджет (ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 177, арк. 4). Дніпровський міст побудований з лісових плотів, підтримуваний з одного боку палями чи стовпами. Цей міст зводився щоліта після того, як ріка входила в свої береги, а знімався при настанні зими. В час експлуатації цього мосту на ріці для пропуску суден, що проходили через нього зверху вниз і знизу вверх розводили ворота, причому плати жодної на ньому з барок та інших суден не збирали. Цей міст на підставі Імператорської волі утримувався за рахунок міського бюджету. Цивільний губернатор стверджував, що замість існуючого на плотях мосту можна звести міст на суднах, як пропонував міністр комерції. Губернатор наголошував, що на утримання такого мосту необхідно буде значно більші кошти, на які міський бюджет не може піти, оскільки в попередні роки зазнав надзвичайних витрат. І на 1803 р. цієї суми було настільки мало, що за її рахунок здійснити побудову нового мосту не було можливості.

Згодом цивільний губернатор в травні 1803 р. погодився лише на пропозицію київського магістрату щодо удосконалення наявного дніпровського мосту (ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 177, арк. 6–6зв.). Магістрат, виконуючи припис губернатора, створив кошторис про необхідні матеріали і суму на ремонт Дніпровського моста. Губернатор погодився на проект запропонований міським архітектором, щоб Дніпровський міст переробити з додаванням нового матеріалу і створенням нової свяги чи переплету так, щоб підвищити за допомогою колод підлоги, з дошок на цілий аршин. Після реконструкції цей міст міг вільно витримувати великі вантажі. До речі міст мав витримувати великі вантажі не потрапляючи у воду, як було до реконструкції. Як бачимо, ініціативи найвищих чиновників дійсно були актуальними, але не підтверджені фінансовими трансфертами.

Висновки цивільного губернатора дійсно виявилися аргументованими стосовно вигідності та дешевизни дніпровського мосту, утримуваного київським магістратом. Якщо зважити на дані 1808 р., то київський бюджет з дозволу київського міського голови Миколи Рачковського, на рік відраховував на утримання Дніпровського моста – 2323 крб. 52 коп. Натомість бюджет виділив на утримання перевізних суден, коли міст був розведеним – 500 крб. (ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 102, арк. 179). Частину коштів, виділених на ремонт перевізних суден повернули. Так, член міської комісії Тернавський повернув 1 крб. 44 коп., що залишилися із суми, відпущеної йому на оновлення Дніпровських перевізних суден (ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 102, арк. 179зв.). Бажання зекономити присутнє як у владних структур, так і в приватних осіб. Але у певних випадках недофінансування якісних будівельних робіт при спорудженні та ремонту мостів означало ризик руйнування недовготривалих споруд. Такі випадки були пов'язані із повеннями. У 1804 р. губернська влада змушена була витратити додаткові кошти на оновлення поруйнованих водою мостів, переправ, гатей, гребель (ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 489, арк. 2).

Утримання Дніпровського мосту у Києві не лише приносило користь та прибуток, але й було пов'язане із втратами, у тому числі особистими. У 1808 р. Київський магістрат стягнув за вироком з наглядача Дніпровського мосту київського міщанина Григорія Горкашевського і мостівників, а також з київського міщанина Ситникова замість використаних комісією в 1807 р. на ремонт розбитого баркою Ситникова дна провислого мосту (ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 102, арк. 179зв.). Тобто, бачимо, що наглядач Дніпровського мосту несе особисту фінансову відповідальність за стан споруди.

Щороку київський бюджет на ремонт мостів з каналами, доріг витрачав 10000 крб. (ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 102, арк. 179). Якщо врахувати прибутки київського міського бюджету 1808 р., які становили 143108 крб., то витрати на Дніпровський міст із супровідними суднами становили 2% від прибутків міста. А витрати на Дніпровський міст разом із витратами на роботи стосовно міських мостів, з каналами та дорогами склали 9% від міських коштів.

В окремих випадках порушення сполучення через ріку призводило до економічної кризи, занепаду торгівлі в певному місті. Так трапилося із містом Чигирином, яке повітовим маршалом дворянства було визнано найбільш з усіх не лише державних міст, але й власницьких містечок у губернії (ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 2632, арк. 56). Оскільки до 1820 р. місто, яке було збудоване по обох сторонах Тясмина поєднувалося між собою греблею, але після повені, яка знесла греблю, місто поділилося на дві частини, майже без будь-якого сполучення. Єдине, що пором був облаштований для проїзду на певній відстані від тієї частини міста, де проживали євреї. Цей факт призвів до зменшення комерції, до погіршення стану із самими переїздами мешканців. Дворянський маршал Трипільський пропонував заради відновлення торгівлі в Чигирині, за рахунок міського бюджету побудувати греблю і з'єднати обидві частини міста. Такий крок мав призвести до примноження міських доходів.

Черкаський маршал дворянства Березовський 1826 р. пропонував звести міст у м. Черкаси, а саме «міст для найзручнішого великого тракту і переправи через ріку Дніпро безпосередньо з Черкас в Полтавську губернію на село Панське чи Дубинку Золотонішського повіту. Мотивацією для такого кроку стало підсилення та поширення торгівлі (ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 2632, арк. 34зв.). Київський цивільний губернатор Катеринич 1829 р. у кошторисі губернських витрат затвердив позицію щодо будівництва мостів у губернії (ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 500 (475), арк. 487зв.). На 1830–1833 рр. виділено кошти у сумі 76079 крб. на спорудження чотирьох мостів, а саме на побудову 3-х мостів в Радомишльському повіті та перебудову в м. Корсуні дерев'яного мосту. Цивільний губернатор вказане рішення затвердив, розподіливши витрати наступним чином: на мости в Радомишльському повіті 36970 крб. 50 коп., на міст в м. Корсуні Богуславського повіту на р. Росі – 39109 крб. (ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 500 (475), арк. 487зв.).

Однак держава шукала шляхів здешевлення будівництва мостів через механізм торгів для бажаючих стати підрядником вказаних робіт. Так, 1830 р. Згідно з Імператорським Указом, Губернському Правлінню повідомлено: що на відновлення дерев'яних мостів біля м. Радомишля на ріках Мика, Тетерів і Сухарка, пошкоджених під час повені дозволено Міністром внутрішніх справ використати із сум земського збору 34944 крб. 50 коп. (ДАКО, ф. 280, оп. 1, спр. 657, арк. 1). Однак на торги ні в Радомишльську поліцію, ні в казенну палату бажаючі тричі не з'явилися, що спонукало місцеву владу оголосити вдруге торги. Показовим є той факт, що суми заплановані губернською владою на ці роботи (36970 крб. 50 коп.) були меншими від сум, затверджених Міністерством внутрішніх справ (34944 крб. 50 коп.). Можливо, саме бажання влади здешевити виплати підрядникам і ставали причиною відмови підприємців від участі в торгах. Незважаючи на вказані обставини, торги відбулися і підрядники роботи виконали. Оскільки, статистичні дані наведені 1836 р. Київським губернським статистичним комітетом свідчили, що біля м. Радоми-

шля діяли три дерев'яні мости, що поєднували береги річок Мики, Тетерева і Сухарки (ДАКО, ф. 804, оп. 1, спр. 1, арк. 41).

Нарівні із мешканцями приватних міст до виконання земських повинностей, серед яких були ремонт мостів та гатей, зобов'язувалися і поміщики. Звичайно, поміщики не виконували роботи пов'язані із ремонтом, але мали надати робітників або матеріали. Саме такі зобов'язання 1831 р. викликали незадоволення у власників м. Махнівка поміщиків Мазаракі (ДАКО, ф. 1, оп. 336 доп., спр. 2539, арк. 38).

Хоча центральна влада забороняла отримувати збори власникам землі за проїзд через мости, але траплялися протилежні випадки. Транспортні споруди були дорогими і потребували періодичного ремонту, кошти на що збиралися з проїжджих. Так, 1831 р. в Київське губернське правління Черкаський Нижній земський суд повідомляв про те, що біля містечка Сміли (у власності графа Самойлова) на ріці Ірдині існував міст довжиною 282 сажня. Цей міст утримувався Білозерським, Рускополянським, Свидовським і Ломоватським старостинськими фільварками, а також поміщицькими економіями: Межиріцькою (княгині Багратіон), Мліївською (графині Самойлової), Смілянською (графа Самойлова) і Жаботинською (поміщиці Захаржевської) (ДАКО, ф. 1, оп. 336 доп., спр. 2539, арк. 66зв. – 67). Земський суд діяв на підставі указу Київської казенної палати від 20 травня 1822 р. під №3171, яким зобов'язано повідомити владу про підстави здійснення зборів за проїзд через міст. Виявили, що Ірдинський міст належав Білозерському старостинському фільварку, який і отримував грошові платежі на основі люстраційного положення, яке знаходилося в Київській казенній палаті. За проїзд вказаним мостом стягувалося на користь орендного власника Білозерського фільварку лише з воза проїжджих людей нижчого стану по 4 коп. міддю, а з піших людей жодної платні не брали.

Мости з перевозами потребували постійних витрат хоча приносили й невеликі, але стабільні прибутки. Так, 1832 р. від користування мостами влада деяких міст Київської губернії задекларувала наступні прибутки (ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, арк. 188). Прибутки від експлуатації мостів та перевозів в Києві становили 13600 крб., а в Каневі 360 крб. Якщо порівнювати із міськими доходами Києва, які в 1832 р. дорівнювали 237316 крб., та доходами 1832 р. Канів на суму 15341 крб., то виявиться, що прибутки від мостів і перевозів Києва у бюджеті міста становили 5,7%, а в Каневі – 2,3%.

Наступного 1833 р. з'явилася ініціатива будівництва наплавного мосту через Дніпро у Києві (ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 154, арк. 1). Але як ми бачимо, міст у Києві існував попереднього року і приносив чималі прибутки. Тому могло йтися лише про заміну старого мосту на новий. І дійсно новий міст було збудовано (ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 56, арк. 1). Влада подбала і про утримання мостової інфраструктури у справному стані (ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 262, арк. 1). Безпосередньо цим питанням займався окремий чиновник, який був зобов'язаний збирати спеціальний акциз на користування мостом та перевозом. Саме ці чиновники намагалися використати свої професійні обов'язки для отримання незаконної вигоди (ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 330, арк. 1). Про це свідчить факт, що трапився із відставним капітаном Щепановим, якого примусив до сплати 1 крб. квартальний наглядчик, чим не лише накликав на себе біду, але й став символом затримок під час переїзду через Київський Дніпровський міст. Незважаючи на складнощі із адміністративним ресурсом, місцеве населення шукало і знаходило засоби для побудови нових мостів. У вказаному 1833 р. влада врахувало прохання мешканців м. Звенигородки, де й розпочався процес побудови мосту (ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 209, арк. 1).

У разі мандрівки російського імператора або членів імператорської родини заздалегідь повідомляли губернську адміністрацію, яка за маршрутом руху імператорського пошту перевіряла та забезпечувала ремонт доріг та мостів. Саме так трапилося в 1836 р. (ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 2040, арк. 135).

На зміну дерев'яним транспортним спорудам, які служили переміщенню людей і товарів через водні перепони, приходили більш стійкі й міцні кам'яні. Це відбувалося у зв'язку із спорудженням шосейних доріг. Напрямок будівництва шосе визначався місцезнаходженням імперської столиці. Шосе будували із сходу на захід. На порядок денний будівництво кам'яного мосту через Дніпро стало після появи Броварського шосе. Державна скарбниця задля будівництва Київського ланцюгового мосту 1847 р. найняла англійського інженера Карл де Віньюля (ДАК, ф. 59, оп. 1, спр. 5, арк. 21). Контракт між скарбницею та англійським інженером від 12/14 вересня 1847 р. на побудову Київського ланцюгового мосту, а саме його 25 пункт виявився підставою для договору, укладеного почесним громадянином Соломоном Блюмбергом з вказаним інженером Карлом де Віньюлем 6/18 лютого 1849 р. Блюмберг за власні кошти зобов'язався та звів ціле містечко для будівничих мосту на землі, яка належала громаді держав-

них селян села Микільська Слобідка Остерського повіту Чернігівської губернії. По обидва боки Дніпровської дамби були побудовані усі необхідні будівлі, як то: будинки з усіма належними до них флігелями, побудовами, дворами, конюшнями і коморами, сараями критими і некритими, окремо побудовані комори, різні майстерні і кузні, склади, балагани для розміщення робітників, кухня, пекарні, кашоварні, погребі, бані і лікарня. Згодом після завершення ланцюгового мосту та смерті Блюмберга його нащадки 1854 р. продали вказане містечко за 10000 крб. сріблом.

Будівництво таких стратегічних об'єктів як Київський ланцюговий міст не обходилося без урочистостей, як при закладанні, так і при введенні в експлуатацію. 1848 року було святково закладено вказаний міст через р.Дніпро за Печерською фортецею на шляху до Броварів Полтавської губернії. А саме, в заглиблення основного каменю вміщено Золоту медаль, декілька монет, бронзову дошку і срібну лопатку (із ручкою зі слонової кістки), на яких зазначено рік та ім'я імператора, який царював (ЦДІАК, ф. 486, оп. 3, спр.335, арк. 120). Цей міст побудували на шести кам'яних биках та двох берегових устоях, довжиною 320 сажнів, шириною 8 і висотою від 8 до 9 сажнів. Основне будівництво коштувало 2 350 000 крб. сріблом. Київський воєнний, подільський і волинський генерал-губернатор 1852 р. доповідав імператору Миколі I, що будівництво постійного мосту через Дніпро наближається до завершення (ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 9478, арк. 7). І дійсно 1853 р. настав час для завершальних урочистостей. У вересні 1853 р. Київ приймав високих гостей. В присутності Його Імператорської Височості Государя Великого Князя Миколи Миколайовича відкрито в Києві на ріці Дніпро постійний ланцюговий міст (ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 569, арк. 25зв.). З того часу на підставі положення, Височайше затвердженого 15 жовтня 1853 р., здійснювався проїзд мостом і шосе, яке з'єднувало з ним Києво-Подільську частину міста. Для підтримки його в робочому стані влада визначила стягувати прикажчикам з проїжджих через нього перевізну плату.

Свято в Києві стало підставою для надій у Черкасах (ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 569, арк. 26). Оскільки скасований в місті Києві наплавний міст, з усіма приналежними до нього суднами, був оцінений для продажу, а черкашани виявили бажання його придбати, для облаштування необхідного через р. Дніпро, постійного для торговельних потреб сполучення Київської та Малоросійських губерній. Торговельні інтереси в даному випадку пішли врозріз із воєнними. І пропозиція Губернської адміністрації про влаштування цього мосту в м. Черкасах за рахунок міських бюджетів, залишилась без наслідків, тому що існуюча переправа в цьому населеному пункті належала до воєнних доріг другого розряду та забезпечувалася із земських повинностей.

Взаємозв'язок між будівництвом мостів та доріг прослідковувався як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Дніпра. Завершення Київського ланцюгового мосту призвело до запиту на оновлення та будівництво нових доріг. Так, 6 жовтня 1853 р. почесний громадянин Андрій Никитин надав бердянському купцю 1-ї гільдії Осипу Пестриковському підряд на будівництво дороги (ДАК, ф. 59, оп. 1, спр. 1, арк. 4зв.). Купці підписали угоду про передачу підрядів для облаштування в Києві спуску від Микільського собору до Ланцюгового мосту на суму 15000 крб.

Для послуг торговців, подорожніх та місцевого населення Київської губернії 1854 р. діяли для перевозу через судноплавні та несудноплавні ріки 3 наплавні мости, 6 переправ, переправних мостів і 1085 гребель (ДАКО, ф. 35, оп. 14, спр. 8, арк. 119). У Канівському повіті губернії 1859 р. функціонувала воєнна дорога з міста Канева до міста Корсуня. Земство зуміло побудувати більше 10 добротних кам'яних мостів на цьому шляху. На ній стояли заїжджі двори, один з яких був у Таганчі (Дорошенко 2016, с. 28). Саме 1859 р. Т. Шевченко проїздом був у Таганчі і їхав цією дорогою та мостами до Корсуня. Мостобудівництво було вагомою турботою населення Богуславського, а згодом Канівського повіту протягом усіх десятиліть першої половини XIX ст., оскільки ще 1803 р. населення гуртом будувало кам'яні мости (ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 231, арк. 18). Міщани Корсуня та усього Богуславського повіту для благородної справи побудови кам'яного мосту зобов'язалися зібрати з кожної душі по 7 з половиною копійок.

Побудова мостів та нагляд за їх станом були справами державного значення. Київський генерал-губернатор повідомляв про заходи, покликані забезпечувати наявність та якість мостів та переправ в губернії: 1) влаштовані нарядом мешканців наплавний міст через р. Дніпро (м. Черкаси) і дві переправи для військ – засобами земства (м. Черкаси, Канів); 2) направлені ґрунтові поштові і воєнні дороги із спорудженням на них переправ (ЦДІАК, ф. 442, оп. 38, спр. 881, арк. 3).

Таким чином, інтереси держави та приватні інтереси купців та підприємців співпадали у намаганні слідкувати за станом транспортних споруд, які мали забезпечувати безпечний переїзд та перевезення річками Київської губернії. Держава, місцеві мешканці в рахунок земських повинностей, міщани та торговці спільними зусиллями будували мости, перевози через

судноплавні та несудноплавні ріки. В основному транспортні споруди через ріки будувалися на основі дерев'яної сировини. Але й в губернії траплялися випадки кам'яного будівництва, прикрасою та вершиною якого став Київський ланцюговий міст, завершений в 1853 р.

Список джерел та літератури

- Державний архів м. Києва (ДАК), ф. 1, оп. 2а, спр. 30, 231 арк.
ДАК, ф. 59, оп. 1, спр. 1, 6 арк.
ДАК, ф. 59, оп. 1, спр. 5, 53 арк.
Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 1, оп. 336 доп., спр. 2539, 1542 арк.
ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 2632, 58 арк.
ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 102, 217 арк.
ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 569, 60 арк.
ДАКО, ф. 35, оп. 14, спр. 8, 144 арк.
ДАКО, ф. 280, оп. 1, спр. 657, 7 арк.
ДАКО, ф. 804, оп. 1, спр. 1, 125 арк.
ДОРОШЕНКО, А., ДОРОШЕНКО, В., 2016, Таганчанський лексикон, Миронівка: Склянка часу.
КОЛЕСНИК, В., 2007, Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник, Вінниця: Розвиток.
КОСТРИЦЯ, М., 2005, Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси, Т. 1, Житомир, 190 с.
КРАВЧЕНКО, Н., ЧИГОВСЬКА, Л., НЕЛІНА, Т., 2004, Фастівщина: Сторінки історії (від давнини до 20-х років ХХ століття), Фастів.
ПЕРЕРВА, В., 2010, Графи Браницькі: підприємці і меценати, Біла Церква: О. Пшонківський.
ПОХИЛЕВИЧ, Л., 2005, Сказания о населенных местностях Киевской губернии, Біла Церква: Видавець О. Пшонківський.
ФУНДУКЛЕЙ, И., 1852, Статистическое описание Киевской губернии, Ч. 1, СПб.: Изд. И. Фундуклей.
Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК), ф. 442, оп. 1, спр. 1195, 208 арк.
ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 2040, 137 арк.
ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 9478, 23 арк.
ЦДІАК, ф. 442, оп. 38, спр. 881, 66 арк.
ЦДІАК, ф. 422, оп. 65, спр. 56, 41 арк.
ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 154, 10 арк.
ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 209, 338 арк.
ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 262, 10 арк.
ЦДІАК, ф. 442, оп. 65, спр. 330, 17 арк.
ЦДІАК, ф. 486, оп. 3, спр. 335, 120 арк.
ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 177, 17 арк.
ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 231, 20 арк.
ЦДІАК, ф. 533, оп. 1, спр. 489, 86 арк.
ЦДІАК, ф. 533, оп. 2, спр. 500 (475), 492 арк.
ЧЕРНЕЦЬКИЙ, Є., 2003, Браницькі герба Корчак, Біла Церква.
ЮХИМЕНКО, П., ГАЙ, А., РЕПРИНЦЕВ, В., 1994, Біла Церква. Шлях крізь віки, Біла Церква: «Буква».

References

- Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva [State Archives of Kyiv]. (DAK), fond 1, opys 2 a, sprava 30, 231 ark. [In Russian].
DAK, f. 59, op. 1, spr. 1, 6 ark. [In Russian].
DAK, f. 59, op. 1, spr. 5, 53 ark. [In Russian].
Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archives of Kyiv region]. (DAKO), f. 1, op. 336 dop., spr. 2539, 1542

ark. [In Russian].

DAKO, f. 2, op. 1, spr. 2632, 58 ark. [In Russian].

DAKO, f. 2, op. 145, spr.102, 217 ark. [In Russian].

DAKO, f. 2, op. 145, spr.569, 60 ark. [In Russian].

DAKO, f. 35, op. 14, spr.8, 144 ark. [In Russian].

DAKO, f. 280, op. 1, spr.657, 7 ark. [In Russian].

DAKO, f. 804, op. 1, spr.1, 125 ark. [In Russian].

DOROSHENKO, A., DOROSHENKO, V., 2016, Tahanchanskyi leksykon [Taganchansky lexicon]. Myronivka: Sklianka chasu. [In Ukrainian].

KOLESNYK, V., 2007, Vidomi poliaky v istorii Vinnychyny: Biohrafichnyi slovnyk [Famous Poles in the history of Vinnytsia: Biographical Dictionary]. Vinnytsia: Rozvytok. [In Ukrainian].

KOSTRYTSIA, M., 2005, Postati zemli Berdychivskoi: istoryko-kraieznachchi narysy [Figures of the land of Berdychiv: historical and local lore essays]. T.1, Zhytomyr. [In Ukrainian].

KRAVCHENKO, N., CHYHOVSKA, L., NELINA, 2004, Fastivshchyna: Storinky istorii (vid davnyny do 20-kh rokiv KhKh stolittia) [Fastiv region: Pages of history (from antiquity to the 1920s)]. T., Fastiv. [In Ukrainian].

PERERVA, V., 2010, Hrafy Branytski: pidpriyemtsi i metsenaty [Counts Branicki: entrepreneurs and patrons]. Bila Tserkva: O.Pshonkivskyi. [In Ukrainian].

POKHILEVICH, L., 2005, Skazaniia o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii [Legends about the populated areas of the Kiev province]. Bila Tserkva: Vydavets O.Pshonkivskyi. [In Russian].

FUNDUKLEI, I., 1852, Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii [Statistical description of the Kiev province]. CH.1, SPb.: Izd. I. Funduklei. [In Russian].

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi [Central State Historical Archive in Kyiv]. (TsDIAK), f. 442, op.1, spr.1195, 208 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 1, spr. 2040, 137 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 1, spr. 9478, 23 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 38, spr. 881, 66 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 65, spr. 56, 41 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 65, spr. 154, 10 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 65, spr. 209, 338 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 65, spr. 262, 10 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 442, op. 65, spr. 330, 17 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 486, op.3, spr. 335, 120 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 533, op.1, spr. 177, 17 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 533, op.1, spr.231, 20 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 533, op.1, spr. 489, 86 ark. [In Russian].

TsDIAK, f. 533, op.2, spr. 500 (489), 492 ark. [In Russian].

CHERNETSKYI, Ye., 2003, Branytski herba Korchak [Branicki coat of arms Korchak]. Bila Tserkva. [In Ukrainian].

YUKHYMENKO, P., HAI, A., REPRINTSEV, V., 1994, Bila Tserkva. Shliakh kriz viky [Bila Tserkva. The way through the ages]. Bila Tserkva: «Bukva». [In Ukrainian].

Історичний розвиток мостобудівництва в українських губерніях першої половини XIX ст. (на прикладі Київської губернії)

Проаналізовані історична література та архівні джерела дозволили визначити складові проблеми розвитку річкових транспортних споруд Київської губернії першої половини XIX ст. Робота із корпусом джерел, представлених в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Державному архіві Київської області, відновила особливості взаємин держави, покликаних координувати дії представників місцевих органів влади, делегатів купецького стану в галузі будівництва транспортних споруд, зокрема, річкових мостів. Виявлено, що основними причинами побудови мостів було прагнення влади та під-

приємницького стану забезпечити вигоди торгівлі, які були пов'язані із забезпеченням перевезення людей, постачання вантажів та товарів. Встановлено, що до побудови мостів долучалися як держава, в особі губернської влади, так і купці, що ставали підрядниками. Непоодинокими були випадки, коли мости, греблі та перевози зводилися зусиллями декількох приватних, старостинських фільварків, економи яких виступали як організаторами будівництва, так і їх використання. Регламентація використання річкових споруд штовхала владу до усунення привілеїв щодо плати, право на яку шляхтичі, землевласники успадкували ще від польської держави. Влада надавала дозволи на будівництво чи купівлю мостів лише у випадках, коли вони не перечили воєнним розрахункам. За допомогою зусиль купців зводились не лише річкові споруди, але підприємці залучалися до побудови доріг, які прямували до мостів. Виявлено випадки, коли до проектування та виконання будівництва кам'яних мостів залучалися іноземні інженери. Сучасники наполягали на невисокій якості зведених транспортних споруд (гребель, дерев'яних мостів) на невеликих річках Київської губернії зусиллями селян, використовуваних в межах земської повинності. Наслідками такого стану річкових транспортних засобів сполучення для торгівлі було ускладнення перевезення людей та товарів кожного весняного та осіннього дощових сезонів.

Ключові слова: мости, ріки, Київська губернія, будівництво, догляд.

Hubytskyi Lyubomyr, Candidate of sciences (Ph.D) in History, Docent, Kyiv national university of trade and economics, Chair of Philosophy, Sociology and Political Science.

Губицький Любомир, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціології та політології Київського національного торговельно-економічного університету.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8511-6461>

Received: 13-11-2020

Advance Access Published: March, 2021

**МІНЦ-КАБІНЕТ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА
У ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ.
1834–1842 рр.**

Зінаїда Зразюк

**MINTS-CABINET OF THE UNIVERSITY OF ST. VLADIMIR
IN THE FIRST YEARS OF EXISTENCE.
1834–1842**

Zinaida Zraziuk

The article is devoted to the first years of existence of the Mints cabinet of the University of St. Volodymyr. Kyiv University of St. Volodymyr was created by decree of Emperor Nicholas I on November 8th (20th) 1833. However, back in September 1833, the State Trustee of the Kyiv Educational District Egor Fedorovich von Bradke issued an order according to which all collections, including numismatic ones, from the Kremenets Lyceum and Vilnius University, closed after the Polish uprising of 1830–1831, should be moved to Kyiv. Actually, this date can be considered the beginning of the existence of the Mints cabinet of St. Volodymyr. In early 1834 M. Y. Yakubovych brought numismatic collection of Kremenets Lyceum from Vilnius to Kyiv. Since at that time Kyiv University did not have its own building, several private houses in Pechersk were rented for this work. M. Y. Yakubovych reported to the University Council that the Kremenets collection consists of 8636 of ancient coins and 9200 coins and medals of the new age. In January 1834, P. O. Yarkovsky was appointed to the post of chief librarian and curator of Mints cabinet. In 1834 he was sent on a business trip to Vilnius, where he had to accept the property and library of the University of Vilnius. In September 1835, along with the library and property, the numismatic collection of Vilnius University, consisting of 2783 coins, arrived in Kyiv. In the following years, the collections of of Theophilpolskyi nobility county school, Uman basilian county school, Lutsk gymnasium were also transferred to the Mints cabinet. In April 1835, the first addition in the «new» Kyiv collection was recorded. Among the donors – the first rector of the University M. O. Maksymovych, governor G. S. Loshkarev, amateur researcher of ancient Kyiv O. S. Anenkov, etc. By the end of 1836, the collection received more than 500 coins and medals. Since 1838, one of the important sources of replenishment of the numismatic collection were treasures, which, by order of Kyiv, Podolskyi, Volyn Governor-General began to come to the university for consideration. During the period from 1838 to 1842, about 20 treasures were examined in the Mints Cabinet. In the new university building, the Mints cabinet received room № 21 on the third floor for arranging the exposition and storing coins. In fact, the Mints cabinet became the first museum institution in Kyiv.

Keywords: Kyiv University of St. Volodymyr, Mints cabinet of the University of St. Volodymyr, numismatic collection of Kremenets (Volyn) Lyceum, numismatic collection of Vilnius University, P. O. Yarkovsky, M. Y. Yakubovych, collection of Theophilpolskyi noble county school, numismatic collection of Uman basilian county school, Lutsk gymnasium.

Статтю присвячено створенню одного з найкращих академічних нумізматичних зібрань Російської імперії мінц-кабінету університету Св. Володимира. Після закриття ряду учбових установ після Польського повстання 1830–1831 рр. у Києві був створений університет. Всі учбові прилади, бібліотеки, кабінети, музеї в тому числі і нумізматичні колекції були переведені до Києва.

Історія створення мінц-кабінету Київського університету Св. Володимира вперше була висвітлена В. Антоновичем, видатним вченим, який протягом багатьох років був зберігачем мінц-кабінету (Антонович 1884, с. 49–59). Впродовж багатьох років ця стаття була чи не єдиною. Лише у 90-і рр. XX ст. – 2000-ні ряд дослідників звернули увагу на історію цієї видатної, проте, незаслужено забутої установи (Гарбуз, Стрижакова 1996, с. 21–30; Гарбуз 1996, с. 84–91; Яшуева-

Омельяничук 2000, с. 64–76; Зразюк 2006, с. 67–74). Історію окремих колекцій, які ввійшли до складу мінц-кабінету, досліджували нумізматичну колекцію Кременецького ліцею Єжи Колендо (Kolendo 1998, с. 143–158), М. Мецлівська (Meclewska 2001, с. 229–231; 2005, с. 229–231; 2008, с. 22–26; 2008, с. 22–26), З. Зразюк (Зразюк 2011, с. 41–43), нумізматичну колекцію Віленського університету Д. Гримаускайте, Зразюк З. О. (Гримаускайте 2004, с. 201–202; 2008, с. 201–202; 2005, с. 285–290; Зразюк 2019, с. 252–276). Склад скарбів у мінц-кабінеті вивчали В. Орлик та А. Бойко-Гагарін (Орлик 2013; Орлик, 2017; Орлик, 2019; Орлик, Бойко-Гагарін 2019).

Отже, завдяки аналізу опублікованих джерел і архівних документів вдалось досить повно прослідкувати історію створення колекції мінц-кабінету університету Св. Володимира, дослідити основні джерела надходження до неї, вивчити кількість і склад монетних депозитів, що надійшли до мінц-кабінету на розгляд. Всі ці складові дозволили оцінити вклад і роль зберігачів мінц-кабінету у створенні, комплектуванні та каталогізації цього непересічного зібрання.

Головною метою цього дослідження є проаналізувати всі опубліковані джерела і співставити їх з архівними джерелами. На основі цього аналізу зробити найбільш повну історію створення і функціонування видатного нумізматичного зібрання – мінц-кабінету університету Св. Володимира.

Початок Нумізматичному кабінету Університету Св. Володимира було покладено указом імператора Миколи I 8 (20) листопада 1833 «О переводе Волынского музея в Киев и преобразовании его в высшее учебное заведение» (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, од. зб. 592, арк. 171). В указі йшлося про те, що заснований у Києві університет стає головною учбовою установою для жителів Київської, Подільської і Волинської губерній. Ці настанови були закріплені в статуті Київського університету, який затвердили 25 грудня 1833 р. з терміном у 4 роки та продовжено термін його дії до 1842 р. (Киевский университет..., с. 60–61).

15 (27) липня 1834 р., в день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира, відбулось урочисте відкриття університету, а з 28 серпня розпочались навчальні заняття (Киевский университет..., с. 60–61).

Наказом Державного попечителя Київського навчального округу дійсного статського радника Єгора Федоровича фон Брадке від 8 вересня 1833 р. попечителю Білоруської навчальної округи: «...сделать распоряжение об отсылке в Киев перевезенного в 1828 году в бывший Виленский университет Минц-кабинет Волынского лицея».

Засновником цієї широко відомої нумізматичної колекції Кременецького (Волинського) ліцею був Тадеуш Чацький (1765–1813), шкільний інспектор Волинської, Подільської та Київської губерній. За його ініціативою у 1805 р. у місті Кременці була створена гімназія, яка крім чудової бібліотеки та великої кількості наукових кабінетів, мала у своєму складі і нумізматичну колекцію. Найбільш відомою складовою цього зібрання була частина колекції останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1785), що вважалась найбільшою і найкращою у Польщі. Крім нумізматичної колекції у нащадків Станіслава Августа Т. Чацький придбав бібліотеку, що складалась з 15580 томів, мінералогічну колекцію та астрономічні прилади (Kolendo 1998, с. 144). За словами Є. Колендо, після придбання колекцій Станіслава Августа, Т. Чацький мав намір продати монети і медалі Віленському університету, як такі, що не потрібні ліцею. Але переговори зірвались і монети залишились у Кременці (Kolendo 1998, с. 145).

Є. Колендо так охарактеризував нумізматичну колекцію Волинського ліцею: «...це була не якась ефемерна колекція, а успадкована значна частина багатих, ретельно каталогізованих і складених Я. Альбертранді колекцій короля Станіслава Августа Понятовського. Нумізматична колекція Кременця займала перше місце за кількістю монет серед усіх колекцій Польщі на початку XIX ст. і була майстернею нумізматичних досліджень таких видатних вчених як Тадеуш Чацький (1765–1813) та Йоахим Лелевель (1786 – 1861)» (Jerzy Kolendo 1998, с. 143)*.

На колекції Кременецького ліцею написано Тадеушем Чацьким перший польський посіб-

* Ян Баптист Альбертранді (1731–1808) – польський історик, син переселеного до Польщі італійця. Отримав освіту в єзуїтській школі; з 19-річного віку був професором – спочатку в Пултуського колегії, потім в Плоцьку, в Несвіжі і в Вільно. Король Станіслав Август призначив його своїм лектором і доручив нагляд за своєю приватною бібліотекою. Після зречення короля, Альбертранді мав значні фінансові труднощі. Завдяки його старанням утворилося в 1800 р. «Товариство друзів наук», яке обрала його своїм головою. Частина рукописів Альбертранді була куплена Т. Чацьким для бібліотеки Кременецького ліцею на Волині. Помер 10.08.1808 року. (Альбертранді. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907); Тадеуш Чацький (28.08.1765–8.02. 1813) – польський освітянин, економіст, історик, нумізмат. Представник шляхетського роду Чацьких. Присвятив життя просвітництву українських земель. Член польської Освітньої Національної Комісії, Варшавського Товариства приятелів наук. Після ліквідації Речі Посполитої зазнав переслідувань і утисків з боку російської влади. Співзасновник Вищої Волинської гімназії, на основі якої планувалося створити університет (з 1819 року – Кременецький ліцей). Зібрав велику Порицьку бібліотеку. (Поліщук Ю. Чацький Тадеуш. Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій

ник з нумізматики, за яким були зроблені спроби проводити лекції з нумізматики. Зберігачами Кременецької колекції були у різні роки Й. Лелевель та Францишек Скарбек-Рудцький. Саме останній, Ф. Скарбек-Рудцький, який опікувався колекцією з 1810 р., систематизував Кременецьку колекцію, особливо стародавню його частину, за каталогами Альбертранді.

У наступні роки Кременецька колекція продовжувала поповнюватись. Серед тих хто дарував монети і медалі до неї згадуються Юліан Німцевич, генерал Вінцент Красинський, графиня Елізавета Браницька, граф Ян Тарновський тощо. Імена цих меценатів свідчать про високий статус цього зібрання (Колендо 1998, 148).

За останнім звітом 1825 р. в колекції нараховувалось 18 682 примірника і з 1810 р. колекція збільшилась на 2280 монет (Колендо 1998, с. 148). У 1828 р. за наказом Миколи І збірка Волинського ліцею «...для разбора и каталогизации...» (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, спр. 11, арк. 10–11) була передана до Віленського університету. У Віленському університеті була нумізматична колекція яка нараховувала близько 2000 монет і медалей. У Вільнюсі колекцією опікувався Йозеф Міцкевич, а після його смерті у 1817 р. Г. Гроддек (Kolendo 1998, с. 150)**. У 1832 р. після Польського повстання 1830–1831 рр., Віленський університет указом імператора Миколи І було ліквідовано, а всі його колекції і бібліотеку, включаючи і нумізматичну колекцію Кременецького ліцею, було переведено до Києва у новостворений університет.

У жовтні 1833 р. для приймання Кременецької колекції у Вільно відправляють М. Якубовича, вчителя Волинського ліцею. Для роботи йому рекомендовано «...вытребовать от г. библиотекаря лицея П. О. Янковского опись Минц-кабинет Волынского лицея, составленную при отправке онаго в Виленский университет» (Ф. 710, оп. 3, од. зб. 266, арк. 2). Наприкінці 1833 р. М. Якубович завершив приймання зібрання монет і медалей. У Раді університету від звітує, що у Кременецькій колекції «8 636 «нумизматов древних» та 9200 медалей і монет нового часу» (Ф. 710, оп. 3, од. зб. 266, арк. 25–28).

19 січня 1834 р. М. Якубович прибув з Вільна до Києва. Разом з монетами привіз і нумізматичну бібліотеку. Колекція, що мала велику матеріальну цінність, тимчасово, до спорудження будівлі університету, розмістили разом із казною університету, в орендованому для цього приміщенні в домі купчихи Іванської, під цілодобовою охороною (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 13зв.). Безпосереднім наглядачем за колекцією призначили ординарного професора М. Якубовича (Ф. 710, оп. 87, од. зб. 373, арк. 13).

31 січня 1834 р. на посаду головного бібліотекаря новоствореного університету Св. Володимира призначили П. Янковського (1781–1845). За статутом університету, що діяв з 1834 по 1842 р., нумізматичний кабінет увійшов до складу бібліотеки. Обрання П. Янковського на цю посаду було не випадковим. З 1809 р. П. Янковський працював бібліотекарем Волинського ліцею та зберігав нумізматичну збірку до моменту відправлення її у Вільно у 1828 р. В. Антонович дав таку характеристику П. Янковському: «Выбор первого лица, заведовавшего нумизматическим кабинетом, оказался вполне удачным: Янковский любил нумизматику, был хорошо знаком с литературою предмета и относился к своей обязанности хранителя крайне добросовестно, притом он отличался замечательным трудолюбием, аккуратностью и настойчивостью» (Антонович 1884, с. 50).

1 червня 1834 р. бібліотекар університету Св. Володимира П. Янковський був визначений Радою Київського університету Св. Володимира, як її представник для отримання колекцій скасованих учбових установ у Вільно. Заручившись детальними інструкціями, за якими він мав в процесі звіряння бібліотеки і міністерства, виділяти дублетний фонд, який згодом передається до Харківського університету, П. Янковський відправляється у Вільно (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2., арк. 16–22зв.).

(голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10. – С. 488.); Йоахим Лелевель (1786–1861) польський історик, громадський і політичний діяч, професор Віленського і Брюссельського вільного університетів. У 1808 р. отримав призначення до Кам'янця для роботи викладачем в гімназії. У 1809–1811 рр. професор у Кременецькому ліцеї. У 1815–1818 і 1821–1824 рр. займав кафедру історії Віленського університету. Один з організаторів Польського повстання 1830–1831 рр. Після придушення повстання жив у еміграції у Парижі. Автор багатьох праць з історії Польщі та нумізматики.

** Готфрід Ернст Гроддек (1762–1825) – німецький філолог-класик на службі Російської імперії, фахівець з стародавніх мов, професор Віленського університету. Був вихователем, потім бібліотекарем князя Чарторийського і сходознавця і письменника О. І. Сенковського. Зайняв у 1804 р. кафедру класичної філології Віленського університету, викладав давньогрецьку та латинську мови і античну літературу. Одночасно з 1804 р. завідував бібліотекою університету. Писав з питань міфології, мови, літератури, історіографії, нумізматики, педагогіки. (Гроддек, Годфрид Ернст. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907).

У своєму листі до Ради університету Св. Володимира № 2 від 11.07.1834 р., П. Янковський пише, що вже 2 тижні перебуває у Вільно і не приступає до огляду колекцій з причини того, що представник Харківського університету ще не прибув. Проте, П. Янковський одноосібно, за власної ініціативи розпочав огляд віленських колекцій (огляд деяких кабінетів – архітектурного, механічних моделей тощо).

Представник Харківського університету, професор Б. Дорн, прибув до Вільно лише у жовтні 1834 р. 2 грудня 1834 р. П. Янковський звітує, що колекція прийнята крім ще близько 2000 монет стародавніх і нового часу, які не мали опису (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 44, арк. 15). Обов'язок створити опис монет поклали на П. Кукольника (1785–1884), зберігача Віленської колекції, який він завершив у січні 1835 р. (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 30, 32.).

Крім цих 2000 монет, представникам університетів передали ще 381 срібну монету часів Московського царя Михайла Федоровича (1613–1645), які надійшли до Віленського університету у 1825 р. від Попечителя колишнього Віленського навчального округу і до 1835 р. зберігались в архіві колишнього Віленського університету (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 36).

Один з покладених на П. Янковського обов'язків, він не зміг виконати, а саме виділити дублетний фонд для передачі у Харківський університет. Надані для звіряння каталоги Кременецької і Віленської колекцій були недосконалі, і на основі тільки їх, без монет, це зробити було неможливо. П. Янковський звертається до Ради університету з проханням привезти всю колекцію до Києва і тут виділити дублети з колекції. Рада університету Св. Володимира, розглянувши лист П. Янковського, визнала його сумніви небезпідставними і аргументованими і погодилась з тим, що для визначення дублетів з одним тільки описом без порівняння зображень неможливо і тому рекомендувала П. Янковському якнайскоріше повертатись до Києва для завершення розділу колекції.

Після завершення приймання, колекцію Віленського університету почали готувати до відправлення до Києва. Був оголошений конкурс на право перевезення майна у якому взяли участь декілька учасників. Головною умовою перемоги у цьому конкурсі було забезпечення якнайшвидшого відправлення майна ліквідованого університету до Києва і забезпечення його повного збереження. Конкурс відбувався у два етапи – 1 і 4 лютого 1835 р. (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 43, арк. 70–77). За результатами конкурсу перемогу отримали селянин Єгор Никифоров та житель м. Вільно Бенціан Горсикович Гопшта. За перевезення майна з Вільно у Київ університет мав сплатити підряднику 3 руб. 39 коп. асигнаціями з пуда вантажу і лише тоді, коли після прибуття до Києва у п'ятиденний строк представники університету мали перевірити цілісність майна та непорушність печаток на ньому (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 43, арк. 27–29зв.).

Нумізматична колекція Віленського університету разом з усім майном, колекціями інших кабінетів та бібліотекою була привезена до Києва 30 вересня 1835 р. у луб'яному ящику та за розпорядженням Ради університету за № 2244 від 30.09.1835 р. передана до університетської каси, що розмістилась у орендованому домі купця Бухтнева під постійний військовий нагляд (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 38, с. 1).

За попередньою домовленістю, привезені з Вільно монети були співставлені з монетами з Волинського ліцею для виділення дублетів, які мали передати до Харківського університету. За розпорядженням Ради університету з червня 1835 р. цю справу було доручено помічнику бібліотекаря І. Багриновському. 22 листопада 1837 р. він доповідає у Раду, що ним створений систематичний опис стародавніх грецьких і римських монет і ці монети звірені з тими, що зберігаються у мінц-кабінеті. З числа монет Віленського університету виділено 400 дублетів (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 12). На початку березня 1838 р. 400 давньогрецьких і римських монет були відправлені посилкою до Харківського університету (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 19–19зв.; Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 79–79зв.).

Досить довгий час колекції Волинського ліцею та Віленського університету ще не ввійшли до колекції Київського мінц-кабінету. За Волинську збірку ще досить довго відповідав М. Якубович (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 13–14). Передача відбулась лише у 1839 р. М. Якубович отримав призначення у Імператорський Московський університет на посаду ординарного професора філософського факультету кафедри латинської мови та історії римської літератури і римської давнини (Київський університет. 1825–1855, с. 69–70). Приводом до цього переведення слугувало закриття університету на 1 рік (Указ від 9 січня 1839 р.), яке сталось через виявлення в університеті осередка таємного товариства, метою якого було відновлення державності Польщі і приєднання до неї південно-західного краю. Більшість професорсько-викладацького складу, яка перейшла з Кременецького ліцею та інших закритих установ, після цих подій отримала нове призначення, або пішла у відставку (Київський університет ... 1855, с. 69–70).

Колекцію Віленського університету також довгий час не передавали до мінц-кабінету. Нова і Віленська колекції об'єднались лише у травні 1837 р. В доповідній записці від 22 травня 1837 р. П. Янковський доповідає Раді університету, що монети і медалі Віленського університету і медалі для монет Волинського ліцею ним були прийняті, монети звірені з описами і він констатує, що все вищезгадане майно збереглось повністю (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 8–9).

Мінц-кабінет поступово облаштовувався. Для нього замовляли нове і лагодили старе обладнання. За контрактом, підписаним на початку 1838 р., київський міщанин І. Іщенко мав полагодити 11 столиків, виготовити для вікон мінц-кабінету міцні ставні з залізними крюками, зробити нові двері, виготовити 11 нових зі склом і обладнаних замками столиків з висувними ящиками для розкладання монет, з «липового сухого дерева» виготовити 16 тисяч різного розміру квадратних з круглим заглибленням коробочок для розкладання монет і медалей. Всього Іщенку правління університету у 1838 р. за його столярні роботи сплатило 1775 руб. 25 коп. сріблом (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 64).

Систематизувалась і колекція мінц-кабінету. За розпорядженням Ради університету від 8.04.1838 р. за № 318 були передані до інших кабінетів речі, які власне до нумізматики не мали жодного відношення. Так до Скульптурного кабінету було передано 408 гіпсових відтисків, до зоологічний кабінет «зуб якогось великого звіра», В музей київських старожитностей – 14 предметів тощо. В той же час до мінц-кабінету мали передати 5 «старовинних російських рублів» (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 84–85).

З об'єднанням колекцій стає нагальна потреба створення її каталогів. Вже наприкінці жовтня 1835 р. Правління університету дає розпорядження помічнику бібліотекаря І. Багриновському з наданих йому п'яти томів нумізматичної колекції Волинського ліцею, під його наглядом писарям зробити копії (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 3–3зв.).

У березні 1837 р. робота над каталогами була завершена, проте П. Янковський доводить до відома Ради університету, що 5 томів латинської та стародавні папські медалі і монети ще не переплетені, тому що звіряючи наявні монети з описом він фіксує значну кількість очевидних і важливих помилок, наявність яких також підтверджує і ординарний професор декан університету М. Якубович. У вересні 1839 р. П. Якубович звертається до Ради університету з проханням створити нові систематичні каталоги, оскільки переписані каталоги містять велику кількість помилок. Рада університету розглянула пропозицію зберігача, проте не підтримала її і рекомендувала П. Янковському зробити виправлення цих помилок безпосередньо в каталогах і подати їх у Раду для ознайомлення. Крім того, оскільки всі частини колекції тепер об'єднані, то П. Янковському було рекомендовано створити список дублетів нумізматичної колекції університету (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 144–144зв.).

У квітні 1841 р. П. Янковський відправляє до Ради університету список доповнень і виправлень зроблений ним до каталогів грецьких і римських монет Волинського ліцею, які він отримав від ординарного професора М. Якубовича (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, Арк. 209–210, 222).

Територіально колекція нумізматики розміщувалась у декількох орендованих університетом будівлях. Згодом нумізматичну колекцію було перевезено у орендований будинок Корта і розміщено на другому поверсі. У вересні 1837 р. для її зберігання виділили ще дві кімнати дома Корта: одну біля кімнат, в яких розміщувався мінц-кабінет, а іншу в куті від вулиці і присутніх місць (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 5зв.).

Поки вирішувалась проблема із передачею до складу мінц-кабінету Віленської і Кременецької колекцій, починає створюватись нова київська колекція. У квітні 1835 р. до мінц-кабінету передали срібну і золоту медаль з зображенням Олександра І та написом «Diligentiae» (За старанність) (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 3 – 3 зв.; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 38. арк. 1зв.). Впродовж 1836–1837 рр., відповідно до звіту за 1837 р. у колекції мінц-кабінету зберігається 37 стародавніх монет, 488 монет нового часу. Загальна кількість монет становила 550 екземплярів (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 8–8зв.). Серед небайдужих громадян, що дарували кабінету монети – старший вчитель Клеванської гімназії Якутович, який передав 30 мідних римських монет (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 18–18зв.), 2 срібні монети передав цивільний губернатор Лошкарев, 28 срібних, 227 мідних монет та 2 шведські асигнації інженер генерал-майор Мочульський (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 38. арк. 2), ректор університету Максимович пожертвував до мінц-кабінету 3 пантикапейські, 1 фанагорійську та 1 корсунську (херсонську (прим. автора) мідні монети (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 38. арк. 2–2зв.).

До Нової київської колекції продовжують передавати нумізматичні колекції установ. У вересні 1836 р. Ради університету дає завдання помічнику бібліотекаря П. Багриновському розглянути запропоновану Університету нумізматичну колекцію Теофільпольського повітового

Дворянського училища. Після розгляду пропонується монети, які зацікавили університет, залишити в університеті. Поки тривало вивчення колекції, до музею надходить рішення Попечителя Київського учбового округу від 24 лютого 1839 р. № 739, за яким колекція з 639 нумізматів Теофільпольського повітового дворянського училища, що складалось переважно з стародавніх грецьких і римських монет, залишити в університеті Св. Володимира, «...оскільки вони не потрібні для повітового училища» (ДАК, ф. 16, оп. 275, ст. 175, арк. 34).

У листопаді 1836 р. до мінц-кабінет надходить колекція Уманського базиліанського монастиря та училища. За рішенням Ради університету ці колекції були записані до інвентарної книги «нової» київської колекції (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 92–93).

З 1838 р. одним з основних джерел надходжень до мінц-кабінету стають скарби. За розпорядженням Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора скарби, які знаходять у Київській, Волинській і Подільській губернії мають надходити до університету на розгляд. Перший скарб надійшов до мінц-кабінету у тому ж році. Чиновник Подільського губернського правління Камінський надав університету список або детальний опис монет, знайдених в Ольгопольському повіті, разом з запитом про те, чи не придбає університет деякі з цих монет для своєї колекції (23.04.1838 р. № 378, Рада ун-ту). У переліку перераховано «монети римські, чеські, стародавні польські, германські, пруські, шведські, татарські та старовинні срібні гудзики, загалом 2211 предметів». З цієї кількості монет, які, скоріш за все, походять з декількох скарбів різного часу, І. Багриновський відібрав 82 монети. З давньоримських були відібрані денарії Адріана, Антоніна, Фаустіни, Марка Аврелія, Коммода, Пертінакса, Севера. З монет новітнього часу – гданські гроші Сигізмунда III, півтораки прибалтійських володінь Швеції Густава Адольфа та Христини, бранденбурзькі шеляги Георгія Вільгельма, тешинські оболі, фрісландський талар Сполучених Нідерландів тощо. За ці монети було виплачено 33 руб. 70 коп. сріблом (1841 р. 28.04. № 453, Рада) (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 58–63зв.; Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 200–200зв.; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 27, інв. №№ 1665–1746; Страшкевич 1866, с. 5–7, скарб № 1).

Впродовж 1839 р. у мінц-кабінеті розглянули 5 скарбів (Страшкевич 1866, №№ 1–5). Серед них були ті, які у К. Страшкевича отримали назву «невідомі», або з зазначення місця знахідки «Київська та Подільська губернії», відсутні відомості про кількість монет у скарбі і обставини знаходження. Переважали скарби XVII ст. досить типові для цієї території. З найбільш цікавих «київський». Університет отримав 10 монет серед яких були талер фрісландський 1620 р., гроші, орти, півтораки Сигізмунда III та московські копійки Івана III Васильовича та Михайла Федоровича. З їх числа були відібрані лише 3 монети, які були оцінені у 2 руб. 75 коп. сріблом, проте його власник поміщик Абрамович відмовився від плати та подарував монети університету (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 193–194; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 46зв. – 41; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 27, інв. №№ 1747–1749; Страшкевич 1856, с. 7, скарб № 3). Інший скарб, який у переліку скарбів К. Страшкевича отримав назву «невідомий» надійшов до університету також без місця і обставин знахідки. Загальна кількість монет невідома, а університет отримав 60 російських монет XV–XVIII ст., з яких було відібрано 20. Це денги Василя Васильовича (1425–1462), Івана III Васильовича (1462–1505), Василя Івановича (1503–1533), копійки Івана IV Васильовича (1533–1584), Федора Івановича (1581–1598), карбованці, 1/2 полтиника, алтини Петра I та Петра II, а також срібні медалі Єлизавети I за укладання Абоського миру зі Швецією 1743 р. та срібна медаль Катерини II на честь перемоги над турками на річці Кагул 1770 р. (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 49зв. – 51; Страшкевич 1866, скарб № 2). За скарб власнику виплатили 15 руб. 75 коп. сріблом (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 143–143зв.).

Отже, лише у 1839 р. всі колекції, отримані з закритих Віленського університету та Волинського ліцею, ввійшли до складу мінц-кабінету університету Св. Володимира і приєднались до нової київської колекції. Крім того, зібрання поповнилось 639 монетами Теофільпольського повітового дворянського училища, переважна більшість з яких були монети стародавньої Греції та Риму. Отже разом з новими надходженнями у колекції на кінець 1839 р. зберігалось 10401 монета стародавнього світу та 13247 монет нового часу. Загальна кількість складала 23648 одиниць (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, од. зб. 37, арк. 67зв. – 68).

Не залишилась колекція мінц-кабінету Київського університету поза увагою дослідників. Конференція Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук 2 жовтня 1837 р. звернулася до Київського університету з проханням про співпрацю у дослідженні східних монет відомим орієнталістом Х. Френом (1782–1851). Він впродовж декількох років займався створенням каталогу східних монет, що зберігаються в Росії у приватних, музейних та академічних колекціях. Їм

вже досліджені колекції Санкт-Петербурзького, Дерптського, Гельсінгфорського, Харківського, Московського і Казанського університетів, відомі йому приватні колекції. Для повноти каталогу, він бажає дослідити колекцію східних монет Волинського ліцею та Віленського університету. Для цього ці монети мають бути відправлені до Санкт-Петербургу з обов'язковим повернення після закінчення їх дослідження до місця зберігання. Працю по відбору необхідних Х. Френу східних монет, взяв на себе запропонований Академією наук Почесний смотритель Київського повітового училища, член-кореспондент Академії наук барон Станіслав Шодуар (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 53–54зв.). До Санкт-Петербургу відправили 437 монет та стародавній рукопис. У листопаді 1838 р. всі монети повернулись до мінц-кабінету з докладним описом зробленим Х. Френом (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 110–110зв.).

Наступного разу у вересні 1839 р. Конференція Санкт-Петербурзької Академії наук звернулася до університету з проханням передати для дослідження самонідські та іспебедські монети, які досліджував ад'юнкт Б. Дорн (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 145–145зв.). У 1840 р. чотири монети були відібрані і відіслані до Санкт-Петербургу. В червні 1841 р. монети повернулись до мінц-кабінету (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 201–201зв.).

Для успішної роботи зберігачів мінц-кабінету необхідна гарна нумізматична бібліотека. Частину літератури до кабінету передали з Віленського університету і Кременецького ліцею. Проте, значна кількість важливих для роботи видань була відсутня. На придбання літератури для мінц-кабінету Рада університету виділяла кошти. Так у 1840 р. за 7 рублів сріблом був куплений перший випуск Археографічної комісії присвячений російським медалям (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 168–168зв.). Також у 1840 р. у барона С. Шодуара для бібліотеки мінц-кабінету придбали за 120 руб. сріблом вже на той час рідкісне видання *Mione* (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 172а – 172а зв.).

У 1840 р. П. Яковський та його помічник І. Багриновський розглянули лише 2 скарби: з с. Золотин та «волинський», який надійшов з Волинської губернії без точного місця знахідки (Страшкевич 1866, скарби №№ 6 та 7). Чудовий за своїм складом був останній. До нього входили монети великих номіналів талери і флоріни нідерландські, голландські, австрійські, швейцарські, вільних міст Гамбурга, Нюрнберга та Кампена. Наймолодшою монетою були 6 грошей 1681 р. Яна III Собеського. За цю знахідку власнику виплатили 19 руб. 9 коп. сріблом (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 172–172зв., 174–174 зв., 190–190зв.; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 3336, арк. 1–10зв.; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 27, інв. №№ 1641–1653; Страшкевич 1866, с. 10 – 11, скарб № 7).

Продовжувала колекція поповнюватись і за рахунок пожертв. У жовтні 1840 р. ректор Упсальського університету передав шведські обігові монети – 2 скілінга 1837 р. та 1839 р., 2/3 скілінга 1839р., 1/3 скілінга 1839р. (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 175–175зв.; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 27, інв. №№ 1768–1769).

За звітом університету за 1840 р. до мінц-кабінету надійшло 15 монет. З найбільш визначних надходжень П. Яковський визначає подаровану почесним громадянином м. Кременець Йосифом Мілло золоту монету, відкарбовану за часів правління Траяна Деція вартістю 37 руб. 50 коп. сріблом. Загальна кількість монет у колекції – 10401 стародавніх, 13247 монет нового часу, всього – 23648 монет (ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 52, арк. 7–8).

У 1841 р. до мінц-кабінету продовжували надходити скарби. Всього П. Яковський і І. Багриновський розглянули 8 скарбів (Страшкевич 1866, скарби №№ 8–15). Завдяки скарбам у мінц-кабінеті почала створюватись одна з найкращих у Російській імперії колекція срібних давньоруських гривен. У листопаді 1841 р. до мінц-кабінету надійшло 2 срібні т.з. новгородські гривні зі скарбу, знайденого у 1840 р. в с. Жулянах, що складався з 13 гривень.

Але не з усіх скарбів монети потрапляли до колекції. Нажаль, у XIX ст. було відсутнє розуміння скарбу як цілісної пам'ятки, дослідження якої дуже важливе для розуміння закономірностей і особливостей грошового ринку у певний час. Значна кількість скарбів потрапляла на розгляд до зберігачів мінц-кабінету, з цих монет вибирали екземпляри, які відсутні у колекції, а інші повертали власнику навіть не описавши монетний комплекс у повному обсязі. Так сталося і з скарбом який надійшов до мінц-кабінету у 1841 р. У справі навіть не зазначено місце знахідки, навіть приблизно який повіт, яка губернія. Відомо що серед монет було 2 рублі Петра I та 32 екземпляри мілкої срібної монети (навіть не зазначено ні державна приналежність, ні час випуску). Всі монети були повернуті власнику без опису (ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 53, арк. 75–77; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 99зв. – 100).

Всього за 1841 р. до колекції надійшло 120 монет. Це були як придбані монети так і передані в дар. Серед найбільш цікавих надходжень варто згадати – срібну медаль медальєра Губе,

відкарбовану на честь шлюбу спадкоємця російського трону Олександра Миколайовича та 2 стародавні, достатньо рідкісні, срібні римські денарії Антоніна Пія та Пертинакса (ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 53, арк. 75–77; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 99зв. – 100).

У 1842 р. у мінц-кабінеті розглянули 5 скарбів. Два скарби, один з яких був знайдений в Дубенському повіті Волинській губернії (без зазначення точного місця знаходження) та скарб з м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії, були повернуті власникам і в архіві не залишилось навіть їх опису. З трьох скарбів І. Багриновський відібрав 20 монет, а інші монети були повернуті власникам без розгляду (Страшкевич 1866, скарби №№ 11–15). Залишився поза увагою К. Страшкевича скарб, знайдений у 1842 р. в с. Дурманах Дубенського повіту Київської губернії. Про повний склад скарбу нічого не відомо, проте у справі зазначено, що з 7 золотих червонців старого карбування лише один зацікавив мінц-кабінет – це дукат угорський 1722 р., карбований за часів правління Карла VI (1711–1840), за який було виплачено власнику 2 руб. 86 коп. сріблом (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 3886, арк. 1–14; Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 234, 237, 243; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 27, інв. № 1811).

Поповнювалась колекція і завдяки подарункам. Так ординарний професор астрономії Київського університету В. Федоров подарував 37 мідних і срібних монет, відкарбованих у Австрії, Германії, Швейцарії у кінці XVIII – початку XIX ст. (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 247–247зв.; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 27, інв. №№ 1774–1810).

У 1842 р. для мінц-кабінету П. Яковський зробив декілька вдаливих закупівель. Наприкінці 1842 р. мінц-кабінет перерахував 3 руб. 25 коп. сріблом за золоту монету Венеції, карбовану за часів правління дожа Паоло Реньєра (1779–1789) (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 270; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 27, інв. № 1858). Крім того, за 40 руб. 97 коп. сріблом придбали велику золоту рідкісну медаль Франциска II (1792–1806), останнього імператора Германської (Св. Римської) імперії, відкарбовану у 1792 р. на честь його коронації (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 272–274, 279; Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 27, інв. № 1879).

У 1842 р. для МК придбано медалей і монет нового часу: а) закупівлею – 8 од. золотих, срібних – 58 од. за 110 руб. 96 коп. сріблом; б) надійшло безкоштовно – медалей і монет нового часу срібних 35, мідних – 16, олов'яних – 2 од. за 5 руб. 20 коп. сріблом. Найбільш цікаві придбання: 1) мідна медаль карбована на честь унії з православною церквою в Російській імперії у 1839 р.; 2) подвійний червінець Бранденбурзького курфюршества Фрідріха Вільгельма 1686 р.; 3) золота медаль, відкарбована у 1792 р. на честь коронації Франциска II Римсько-Германським імператором. Всього на початок 1843 р. в мінц-кабінеті зберігалось 24226 од. в тому числі Давньогрецьких і римських (10 455 од.), Середнього і нового часу (13771 од.) (ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 56, арк. 81–83).

З другої половини 1842 р., мінц-кабінет почав поступово готуватися до переїзду. З листа П. О. Яковського від 25 вересня зрозуміло, що він отримав усне розпорядження ректора К. Неволіна про огляд призначених для мінц-кабінету залів у новозбудованому університеті. П. Яковський висловив свої побажання про облаштування приміщення. По-перше, це облаштувати зовнішні великі вікна ставнями, маленькі, що виходять на коридор – ґратами. По-друге, побажав розділити велику залу на дві кімнати. У другій кімнаті він планував розмістити робоче місце помічника бібліотекаря та нумізматичну бібліотеку. Крім того, у цьому приміщенні відвідувачі мінц-кабінету мали залишати свої шинелі. По-третє, П. Яковський попросив передати у розпорядження мінц-кабінету невеличку суміжну кімнату, яка необхідна для зберігання обладнання мінц-кабінету, коробочок для монет, а також як робоче місце сторожа, який впродовж всього робочого дня повинен доглядати за мінц-кабінетом (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 115–115зв.). У січні 1843 р. П. Яковський отримав розпорядження Правління про огляд і надання своїх рекомендацій по облаштуванню нових приміщень, відведених для облаштування мінц-кабінету у новозбудованій будівлі університету. Це була кутова кімната 3-го поверху № 21 (Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45, арк. 280). Ймовірно, що переїзд мінц-кабінету з будинку Корта до нової будівлі відбувся чи наприкінці 1842 р., чи на початку 1843 р. У листі датованому 31 грудня, П. О. Яковський звітує про проведену роботу з упорядкування нумізматичної колекції. Він зазначає, що роботи по складанню доповнення до систематичного каталогу колекції колишнього Волинського ліцею, а також по складанню окремого списку дублетів мінц-кабінету, велись систематично і для його складання було розібрано і описано декілька сотень монет і медалей, які не мали опису. Крім того, написав 6 000 карток на монети і медалі, які мають ввійти до цього доповнення і що ця робота була їм закінчена це у травні 1842 р. Проте для її продовження, а саме розкладання і систематизація цих карток, «трапились великі перешкоди», а саме – підготовка мінц-кабінету для переїзду з дому Корта, а після переміщення відсутність

зручного місця для розкладання вищезазначених карток. Саме тому, робота, про яку запитує у нього Правління по створенню систематичного додатку і списку дублетів, на жаль, не була завершена (Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 37, арк. 124).

Отже, із заснуванням Київського університету і передачею до нього колекцій Кременецького лицю і Віленського університету у Києві склались умови для створення однієї з перших академічних колекцій. З 1835 на кінець 1842 р. колекція мінц-кабінету збільшилась на півтори тисячі монет і медалей і нараховувала 24226 одиниць. Наявність висококваліфікованих спеціалістів-нумізматів зберігачів мінц-кабінету сприяло тому, що Київський університет був обраний Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором місцем, де мали досліджувати і каталогізувати монетні знахідки. Завдяки дослідженню монетних депозитів значно поповнювалась колекція мінц-кабінету. На жаль, розуміння скарбу як важливого історичного джерела на той час було відсутнє, але, хоча не досконало, проте ці пам'ятки були досліджені і каталогізовані і в майбутньому стали доступними дослідникам грошового обігу нашої держави. Важливим є і те, що мінц-кабінет університету став першим публічним музеєм Києва, а це спонукало інтерес і прагнення досліджувати і вивчати історію нашого краю, його пам'яток грошового обігу.

Список джерел та літератури

Архів Національного музею історії України (далі Архів НМІУ). Фонд. 1 (Мінц-кабінет університету Св. Володимира). Справа 27. Список медалей і монетам поступившим в мінц-кабінет імператорського університету Св. Володимира в 1841–1854 гг., часть III. 241 арк.

Архів НМІУ, ф. 1, од. зб.4а. Опись Древним – Греческим – Римским нумизматам, которые из принадлежавших бывшему Виленскому университету при сличении оных с таковыми же имеющимися в Минц-Кабинете Императорского Университета Св. Владимира показались дублетами). 1830–1840 гг. 18 арк.

Архів НМІУ, ф. 1, спр. 31. Каталог монет античных монет стран Европы и Азии из коллекции Волынского (Кременецкого) лицей, список монет подаренных графом Глинским Волынскому лицей; список западноевропейских монет. 1820–1830 гг. 175 арк.

Архів НМІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 37. Книга для записи исходящих бумаг отправленных из минц-кабинета императорского университета Св. Владимира с 1837 года. 8.01.1837–31.12.1842 гг. 124 арк.

Архів Інституту археології Національної академії наук України (далі Архів ІА НАНУ), ф. 13, (Музей древностей при Киевском университете) спр. 43. Різні листування й документи, що відносяться до перебування в м. Вільно бібліотекаря Київського університету П. Яковського у 1834–1835 рр., відрядженого для одержання бібліотеки й учбових підручників ліквідованого Віленського університету. 06.1834–1.08.1835. 114 арк.

Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 44. Журнал писем исходящих от коллежского асессора, библиотекаря Киевского университета Св. Владимира в Киеве г-на П.Яковского, командированного сим же университетом для приема книг и других учебных пособий принадлежащих бывшему Виленскому университету. 1834 – 1836. 66 арк.

Архів ІА НАНУ, ф. 13, спр. 45. Исходящие бумаги по минц-кабинету. 1835–1849 гг. 514 арк.

Державний архів міста Києва (далі ДАК), ф.16 (Університет Св. Володимира). Оп.465. Спр. 52. Сведения к Отчету о состоянии и действиях императорского университета Св. Владимира. 23.12.1840–29.12.1840. 143 арк.

ДАК, ф.16, оп. 465, спр. 56. Отчет о состоянии и деятельности университета Св. Владимира за 1842 год. 1843. 207 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). Фонд 442 (Канцелярия киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора). Оп. 1, спр. 3336. Дело о найденных в г. Кременце Волынской губ. старинных монетах. по представлению Волынского гражданского губернатора о найденном на Кременецком кладбище древней серебряной монете (91 шт.) унтер офицером Шпегальским. 22 мая 1840 – 30 июля 1841, 21 арк.

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 3885. Дело о нахождении старинных серебряных монет в с. Оржев Ровенского у Волынской губ. в количестве 169 шт., 15.09.1841–3.08.1842. 12 арк.

ЦДІАК України, ф.442. Оп.1. Спр. 3886. Дело о нахождении старинных монет в с. Дурманах Дубенского у. Киевской губ. Дек. 1841 – июль 1842. 14 арк.

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 4541. Дело о нахождении старинных польских монет крестьянином с. Ка-

мянка Радомысльського у. Киевской губ. Старовойтенко Лукьян, июнь 1843 – март 1845. 19 арк.

ЦДІАК України, ф.442, Оп.1, Спр.4540. Дело о нахождении старинных польских монет крестьянкой м. Смела Черкасского у Киевской губ. Мигуненко В. май 1842 – февраль 1843. 14 арк.

ЦДІАК України. Фонд 707 (Управление Киевского Учебного округа). Оп. 87, спр. 486, дело № 92 канцелярии г. попечителя Киевского учебного округа о найденных в Киевской, Подольской и Волынской губернии древних монетах. 16.07.1839–22 дек. 1845 г. 229 арк.

ЦДІАК України, ф. 707, оп. 314, спр. 11. Дело о переводе нумизматического кабинета при Волынском лицее в г. Вильно для составления каталога. Из ведомости указов Николая I. г. Кременец Волынской губ. Арк.10–11.

ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 592 Дело канцелярии г. попечителя Киевского учебного округа о переведении из Кременца в Киев и об учреждении ун-та Св. Владимира. 14.07.1833–21.09.1834. Арк. 171.

ЦДІАК України, ф. 710, оп. 3, спр. 266, Дело о перевозке музея Нумизматики и минц-кабинета из г. Вильно в Киев. 6.09.1833–31.12.1834. Арк. 1.

АНТОНОВИЧ, В. Б., 1884, Нумизматический кабинет. Записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях университета Св. Владимира / под редакцией В. С. Иконникова. Киев. 49–59.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884). Сост. В. С. Иконников. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. 860 с.

ГАРБУЗ, Б., СТРИЖАКОВА, Н., 1996, Польские монеты в Национальном музее Украины. *Materialy z I Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. «Bilorus. Litwa. Polska. Ukraina. Wspólne dzieje pieniądza»*. 20–22. 10. 1994. Warszawa, 21–30.

ГАРБУЗ, Б. Б., 1996, Нумізматична колекція Національного музею історії України Вісник Національного банку України. Київ, № 3, 84–91.

ГРИМАЛАУСКАЙТЕ, Д., 2004, Юбилейная медаль виленского императорского университета. Двенадцатая всероссийская нумизматическая конференция: тезисы докладов и сообщений. Москва, 201–202.

ГРИМАЛАУСКАЙТЕ, Д., 2005, Юбилейная медаль виленского императорского университета. Нумизматический сборник ГИМ, № XVII, Москва, 285–290.

ГРИМАЛАУСКАЙТЕ, Д., 2008, Истоки нумизматического собрания виленского императорского университета (1803–1832). Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навуковий збірник, № 4, Мінск: БДу, 44–49.

ЗРАЗЮК, З. А., 2006, Из истории нумизматической коллекции университета Св. Владимира. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 67–74.

ЗРАЗЮК, З. О., 2019, Донатива Яна Казимира та золоті медалі з колекції Віленського університету. Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць, Випуск 4, Відп. ред. Б. К. Патриляк, Київ, 252–276.

Киев и Университет Св. Владимира при Императоре Николае I. 1825–1855 / ред. Ф. Фортинский, Киев: издание университета Св. Владимира, 1896, 100 с.: 16 светопечатами и 2 цинкографиями.

МЕНЦЛЕВСКА, М., 2005, MUSAEI NUMMORUM: королевская коллекция Станислава-Августа в зарубежных и польских архивных источниках. Тринадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 года. Тезисы докладов и сообщений. Москва: Альфа-Принт, 194–195.

МЕНЦЛЕВСЬКА (а), М., 2008, Правда та легенда медальєрної серії, що представляє польських королів, відкарбованої за часів Станіслава Августа. Нумізматика та фалеристика, № 3, 22–26.

МЕНЦЛЕВСКАЯ (b), М., 2008, Королевская коллекция Станислава Августав заграничных и польских архивных источниках. Москва: Нумизматика, №. 17, 25–29.

ОРЛИК, В., 2013, Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины. Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 39–45.

ОРЛИК, В., 2017, Топографія знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії та її Лівонського відділення (зведені відомості по областях). Український нумізматичний щорічник. Вип. 1. Переяслав-Хмельницький, 37–74. DOI <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-37-74>.

ОРЛИК, В., 2019, Монети держави Тевтонського ордену в Пруссії у скарбах, виявлених на території

України (XIX – поч. XXI ст.). Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск, 133–143.

ОРЛИК, В., БОЙКО-ГАГАРІН, А., 2019, Монети, передані з Всеукраїнського Історичного Музею імені Тараса Шевченка до Державного Банку СРСР в 1933–1934 рр. *Studia I materialy z Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. «Utraczone kolekcje numizmatyczne». 6–7 grudnia 2018 r. Warszawa: Zamek Krolewski w Warszawie, 225–237.

СТРАШКЕВИЧ, К. Ф., 1866, Клады рассмотренные в минц-кабинете университета Св. Владимира с 1838 по 1866 год. Университетские известия. Киев: университетская типография, № 10, 1–38.

ЯУШЕВА-ОМЕЛЬЯНЧИК, Р. М., 2000, Київський мінц-кабінет у життєописах. Українська нумізматика і боністика. № 1. Київ, 64–76.

ЯУШЕВА-ОМЕЛЬЯНЧИК, Р. М., 2000, Київський мінц-кабінет у життєописах. Українська нумізматика і боністика. № 2. Київ, 53–62.

KOLENDO, JERZY, 1998, *Studia z dziejow numizmatyki. Zbiory w Krzemienicy. Archeologia. wiat antyczny i barbarzyncy. Teksty, zabutki, refleksia nad przeszloscia*, t. II, Warszawa, 143–158.

MECLESWSKA, MARTA, 2001, Keep tradition alive: from the Royal to the State Collection in the Royal Castle in Warsaw. [W:] I Congreso Internacional de Museología del Dinero. Museo Casa de la Moneda Madrid-España 18–22 de Octubre 1999. [Madrid]. 229–231.

MECLESWSKA, M., 2005, Prawda i legenda o medalierskiej serii królów polskich z czasów Stanisława Augusta. *Kronika Zamkowa*. Nr 1–2 (49–50): 2005. 29–43, ilustr., sum. Wersja polska skrócona w: *Grošovij obig i bankivs'ka sprava v Ukraini: minule ta sučasnist'*. [Mat. konferencji Lwów 14–15 V 2004], L'viv, 258–272, ilustr.

MECLESWSKA, M., 2010, Czy istnieje katalog medalii polskich z kolekcji króla Stanisława Augusta? [W:] *Tarptautinė numizmatikos konferencija, skirta Lietuvos nacionalinio muziejaus 150-mečiui*: Vilnius, 2006. Vilnius, 61–65.

MECLESWSKA, Marta, 2006, Zamiłowanie czy zapłata – powstawanie katalogów kolekcji numizmatycznej króla Stanisława Augusta. [W:] *Pieniądz – kapitał – praca – wspólne dziedzictwo Europy. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Białystok-Augustów 18–21 września 2008. Warszawa [recte 2009], 157–173, ilustr., rez.

ZRAZIUK, ZINAIDA, 2011, The gold medals portraying Polish kings and their fate. *Treasures from Kiev. The Golden Gallery of Polish Kings from the Medal Collection of Stanisław August Poniatowski. Catalog of exhibition in Royal Lazienki Museum in Warsaw*. 26 November 2011 – 1 July 2012. – Warsaw, 41–43.

References

ANTONOVICH, V. B., 1884, Numizmatycheskii kabinet. Zapiski ob uchebnykh y uchebno-vspomogatelnykh uchrezhdeniyakh universiteta Sv. Vladimira / pod redaktsei V. S. Ikonnikova [Numismatic cabinet. Notes on educational and auxiliary educational institutions of the University of St. Vladimir. Edited by V. S. Ikonnikov]. 49–59. [In Russian].

GARBUS, B., STRIZHAKOVA N., 1996, Polskye monety v Natsyonalnom muzee Ukrainy [Polish coins in the National Museum of Ukraine. Materiały z I Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. «Bilorus. Litwa. Polska. Ukraina. Wspólne dzieje pieniądza»]. 20–22. 10. 1994, 21–30. [In Russian].

GARBUS, B., 1996, Numizmatychna kolektsiia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy [Numismatic Collection of the National Museum of Ukrainian. Bulletin of the National Bank of Ukraine]. № 3, 84–89. [In Ukrainian].

HRYMALAUSKAITE, D., 2004, Yubyleinaia medal Vilenskoho Imperatorskoho universiteta. Dvenadsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsia. Tezisy dokladov i soobshchenyi [Jubilee Medal of the Imperial University of Vilna. Twelfth All-Russian Numismatic Conference: abstracts of reports and messages]. Moskva, 201–202. [In Russian].

HRYMALAUSKAITE, D., 2005, Yubyleinaia medal Vilenskoho imperatorskoho unyversyteta. Numizmatycheskyi sbornik [Jubilee Medal of the Imperial University of Vilna. Numismatic collection]. HYM, № XVII, Moskva, 285–290. [In Russian].

HRYMALAUSKAITE, D., 2008, Istoky numizmatycheskoho sobrania Vilenskoho Imperatorskoho universyteta (1803–1832), Krynichnaznystva i specyialnyia gistorychnyya dyscypliny: navukovyi zbornik, № 4, Minsk [The origins of the numismatic collection of the imperial University of Vilna (1803–1832). Source studies and special historical disciplines: scientific collection]. № 4. Minsk, BDU, 44–49. [In Russian].

MENCZLEVSKAYA, M., 2005, MUSAEI NUMMORUM: korolevskaya kollekcyia Stanislava-Avgusta v

zagranych i polskich archiwach i istotychnych. Trinadtsataia Vserosiiskaia numizmaticheskaia konferentsia. Moskva, 11–15 aprelia 2005 goda. Tezysy dokladov i soobshchenii [MUSAEI NUMMORUM: Royal collection of Stanislav-August in foreign and Polish archival sources. Thirteenth All-Russian Numismatic Conference. Moscow, April 11–15, 2005. Abstracts of reports and messages]. Moskva: Alfa-Print, 194–195. [In Russian].

MENCZLEVSKA (a), M., 2008. Pravda ta legenda medaliernoi serii, shcho predstavliae polskikh koroliv, vidkarbovani za chasiv Stanislava Avgusta. Numizmatyka ta falerystyka [The truth and legend of a medal series representing Polish kings, minted during the reign of Stanislaw August. Numismatics and faleristics]. № 3, 22–26. [In Ukrainian].

MENCZLEVSKAYA (b), M., 2008, Korolevskaia kollektsia Stanislava Avgusta v zagranych i polskich archiwach i istotychnych [Royal collection of Stanislaw Augustav of foreign and Polish archival sources]. Moskva: Numizmatika, №. 17, 5–29. [In Russian].

Kiev i Universitet Sv. Vladimira pri Imperatore Nikolae I. 1825–1855. Red. F. Fortinskii, Kiev: izdanie universiteta Sv. Vladimira, 1896, 100 s.: 16 svetopechatiami i 2 tsinkografiiami. [Kiev and St. Vladimir University under Emperor Nicholas I. 1825–1855. Ed. F. Fortinskii, Kiev: publication of the University of St. Vladimir, 1896, 100 p.: 16 light prints and 2 zincographs]. [In Russian].

ORLYK, V., 2013, Monety gosudarstva Tevtonskogo ordena v Prussii v sostave denezhnykh i denezhno-veshchevykh kladov, naidennykh na territorii Ukrainy. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zb. nauk. st. Vyp. 33. Pereiaslav-Khmelnitskyi [Coins of the state of the Teutonic Order in Prussia as a part of the monetary and monetary treasures found in the territory of Ukraine. Scientific notes on Ukrainian history: Coll. Science. Art. Issue 33. Pereiaslav-Khmelnitskyi]. 39–45. [In Russian].

ORLYK, V., 2017, Topohrafiia znakhidok v Ukraini monet derzhavy Tevtonskoho ordenu v Prussii ta ii Livonskoho viddilennia (zvedeni vidomosti po oblastiakh). Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk. Vyp. 1. Pereiaslav-Khmelnitskyi [Topography of finds in Ukraine of coins of the Teutonic Order in Prussia and its Livonian branch (summary information by region). Ukrainian Numismatic Yearbook. Issue. 1. Pereiaslav-Khmelnitskyi], 37–74. DOI <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-37-74>. [In Ukrainian].

ORLYK, V., 2019, Monety derzhavy Tevtonskoho ordenu v Prussii u skarbakh, vyavlenykh na terytorii Ukrainy (XIX – poch. XXI st.). Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsvypusk [Coins of the state of the Teutonic Order in Prussia in the treasures found on the territory of Ukraine (XIX – early XXI century). Bulletin of Lviv University. The series is historical]. Special issue, 133–143. [In Ukrainian].

ORLYK, V., BOIKO-HAHARIN, A., 2019, Monety, peredani z Vseukrainskoho Istorychnoho Muzeiu imeni Tarasa Shevchenka do Derzhavnogo Banku SRSR v 1933–1934 rr. [Coins transferred from the All-Ukrainian Historical Museum named after Taras Shevchenko to the State Bank of the USSR in 1933–1934]. Studia I materialy z Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. «Utraczone kolekcje numizmatyczne». 6–7 grudnia 2018 r. Warszawa: Zamek Krolewski w Warszawie, 225–237. [In Ukrainian].

STRASHKEVYCH, K., 1866, Klady, rassmotrennye v mints-kabynete universyteta Sv. Vladimira s 1838 po 1866 hh. K., 10, 1–38. [The hoards incomes to the numismatic cabinet on the St. Volodymyr University from 1838 to 1866]. Universytetskie izvestia, 10. Kiev, unyversytetskaia typohrafiia, 1866, 1–38. [In Russian].

ZRAZIUK, Z., 2006, Iz istorii numizmatycheskoi kollektsii universyteta Sv. Vladimira. Mezhdunarodnaia numizmatycheskaia konferentsia, posviashchennaia 150-letiu Natsionalnogo muzeia Litvy. [From the history of the numismatic collection of the University of St. Vladimir. International Numismatic Conference dedicated to the 150th anniversary of the National Museum of Lithuania]. 67–74. [In Russian].

ZRAZIUK, Z. O., 2019, Donativa Yana Kazimira ta zoloti medali z kolektsii Vilenskoho universitetu. Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnik naukovikh prats. Vypusk 4, Vidp. red. B. K. Patryliak [Jan Kazimir's Donative and gold medals from the collection of Vilnius University. Scientific Bulletin of the National Museum of History of Ukraine. Collection of scientific works, Issue 4, Resp. ed. B. K. Patryliak], 252–276. [In Ukrainian].

YASHEVA-OMELIANCHIK, R., 2000, Kyivskyi mints-kabinet u zhytteopysakh. Ukrainska numizmatyka i bonistyka [The Kiev Numismatic cabinet in biographies, Ukrainian Numismatics and Notaphily]. 1, 64–76. [In Ukrainian].

YASHEVA-OMELIANCHIK, R., 2000, Kyivskyi mints-kabinet u zhytteopysakh. Ukrainska numizmatyka i bonistyka [The Kiev Numismatic cabinet in biographies, Ukrainian Numismatics and Notaphily]. 2, 53–62. [In Ukrainian].

Мінц-кабінет університету Св. Володимира у перші роки існування. 1834–1842 рр.

Статтю присвячено першим рокам існування мінц-кабінету Київського університету Св. Володимира. Київський університет Св. Володимира був створений указом імператора Миколи I 8 (20) листопада 1833. Проте, ще у вересні 1833 р. Державний попечитель Київського навчального округу Єгор Федорович фон Брадке видав наказ за яким всі колекції і в тому числі і нумізматичні, з закритих після польського повстання 1830–1831 рр. Кременецького ліцею і Віленського університету, мають бути перевезені до Києва. Власне цю дату можна вважати початком існування мінц-кабінету Св. Володимира. На початку 1834 р. М. Ю. Якубович до Києва з Вільно привіз нумізматичне зібрання Кременецького ліцею. Оскільки на той час Київський університет не мав власної будівлі, то для його роботи орендували декілька приватних будинків на Печерську. М. Ю. Якубович звітував Раді університету, що Кременецька колекція складається з 8636 монет стародавніх і 9200 монет і медалей нового часу загалом з 19939 екземплярів. У січні 1834 р. на посаду головного бібліотекара і зберігача мінц-кабінету призначили П. О. Яковського. У червні 1834 р. його відправляють у відрядження до Вільна, де він мав приймати майно і бібліотеку Віленського університету. У вересні 1835 р. разом з бібліотекою і майном до Києва прибула і нумізматична колекція Віленського університету, що складалась з 2783 монет. Впродовж наступних років до мінц-кабінету передали також колекції Теофільпольського дворянського повітового училища, Уманського базиліанського повітового училища, Луцької гімназії. У квітні 1835 р. зафіксоване перше надходження до вже «нової» київської колекції. Серед дарувальників – перший ректор університету М. О. Максимович, губернатор Г. С. Лошкарев, дослідник-любитель стародавнього Києва О. С. Аненков тощо. Вже на кінець 1836 р. до колекції надійшло більше 500 монет і медалей. З 1838 р. одним з важливих джерел поповнення нумізматичної колекції стали скарби, які за розпорядженням Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора стали надходити до університету на розгляд. За період з 1838 по 1842 рік у мінц-кабінеті розглянули близько 20 скарбів. У новій будівлі університету мінц-кабінет отримав кімнату № 21 на 3-му поверсі для облаштування експозиції і зберігання монет. Власне мінц-кабінет став першою музейною установою міста Києва.

Ключові слова: Київський університет Св. Володимира, мінц-кабінет університету Св. Володимира, нумізматична колекція Кременецького (Волинського) ліцею, нумізматична колекція Віленського університету, П. О. Яковський, М. Ю. Якубович, колекція Теофільпольського дворянського повітового училища, нумізматична колекція Уманського базиліанського повітового училища, Луцька гімназія.

Zraziuk Zinaida, Chef of the sector of numismatics, faleristics, medal and bonistics, National museum of Ukrainian history.

Зразюк Зінаїда, завідувач сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики, Національний музей історії України.

ORCID ID: 0000-0003-2140-690X

Received: 03-02-2021

Advance Access Published: March, 2021

ЕТНОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Ростислав Конта

ETHNOLOGICAL PUBLICATIONS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN LVIV: HISTORIOGRAPHY

Rostyslav Konta

The article covers the problem of studying the ethnographic activities of members of the Society by analyzing the ethnological publishing activities of this institution. This approach allows to clarify the complex process of organizing ethnological research in the Society, as well as to identify the methodological component of scientific research of its members. The article analyzes the works, which provide an overview of the coverage of certain ethnological problems on the pages of NTSh editions. The emphasis is placed on the scientific and organizational aspects of ethnological studies in the Society. The problem of historiographical research of such editions of the Society as «Notes of NTSh», «Literary-scientific bulletin» and «Chronicles of NTSh» is covered. These periodicals contain important information on the assessment of ethnological achievements of members of the Society, information on ethnographic research in this organization. The scientific controversy of scientists concerning the problem of development of ethnology in NTSh is considered. It is emphasized that in the vast majority of works devoted to or related to the study of the editions of the NTSh, the ethnological scientific and organizational aspect of the activities of these publications was not covered. Only recently have works been published that raise not only the problem of study of ethnological materials published in the Society's publications, but also the problems of historiographical analysis of these publications in order to clarify different points of view on the organization of ethnological research in NTSh.

Keywords: historiography, ethnology, ethnography, folklore, Society, periodicals.

Важливою складовою дослідження народознавчої діяльності членів Товариства є аналіз етнологічної видавничої діяльності цієї інституції. Зазначена проблема не отримала комплексного висвітлення в історіографії, хоча час від часу з'являлися праці, присвячені окремим аспектам цієї проблеми. Через призму вивчення народознавчих видань НТШ можна з'ясувати складний процес організації етнологічних досліджень його членами, а також виявити методологічну складову наукових пошуків в Товаристві.

Важливу групу історіографічних джерел складають праці, що стосуються висвітлення певної проблематики на сторінках видань НТШ. Цю групу джерел можна поділити на дві підгрупи: до першої належать праці, в яких розглядається висвітлення певної проблеми на сторінках усіх видань Товариства; до другої підгрупи – дослідження, що стосуються висвітлення певної проблеми на сторінках конкретного видання НТШ. У першій і другій підгрупах можна виділити праці, які нас найбільше цікавлять в контексті вирішення поставленого нами завдання, а саме: дослідження, що стосуються науково-організаційних питань етнологічних студій у Товаристві.

До першої підгрупи відноситься низка праць, в яких піднімається проблема друку на сторінках видань НТШ матеріалів етнографічного та фольклорного характеру. Деякі з цих праць побудовані за регіональним принципом. Так, зокрема, О. Сапеляк та О. Кровицька підняли проблему етнографії Гуцульщини та гуцульських матеріалів у виданнях Товариства (Сапеляк 1993; Кровицька 2000).

Проблемі текстологічних публікацій фольклорних й етнографічних матеріалів у виданнях НТШ присвятив свої статті Р. Кирчів (Кирчів 1994; Кирчів 1996). Предметом дослідження вчених ставала також видавнича діяльність Товариства на історичну тематику окремих періодів (Савенко 2003), а також студіювання видань НТШ, в яких піднімалися питання правничого характеру. У цьому контексті доцільно відзначити статтю Я. Падох, який дослідив значення правничої науки в Товаристві, що дозволяє визначити, якою мірою правничі дослідження торкалися етнологічної проблематики та перетиналися з історією з'ясування звичаєвого права в Україні (Падох 1998).

Що стосується другої підгрупи, до якої ми віднесли дослідження, які розкривають певну проблематику на сторінках конкретних видань НТШ, то тут доцільно зауважити, що найбільше подібних праць стосується «Літературно-наукового вістника» і мають вони філологічний характер. Зупинившись лише на дисертаційних дослідженнях, стає помітно, що попередні вчені, як правило, виділяли різні хронологічні межі та різні аспекти діяльності цього видання, де пріоритетним напрямом було дослідження «Літературно-наукового вістника» через призму поширення ним ідей суспільно-політичного та культурно-просвітнього характеру; зазначене видання розглядалось також як джерело формування суспільної думки та поширення ідей національного відродження України (Леськова 1996; Кузіна 2002; Шептицька 2005; Квіт 2000).

В окремих дисертаційних дослідженнях «Літературно-науковий вістник» розглядається винятково з позиції літературознавства та філології (Гуменний 1973; Корбич 1994). Деякі праці стосуються цього друкованого органу лише опосередковано або торкаються вузькопрофільного напрямку ніяк не пов'язаного з розвитком етнології в НТШ (Бутиріна 2001). Подібний підхід до аналізу матеріалів, уміщених у «Літературно-науковому вістнику», простежується і в низці статей та монографій, в яких розглядається зазначене видання з погляду дослідження українського літературного процесу (Корбич 1999; Супрун 2010) та як засобу для поширення державницької ідеології українства. Саме остання проблема стала об'єктом наукових інтересів Ю. Шаповала (Шаповал 1997; Шаповал 1998; Шаповал 2000; Шаповал 2007). Найбільшу цінність для нашого дослідження становить праця В. Шаповала «Літературно-науковий вістник» (1898–1932 рр.): Творення державницької ідеології українства», яка була видана в 2000 р. у Львові. Це, фактично, єдина праця, в якій міститься огляд етнографічних матеріалів, опублікованих на сторінках «Літературно-наукового вістника» разом із досить вдалою спробою їх систематизації та аналізу. Крім того, окремо можна виділити матеріали, що стосуються першого львівського періоду існування журналу. Відповідна інформація знаходиться у підрозділі «Генезис етнологічних і літературно-мистецьких процесів» (Шаповал 2000), хоча безпосередньо огляду етнографічних матеріалів присвячена лише половина підрозділу (Шаповал 2000, с. 29–41). Подібний підхід до аналізу матеріалів, розміщених у «Літературно-науковому вістнику» простежуються і в іншій статті зазначеного автора (Шаповал 1997), що була покладена в основу монографічного дослідження. Але праця Ю. Шаповала має власне тематичне спрямування та не виділяє аспекту історіографічного дослідження розвитку етнології в НТШ на сторінках «Літературно-наукового вістника». Водночас деякі аналітичні узагальнення, які стосуються поставленої нами проблеми, ми вважаємо досить ґрунтовними і будемо до них повертатися у процесі нашого дослідження.

Окремо слід виділити низку наших досліджень, присвячених аналізу матеріалів «Літературно-наукового вістника», з погляду висвітлення в них проблем організації етнологічних досліджень у Товаристві (Конта 2012; Конта 2013).

«Записки НТШ», як правило, досліджувалися крізь призму аналізу вміщених у них матеріалів з етнології та українознавства (Савенко 1999). Ґрунтовний аналіз «Записок НТШ» здійснила О. Сапеляк. Авторка у своїй статті (Сапеляк 1995) простежила те, як висвітлювалися етнографічні проблеми на сторінках цього видання. Цього ж питання авторка торкнулася і в своїй монографії (Сапеляк 2000). «Записки НТШ» досліджувалися і як джерело для вивчення наукових контактів Закарпаття й Галичини (Світлик 2008), що також частково проливає світло на організацію наукової роботи в Товаристві. Недостатнє дослідження «Записок НТШ» спонукало нас до написання статей, у яких зазначене видання аналізувалося як історіографічне джерело до вивчення етнологічних досліджень у Товаристві (Конта 2013) та розвитку етнологічних знань в Україні (Конта 2013).

Крім того, у своїх статтях ми окреслили основні питання стосовно дослідження «Хроніки НТШ» як важливого видання Товариства, що містить цінну інформацію з організації та перебігу етнологічних досліджень в установі (Конта 2013; Конта 2014), оскільки ця проблема, фактично, залишилася поза увагою вчених.

«Хроніка НТШ» вже ставала предметом аналізу як джерело до біобібліографії (Кульчицька 1995). Це видання аналізувалося також в історико-бібліографічному контексті (Комариця 2002). Але, незважаючи на попередні напрацювання, проблема історіографічного дослідження видань НТШ як джерела до вивчення розвитку української етнології в цій організації залишається відкритою.

Таким чином, варто наголосити на тому, що в переважній більшості праць, які присвячені чи стосуються дослідження друкованих органів НТШ, не виділявся етнологічний науково-організаційний аспект діяльності цих видань. Лише останнім часом були опубліковані праці, в яких порушується не лише питання вивчення етнологічних матеріалів, що друкувалися у виданнях

Товариства, а й проблеми історіографічного аналізу цих друкованих органів з метою з'ясування різних точок зору на проблему організації етнологічних досліджень у НТШ.

Крім того, і досі відсутні узагальнюючі дослідження, присвячені виданням Етнографічної комісії – «Етнографічному збірнику» та «Матеріялам до українсько-руської етнології» (з 1909 – «Матеріяли до української етнології», з 1929 – «Матеріали до етнології та антропології»). Згідно з характером уміщених в них матеріалів, перше видання вважалося етнографічним, друге – етнологічним, що вже само по собі свідчить про глибоке теоретичне опрацювання проблем української етнології. Нині матеріали, вміщені у виданнях НТШ все частіше слугують джерелами для дослідження окремих етнологічних проблем.

Список джерел та літератури

БУТИРІНА, М. В., 2001, Комунікативні фактори функціонування публіцистичних текстів (на матеріалі журналів «Літературно-науковий вісник» і «Питання філософії та психології»): дис. ... канд. філол. наук: Дніпропетровськ.

ГУМЕННИЙ, М. Х., 1973, Публіцистика «Літературно-наукового вісника» (1898–1906): дис... канд. філол. наук. Дніпропетровськ.

КВІТ, С. М., 2000, Дмитро Донцов і «Літературно-науковий вісник» («Вісник») на тлі розвитку української літератури і журналістики 20-х – 30-х років: дис. ... доктора філолог. наук. Київ.

КИРЧІВ, Р., 1996, Текстологічні публікації фольклорних і етнографічних матеріалів у виданнях НТШ, Народознавчі зошити, № 4, 215–219.

КИРЧІВ, Р., 1994, Текстологія публікацій фольклору у виданнях НТШ, Міжнародний конгрес українців (2; 1993; Львів). Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р., Львів, 107–111.

КОМАРИЦЯ, М., 2002, Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка, Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Іст.-бібліогр. дослідж.: У 3 т. / НАН України ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики [уклад.: М. М. Романюк (кер. проекту), М. В. Галушко]. Львів: Світ, Т. 2, 1901–1919 рр., 105–118.

КОНТА, Р., 2013, «Записки НТШ» як джерело до історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (кінець XIX – початок XX ст.), Краєзнавство, № 3, 5–12.

КОНТА, Р., 2013, Висвітлення питання етнологічних досліджень в Науковому товаристві ім. Шевченка в кінці XIX ст. (на матеріалах «Літературно-наукового вісника»), Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України, К., № 3 (67), 89–95.

КОНТА, Р., 2013, Дослідження проблеми розвитку української етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка на сторінках «Записок НТШ» (1906–1913 рр.), Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України, К., № 1 (65), 123–129.

КОНТА, Р., 2013, Заснування «Літературно-наукового вісника» та його значення в контексті висвітлення етнологічних здобутків членів Наукового товариства ім. Шевченка, Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, К., Вип. 2 (115), 25–28.

КОНТА, Р., 2014, Заснування «Хроніки НТШ» та їх значення як джерела до історіографічного дослідження розвитку української етнології в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові, Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, Тернопіль, Вип. 1, Ч. 3, 162–166.

КОНТА, Р., 2013, Збирання етнографічних матеріалів в Науковому товаристві ім. Шевченка у світлі матеріалів «Літературно-наукового вісника» (1898–1906 рр.), Гілея, К., Вип. 73, 101–103.

КОНТА, Р., 2013, Історіографічний аналіз розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка на матеріалах «Записок НТШ» (1914–1940 рр.), Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки, К., Вип. 106, 248–254.

КОНТА, Р., 2012, Наукове товариство ім. Шевченка та етнографічна проблематика на сторінках «Літературно-наукового вісника» на початку XX ст., Київська старовина, № 5–6, 231–236.

КОНТА, Р., 2013, Реформування «Літературно-наукового вісника» та проблема висвітлення етнографічних досліджень в Науковому товаристві ім. Шевченка, Вісник Книжкової палати, К., № 10, 36–38.

КОНТА, Р., 2013, Реформування Наукового товариства ім. Шевченка та розвиток української етнології в 1892–1898 рр. (на матеріалах «Записок НТШ»), Етнічна історія народів Європи, К., Вип. 39, 29–34.

КОНТА, Р., 2014, Розвиток етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (1914–1939 рр.): втрати та нереалізовані можливості (на матеріалах «Хроніки НТШ»), Вісник Книжкової палати, К., № 6, 29–32.

- КОНТА, Р., 2013, Суспільно-політичний аспект розвитку української етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (на матеріалах «Хронік НТШ»), Етнічна історія народів Європи, К., Вип. 40, 8–13.
- КОНТА, Р. М., 2013, «Хроніки НТШ» як джерело до висвітлення етнологічного наукового доробку членів Наукового товариства ім. Шевченка, Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, Запоріжжя, Вип. XXXVII, 278–282.
- КОРБИЧ, Г., 1999, Журнал «Літературно-науковий вісник» львівського періоду (1898–1906). К.: Обереги.
- КОРБИЧ, Г. Г., 1994, Літературно-науковий вісник (1898–1906) і український літературний процес: дис. ... канд. філол. наук. Київ.
- КРОВИЦЬКА, О., 2000, Гуцульські матеріали у виданнях НТШ як джерело мовознавчих та етнологічних студій, Гуцульські говірки, Львів, 86–96.
- КУЗІНА, Н. В., 2002, Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.
- КУЛЬЧИЦЬКА, Т. Ю., 1995, «Хроніка» НТШ як джерело до біобібліографії, Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Львів, Вип. 3, 125–130.
- ЛЕСЬКОВА, М. П., 1996, «Літературно-науковий вісник» як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20–40-і роки ХХ ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ.
- ПАДОХ, Я., 1998, Правнича наука в НТШ упродовж його першого сторіччя, 3 історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові, Львів: НТШ, 34–43.
- САВЕНКО, В., 2003, Видавнича діяльність НТШ на історичну тематику протягом 1892–1913 рр., Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, Тернопіль, Вип. 2, 64–69.
- САВЕНКО, В., 1999, Публікації Наукового Товариства ім. Шевченка з українознавчих дисциплін в «Записках НТШ» (1892–1914 рр.), Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, Тернопіль, Вип. 8, 104–108.
- САПЕЛЯК, О., 2000, Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). Львів.
- САПЕЛЯК, О., 1995, Питання етнографії на сторінках «Записок НТШ». 1899–1937 роки, Записки НТШ, Львів, Т. 230. Праці секції етнографії та фольклористики, 526–535.
- САПЕЛЯК, О., 1993, Етнографія Гуцульщини у виданнях НТШ, Проблеми Гуцульщини (тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Косів, 27–28 травня 1993 р.), Чернівці, 63–64.
- СВІТЛИК, Н. М., 2008, Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка як джерело вивчення наукових контактів Закарпаття і Галичини, Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», Ужгород, № 21, 172–178.
- СУПРУН, Л. В., 2010, Український народ на сторінках «Літературно-наукового вісника» за редакцією Михайла Грушевського, Наукові записки Інституту журналістики, К., Т. 39, 102–105.
- ШАПОВАЛ, Ю., 1997, «Літературно-науковий вісник» під редакторством Івана Франка (1898–1906 рр.): Генезис етнографічних і літературно-мистецьких процесів, Народознавчі зошити, № 4, 214–226.
- ШАПОВАЛ, Ю., 2000, «Літературно-науковий вісник» (1898–1932 рр.): Творення державницької ідеології українства. Львів.
- ШАПОВАЛ, Ю., 1998, Журнал «Літературно-науковий вісник» (1898–1906 рр.): Публіцистична модель національних свобод і реальність, Народознавчі зошити, № 1, 1–10.
- ШАПОВАЛ, Ю., 2007, Журнал «Літературно-науковий вісник» – творець державницької ідеології українства. Рівне.
- ШЕПТИЦЬКА, Т. Л., 2005, Антималоросійський дискурс української літератури 1920-х – початку 1930-х років (на матеріалі «Літературно-наукового вісника»): дис. ... канд. філол. наук. Київ.

References

- BUTYRINA, M. V., 2001, Komunikatyvni faktory funktsionuvannia publitsystychnykh tekstiv (na materialy zhurnaliv «Literaturno-naukovy visnyk» i «Pytannia filosofii ta psykholohii») [Communicative factors in the functioning of journalistic texts (based on the journals «Literary-Scientific Bulletin» and «Questions of Philosophy and Psychology»)] : dys. ... kand. filolohichnykh nauk. Dnipropetrovsk. [In Ukrainian].

- HUMENNYI, M. Kh., 1973, Publitsystyka «Literaturno-naukovoho visnyka» [Journalism of the «Literary-Scientific Bulletin» (1898–1906)] (1898–1906): dys... kand. filol. nauk. Dnipropetrovsk. [In Ukrainian].
- KVIT, S. M., 2000, Dmytro Dontsov i «Literaturno-naukovyi vistnyk» («Vistnyk») na tli rozvytku ukrainskoi literatury i zhurnalistyky 20-kh – 30-kh rokiv [Dmytro Dontsov and «Literary-Scientific Bulletin» («Bulletin») against the background of the development of Ukrainian literature and journalism of the 20s – 30s]: dys. ... doktora filoloh. nauk. Kyiv. [In Ukrainian].
- KYRCHIV, R., 1996, Tekstolohichni publikatsii folklornykh i etnografichnykh materialiv u vydanniakh NTSh [Textological publications of folklore and ethnographic materials in NTSh publications]. Narodoznavchi zoshyty, № 4, 215–219. [In Ukrainian].
- KYRCHIV, R., 1994, Tekstolohiia publikatsii folkloru u vydanniakh NTSh [Textology of folklore publications in NTSh publications]. Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv (2; 1993; Lviv). Druhyi mizhnarodnyi konhres ukrainistiv, Lviv, 22–28 serpnia 1993 r., Lviv, 107–111. [In Ukrainian].
- KOMARYTSIA, M., 2002, Khronika Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society], Ukrainski chasopysy Lvova 1848–1939 rr.: Ist.-bibliohr. doslidzh.: U 3 t. / NAN Ukrainy LNB im. V. Stefanyka. NDTs periodyky [uklad.: M. M. Romaniuk (ker. proektu), M. V. Halushko]. Lviv: Svit, T. 2, 1901–1919 rr., 105–118. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2013, «Zapysky NTSh» yak dzherelo do istoriografichnoho doslidzhennia rozvytku etnologii v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka (kinets XIX – pochatok XX st.) [«Notes of NTSh» as a source for historiographical study of the development of ethnology in the Shevchenko Scientific Society (late XIXth – early XXth century.)]. Kraieznavstvo, № 3, 5–12. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2013, Vysvitlennia pytannia etnologichnykh doslidzhen v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka v kintsi XIX st. (na materialakh «Literaturno-naukovoho visnyka») [Coverage of ethnological research in the Shevchenko Scientific Society in the late XIXth century (based on the materials of the Literary-Scientific Bulletin)]. Visnyk Akademii pratsi ta sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy, K., № 3 (67), 89–95. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2013, Doslidzhennia problemy rozvytku ukrainskoi etnologii v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka na storinkakh «Zapysok NTSh» (1906–1913 rr.) [The research of the problem of development of Ukrainian ethnology in the Shevchenko Scientific Society on the pages of «Notes of the NTSh» (1906–1913)]. Visnyk Akademii pratsi ta sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy, K., № 1 (65), 123–129. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2013, Zasnuvannia «Literaturno-naukovoho visnyka» ta yoho znachennia v konteksti vysvitlennia etnologichnykh zdobutkiv chleniv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka [The foundation of the «Literary-Scientific Bulletin» and its significance in the context of coverage of ethnological achievements of members of the Shevchenko Scientific Society]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia, K., Vyp. 2 (115), 25–28. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2014, Zasnuvannia «Khroniky NTSh» ta yikh znachennia yak dzherela do istoriografichnoho doslidzhennia rozvytku ukrainskoi etnologii v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka u Lvovi [The foundation of the «Chronicle of NTSh» and their significance as a source for historiographical study of the development of Ukrainian ethnology in the Shevchenko Scientific Society in Lviv]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istoriia, Ternopil, Vyp. 1, Ch. 3, 162–166. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2013, Zbyrannia etnografichnykh materialiv v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka u svitli materialiv «Literaturno-naukovoho visnyka» (1898–1906 rr.) [The collection of ethnographic materials in the Shevchenko Scientific Society in the light of the materials of the «Literary-Scientific Bulletin» (1898–1906)], Hileia, K., Vyp. 73, 101–103. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2013, Istoriografichniy analiz rozvytku etnologii v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka na materialakh «Zapysok NTSh» (1914–1940 rr.) [The historiographical analysis of the development of ethnology in the Shevchenko Scientific Society on the materials of «Notes of NTSh» (1914–1940)]. Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seria: Pedahohichni ta istorychni nauky, K., Vyp. 106, 248–254. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2012, Naukove tovarystvo im. Shevchenka ta etnografichna problematyka na storinkakh «Literaturno-naukovoho visnyka» na pochatku XX st. [Shevchenko Scientific Society and ethnographic issues on the pages of the «Literary-Scientific Bulletin» in the early XXth century, Kyivska starovyna, № 5–6, 231–236. [In Ukrainian].
- KONTA, R., 2013, Reformuvannia «Literaturno-naukovoho visnyka» ta problema vysvitlennia etnografichnykh doslidzhen v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka [Reforming the «Literary-Scientific Bulletin» and the

problem of coverage of ethnographic research in the Shevchenko Scientific Society]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty, K.*, № 10, 36–38. [In Ukrainian].

KONTA, R., 2013, Reformuvannia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka ta rozvytok ukrainskoi etnologii v 1892–1898 rr. (na materialakh «Zapysok NTSh») [Reforming the Shevchenko Scientific Society and the development of Ukrainian ethnology in 1892–1898 (on the materials of «Notes of NTSh»)]. *Etnichna istoriia narodiv Evropy, K.*, Vyp. 39, 29–34. [In Ukrainian].

KONTA, R., 2014, Rozvytok etnologii v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka (1914–1939 rr.): vtraty ta nerealizovani mozhlyvosti (na materialakh «Khroniky NTSh») [Development of ethnology in the Shevchenko Scientific Society (1914–1939): losses and unrealized opportunities (on the materials of the «Chronicle of NTSh»)]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty, K.*, № 6, 29–32. [In Ukrainian].

KONTA, R., 2013, Suspilno-politychnyi aspekt rozvytku ukrainskoi etnologii v Naukovomu tovarystvi im. Shevchenka (na materialakh «Khronik NTSh») [Socio-political aspect of the development of Ukrainian ethnology in the Shevchenko Scientific Society (on the materials of «Chronicles of NTSh»)]. *Etnichna istoriia narodiv Evropy, K.*, Vyp. 40, 8–13. [In Ukrainian].

KONTA, R. M., 2013, «Khroniky NTSh» yak dzherelo do vysvitlennia etnologichnoho naukovoho dorobku chleniv Naukovoho tovarystva im. Shevchenka [«Chronicles of NTSh» as a source for coverage of ethnological scientific achievements of members of the Shevchenko Scientific Society]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, Zaporizhzhia*, Vyp. XXXVII, 278–282. [In Ukrainian].

KORBYCH, H., 1999, Zhurnal «Literaturno-naukovyi visnyk» Lvivskoho periodu (1898–1906) [Journal «Literary-scientific bulletin « of the Lviv period (1898–1906)». K.: Oberehy. [In Ukrainian].

KORBYCH, H. H., 1994, Literaturno-naukovyi visnyk (1898–1906) i ukrainskyi literaturnyi protses [Literary-scientific bulletin (1898–1906) and the Ukrainian literary process]: dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv. [In Ukrainian].

KROVYTSKA, O., 2000, Hutsulski materialy u vydanniakh NTSh yak dzherelo movoznavchykh ta etnologichnykh studii [Hutsul materials in NTSh publications as a source of linguistic and ethnological studies]. *Hutsulski hovirky, Lviv*, 86–96. [In Ukrainian].

KUZINA, N.V., 2002, Rol «Literaturno-naukovoho visnyka» v natsionalnomu vidrodzhenni Ukrainy (kyivskyi period 1907–1919 rr.) [The role of the «Literary-scientific bulletin» in the national revival of Ukraine (Kyiv period 1907–1919)]: dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [In Ukrainian].

KULCHYTSKA, T. lu., 1995, «Khronika» NTSh yak dzherelo do biobibliografii [«Chronicle» NTSh as a source for biobibliography], *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki imeni V. Stefanyka, Lviv*, Vyp. 3, 125–130. [In Ukrainian].

LESKOVA, M. P., 1996, «Literaturno-naukovyi visnyk» yak kulturolohichne dzherelo dukhovnoho vidrodzhennia ukrainskoi natsii (20–40-i roky XX st.) [«Literary-scientific bulletin» as a culturological source of spiritual revival of the Ukrainian nation (20–40s of the XX century)]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.08. Kyiv. [In Ukrainian].

PADOKH, Ya., 1998, Pravnycha nauka v NTSh uprodovzh yoho pershoho storichchia [Legal science at NTSh during its first century], *Z istorii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Zbirnyk dopovidei i povidomlen naukovykh sesii i konferentsii NTSh u Lvovi, Lviv: NTSh*, 34–43. [In Ukrainian].

SAVENKO, V., 2003, Vydavnycha diialnist NTSh na istorichnu tematyku protiahom 1892–1913 rr. [Publishing activity of NTSh on historical subjects during 1892–1913], *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istorii, Ternopil*, Vyp. 2, 64–69. [In Ukrainian].

SAVENKO, V., 1999, Publikatsii Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka z ukrainoznavchykh dystsyplin v «Zapyskakh NTSh» (1892–1914 rr.) [Publications of the Shevchenko Scientific Society on Ukrainian studies in the «Notes of NTSh» (1892–1914)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istorii, Ternopil*, Vyp. 8, 104–108. [In Ukrainian].

SAPELIAK, O., 2000, Etnohrafichni studii v Naukovomu Tovarystvi im. Shevchenka (1898–1939 rr.) [Ethnographic studies in the Shevchenko Scientific Society (1898–1939)]. *Lviv*. [In Ukrainian].

SAPELIAK, O., 1995, Pytannia etnografii na storinkakh «Zapysok NTSh». 1899–1937 roky [Ethnographic problems on the pages of «Notes of NTSh» 1899–1937], *Zapysky NTSh, Lviv*, T. 230. Pratsi sektsii etnografii ta folklorystyky, 526–535. [In Ukrainian].

SAPELIAK, O., 1993, Etnohrafiia Hutsulshchyny u vydanniakh NTSh [Ethnography of Hutsul region in NTSh publications], *Problemy Hutsulshchyny (tezy dopovidei mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, m. Kosiv, 27–28 travnia 1993 r.)*, Chernivtsi, 63–64. [In Ukrainian].

SVITLYK, N. M., 2008, Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. H. Shevchenka yak dzherelo vyvchennia naukovykh kontaktiv Zakarpattia i Halychyny [Notes of the Taras Shevchenko Scientific Society as a source

for studying scientific contacts between Transcarpathia and Galicia]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya «Istoriia»*, Uzhhorod, № 21, 172–178. [In Ukrainian].

SUPRUN, L. V., 2010, *Ukrainskyi narod na storinkakh «Literaturno-naukovoho vistnyka» za redaktsiiei Mykhaila Hrushevskoho* [Ukrainian people on the pages of the «Literary-scientific bulletin» edited by Mykhailo Hrushevskiy]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, K., T. 39, 102–105. [In Ukrainian].

SHAPOVAL, Yu., 1997, «Literaturno-naukovyi vistnyk» pid redaktorstvom Ivana Franka (1898–1906 rr.): Henezys etnografichnykh i literaturno-mystetskykh protsesiv [«Literary-scientific bulletin» edited by Ivan Franko (1898–1906): Genesis of ethnographic and literary-artistic processes]. *Narodoznavchi zoshyty*, № 4, 214–226. [In Ukrainian].

SHAPOVAL, Yu., 2000, «Literaturno-naukovyi vistnyk» (1898–1932 rr.): Tvorennia derzhavnytskoi ideolohii ukrainstva [«Literary-scientific bulletin» (1898–1932): Creation of the State Ideology of Ukrainians]. Lviv. [In Ukrainian].

SHAPOVAL, Yu., 1998, *Zhurnal «Literaturno-naukovyi vistnyk» (1898–1906 rr.): Publitsystychna model natsionalnykh svobod i realnist* [Journal «Literary-scientific bulletin» (1898–1906): Journalistic model of national freedoms and reality]. *Narodoznavchi zoshyty*, № 1, 1–10. [In Ukrainian].

SHAPOVAL, Yu., 2007, *Zhurnal «Literaturno-naukovyi vistnyk» – tvorets derzhavnytskoi ideolohii ukrainstva* [Journal «Literary-scientific bulletin» is the creator of the state ideology of Ukrainians]. Rivne. [In Ukrainian].

SHEPTYTSKA, T.L., 2005, *Antymalorosiyskyi dyskurs ukrainskoi literatury 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv (na materialy «Literaturno-naukovoho visnyka»)* [Anti-Little Russian Discourse of Ukrainian Literature of the 1920s and Early 1930s (based on the «Literary-scientific bulletin»)] dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv. [In Ukrainian].

Етнологічні видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові: історіографія

У статті висвітлюється проблема дослідження народознавчої діяльності членів Товариства шляхом аналізу етнологічної видавничої діяльності цієї інституції. Даний підхід дозволяє з'ясувати складний процес організації етнологічних досліджень в Товаристві, а також виявити методологічну складову наукових пошуків його членів. В статті аналізуються праці, в яких дається огляд висвітлення певних етнологічних проблем на сторінках видань НТШ. Акцентується увага на науково-організаційних аспектах етнологічних студій у Товаристві. Висвітлюється проблема історіографічного дослідження таких друкованих органів Товариства як «Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник» та «Хроніки НТШ». У цих періодичних виданнях знаходяться важливі відомості щодо оцінки етнологічних здобутків членів Товариства, інформація про етнографічні наукові пошуки в цій організації. Розглядається наукова полеміка вчених стосовно проблеми розвитку етнології в НТШ. Наголошується на тому, що в переважній більшості праць, які присвячені чи стосуються дослідження друкованих органів НТШ, не виділявся етнологічний науково-організаційний аспект діяльності цих видань. Лише останнім часом були опубліковані праці, в яких порушується не лише питання вивчення етнологічних матеріалів, що друкувалися у виданнях Товариства, а й проблеми історіографічного аналізу цих друкованих органів з метою з'ясування різних точок зору на проблему організації етнологічних досліджень у НТШ.

Ключові слова: історіографія, етнологія, етнографія, фольклористика, Товариство, періодичні видання.

Konta Rostyslav, Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Конта Ростислав, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6803-3242>

Received: 05-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1785–1917 рр. ЯК ОБ'ЄКТ СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Олександр Бондаренко

FINANCIAL ACTIVITY OF MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT BODIES OF DNIPRO UKRAINE IN 1785–1917 AS AN OBJECT OF MODERN HISTORICAL RESEARCH

Olexandr Bondarenko

The scientific achievements of modern national historiography on the study of the history of financial activities of municipal self-government institutions of Dnipro Ukraine during the imperial era are analyzed. It was found that despite the lack of comprehensive generalizing work on this issue, it is represented by a large number of works that reflect financial activities of municipal governments. It is established that the scientific study of this problem has become the subject for not only historians but also for representatives of legal and economic sciences. It indicates its applied nature, as the study of the experience of financial activities of municipal public administration, including negative, can be taken into account in solving current problems of municipal self-government.

It is noted that the works of scientists show the state's attempt to interfere in the financial activities of the municipal government in order to maintain control over city finances, which negatively affected not only the increase in revenues but also the ability to use them to meet the needs of urban communities. Scholars draw attention to the discrepancy between city revenues and expenditures, which were determined by the imperial legislation for municipal governments. They find out the items of mandatory expenditures for the maintenance of the judiciary, police, city governments, troops, which accounted for a significant percentage of expenditures and were not spent for the development of urban economy and social sphere.

Promising areas of further study include comparative comprehensive historical and historiographical studies of the financial activities of municipal governments in the imperial era in the regional dimension. In addition, researchers are to pay attention to such important aspects of the problem as the everyday life of city government officials, their role in social and cultural life of urban communities, the history of relations between municipal financial and government institutions.

Keywords: historiography, municipal self-government, financial activity, city budgets, Dnipro Ukraine, the Russian Empire.

Неодмінним атрибутом розбудови Української держави та її інтеграції до європейської політичної, економічної, соціальної, культурної спільноти є реформування системи органів місцевого самоврядування. Характерне для сучасної української історіографії прагнення по-новому подивитися на переломні моменти вітчизняної історії не могло не торкнутися і цієї злободенної проблеми. Заперечення радянською історичною наукою самої можливості існування самоврядування за імперської доби змінилося в сучасній історіографії багатоплановим дослідженням проблем його становлення, організації та діяльності. Чималу увагу сьогодні, особливо з огляду на неоднозначний нинішній економічний та соціальний розвиток України, привертає історія фінансової діяльності міських самоврядних органів Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. Ця проблема досить складна з погляду методології дослідження, водночас вона знайшла певне висвітлення в історіографії. Автори, щоправда, розглядають насамперед питання діяльності органів самоврядування щодо розвитку міського господарства, освітньої та медико-санітарної галузей, благоустрою й задоволення потреб містян, однак різноманітні аспекти фінансової діяльності також знайшли належне відображення в історіографії.

Попри відсутність в сучасній науці комплексної узагальнювальної історіографічної праці з фінансової діяльності органів міського громадського управління, ця тема стала проблемним

полем для наукових студій представників історичної, правової та економічної наук. Про це свідчить науковий доробок О. Бондаренка (Бондаренко 2010, 2011), Ю. Глизя (Глизь 2019, 2015), Головка (Головка 1997), О. Двуреченської (Двуреченська 2006), А. Нікітіна (Нікітін 2016), В. Орлика (В. Орлик 2008, 2007, 2006, 2019), С. Орлик (С. Орлик 2012, 2017, 2018), О. Прищепи (Прищеп 2010), О. Черемісіна (Черемісін 2017, 2018), Д. Чорного (Чорний 2007), у працях яких розглядається історія становлення та еволюція фінансової діяльності міського самоврядування. Правові засади міських фінансів досліджують М. Білоконь (Білоконь, 2002), В. Горбачов (Горбачов 2008, 1995), С. Стременовський (Стременовський 2000), проблеми міського господарства та фінансів розкривають економісти Л. Єлісеєва (Єлісеєва 2010, 2011), В. Небрат (Небрат, 2013) та інші.

Зазначене вище визначає актуальність порушеної проблеми та дає змогу сформулювати її мету – проаналізувати та систематизувати сучасні наукові публікації з проблем фінансової діяльності міських органів громадського управління Наддніпрянської України в 1785–1917 рр., з'ясувати ступінь дослідження проблеми, сформулювати малодосліджені аспекти та напрями дальших наукових студій.

У середині 90-х рр. стали з'являтися наукові праці, присвячені фінансовій діяльності органів міського самоврядування в Наддніпрянщині. Прикметно, що в новітній українській історіографії першими до наукового студіювання цієї проблеми звернулися представники історико-правової науки. Однак зауважимо, що зазвичай їхні праці ґрунтувалися на аналізі правових актів та незначного кола архівних документів. Так, фінансову діяльність міського самоврядування в українських губерніях за Міським положенням 1870 р. дослідив В. Горбачов (Горбачов 1995, 2008). За його свідченням, основним джерелом міського бюджету упродовж 1871–1914 рр. були міські збори, оціночний із нерухомості, з надання торговельних документів, трактирів, завезених товарів, нотаріальних актів та інших, питома вага яких складала більше 50%. Крім того, учений звернув увагу, що більше 40% міст Наддніпрянської України мали дефіцитний бюджет, причиною якого були непомірні загальнодержавні витрати, які на початку 1870-х рр. складали 37%, хоч потім і знизилися до 14%. Аналіз доходів та витрат міських бюджетів дав змогу досліднику дійти висновку про їхню переобтяженість державними обов'язковими витратами, котрі затримували розвиток міського благоустрою (Горбачов 2008, с. 210).

У другій половині 1990-х рр. з'явилися праці О. Головка та О. Марченка, предметом дослідження яких стали діяльність Харківського міського самоврядування у 1893–1917 рр. (Головка 1997) та міського самоврядування Півдня України другої половини XIX ст. (Марченко 1997), у яких автори певну увагу приділили бюджетній політиці органів міського громадського управління. В одній із своїх статей О. Марченко зазначив, що «міське господарство обслуговувало не стільки місцеві потреби, скільки загальнодержавні: утримання різних адміністративних установ та осіб, поліції, військових, різноманітних комітетів тощо. Міське самоврядування було позбавлене контролю над витрачанням власних коштів» (Марченко 2009, с. 70).

Ключовим складником наповнення бюджету міських самоврядних інституцій були міські податки. У фундаментальній монографії відомого українського історика В. Орлика проблемам місцевого оподаткування дореформеної доби присвячено окремий підрозділ (Орлик 2007). Значну увагу вчений приділив міським зборам, оскільки розвиток міст й зокрема їхньої інфраструктури спонукали державні структури вишукувати нові джерела фінансування міського самоврядування. Відповідно до Жалуваної грамоти містам, зазначає дослідник, міські бюджети формувалися з п'яти основних джерел: 1) 2% від мит за ввізні й 1% за вивізні товари отримували міста, котрі мали портову чи прикордонну митницю; 2) 1% із суми питного доходу в містах, де існував казенний продаж алкоголю; 3) виморочні володіння міщан; 4) доходи від млинів, рибних водойм та перевозів, розташованих на міських землях; 5) штрафи з купців і міщан (Орлик 2007, с. 466). Серед них наприкінці XVIII ст., зауважує В. Орлик, домінували надходження від питних відкупів, насамперед у тих містах, де питний відкуп належав до міських доходів. Приміром у 1786 р. із сумарного доходу м. Києва 27 464 руб. – 22 750 руб. надійшли від питної відкупної суми (Орлик 2007, с. 466).

Простеживши еволюцію міських зборів в дореформену добу, учений наголошує, що як і загалом міські фінанси, вони й надалі залишалися чи не найменш упорядкованою складовою фінансової системи Російської імперії (Орлик 2007, с. 479). Звертає на себе увагу теза дослідника про те, що в імперії, як і в Наддніпрянщині, міські громади не дуже переймалися проблемами збільшення міських доходів, вони навіть не використовували визначені законом доходні статті (Орлик 2007, с. 487). Аналіз всіх видів міських доходів дав змогу В. Орлику дійти важливого висновку, що в 1832 р. 77% міських доходів припадало на податкові платежі, котрі стають основою формування міських кошторисів, а різноманітні приватноправові (оброчні статті)

стали втрачати своє значення. (Орлик 2007, с. 484). Концептуальним, на наше переконання є твердження ученого, що «місцеві податі, збори та інші повинності потребували нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування» (Орлик 2007, с. 503).

Не можемо оминати увагою дослідження А. Істоміної, яка обрала об'єктом наукового студіювання фінансову політику імперської Росії в Україні (1861–1917 рр.) в історіографії (Істоміна 2020). Перший підрозділ другого розділу дисертації дослідниця присвятила аналізу комплексу праць, в яких автори певною мірою торкалися різноманітних проблем історії міських бюджетів у Наддніпрянській Україні пореформеної доби, серед яких організаційно-фінансова діяльність органів міського самоврядування, вплив реформ на міські фінанси, недосконалість всієї системи міського оподаткування, дефіцит міських бюджетів тощо. А. Істоміна цілком слушно зауважила, що проблема історії міських бюджетів є досить популярною, на відміну від радянської історіографії, в сучасній історичній науці (Істоміна 2020, с. 63). Здебільшого вона розглядається у контексті вивчення діяльності міського самоврядування та формування дохідної й видаткової частин міських бюджетів через стягнення різних податків, зборів, повинностей тощо. Авторка дійшла, на нашу думку, доречного висновку, що попри існування комплексу праць, сьогодні відсутня узагальнювальна історіографічна чи навіть історична праця з порушеної проблеми, тому вивчення міських бюджетів потребує поглибленого та комплексного дослідження (Істоміна 2020, с. 141).

Чималий внесок у дослідження історії діяльності міського самоврядування Півдня України, фінансової зокрема, зробив О. Черемісін. Проаналізувавши структури дореформених та пореформених бюджетів, він зробив висновок про їхню схожість. Спільними насамперед були головні принципи їхнього формування та використання, принцип бюджетної рівноваги між прибутками й витратами, практично однаковими були загальна схема та структура плану кошторисів, джерела формування бюджетів, основні види витрат міського самоврядування. Це дало йому підстави зазначити, що система управління міськими фінансами впродовж всього досліджуваного періоду залишалась загалом без змін (Черемісін 2017, с. 476–478.) Акцентує О. Черемісін увагу і на нововведеннях, що відбулися в пореформений період внаслідок прийняття нового Міських положень 1870 та 1892 рр. За першим розширювалася самостійність у формуванні бюджету, розпоряджанні міською власністю (яка могла за потреби продаватися), використання кредитів і позик на міське будівництво та благоустрій. Видатки міських самоврядувань Півдня України складали насамперед витрати на розквартирування військ, утримання поліції, судів, адміністративних та громадських установ, муніципального майна, народну освіту та медицину, міський благоустрій. Серед другорядних – видатки на пожежну частину, благодійну діяльність, виплати за боргами (Черемісін 2017, с. 475). За Положенням 1892 р., зазначив учений, органи міського громадського управління не мали права скасувати податки, що передбачалися цим законом; необов'язкові витрати отримали статус обов'язкових; були обмежені права міських самоврядні інституцій щодо складання кошторису витрат та прибутків; збільшилися повноваження казенних палат як ключового фінансового органу управління в губерніях, функції яких з виключно облікових стали обліково-податними, що обмежило самостійність міських самоврядувань (Черемісін 2017, с. 348). Врешті автор дійшов висновку, що «на рубежі XIX–XX ст. із усіх південноукраїнських міст лише Одеса змогла вийти на IV місце за прибутковістю бюджетів у Російській імперії та на більш-менш середній європейський рівень, а про всі інші міста Півдня України годі було й згадувати, наскільки жаклива в них була фінансова ситуація» (Черемісін 2017, с. 350).

Істотне місце в дослідженні діяльності міського самоврядування в фінансовій сфері займають публікації О. Карліної (Карліна 2009, 2015). Вона детально розглянула доходи та видатки повітових міст Волинської губернії в дореформений період. Дослідниця проаналізувала правову базу, основні статті міських доходів, суб'єкти оподаткування, податки та особливі збори, визначила основні статті видатків міських бюджетів, розглянула фінансову діяльність міських магістратів та дум. Серед найвагоміших джерел поповнення міських бюджетів авторка називає податок на підприємницьку діяльність, гербовий збір, від продажу алкогольних напоїв у місті (останній не стосувався приватних міст, оскільки доходи тут отримував власник (Карліна 2009, с. 18–19). Крім того, О. Карліна зробила висновок що в середині XIX ст. основні групи видатків на фінансування були такі: а) міське управління, б) соціальна галузь, в) благоустрій міст, г) військові потреби держави, г') погашення позики або виконання фінансових зобов'язань попередніх років, д) надзвичайні витрати (Карліна 2009, с. 19–20). Авторка звернула увагу на те, що впродовж 1830–1860-х рр. істотно зросли видатки на утримання міської поліції (Карліна 2009, с. 19).

Загалом вони сягали від третини до половини усіх видатків міських бюджетів. Цю тенденцію вчена пояснила «розширенням компетенції поліцейського управління за рахунок залучення до цього місцевої пожежної команди, необхідністю забезпечувати амуніцією, провіантом і житлом нижніх військових чинів, які входили до складу міської поліції, збільшенням штату міської поліції у губернії внаслідок соціально-політичної нестабільності» (Карліна 2009, с. 19).

Джерела формування та головні статті видатків міських бюджетів Катеринославської губернії в 1870–1914 рр. проаналізував у четвертому розділі кандидатської дисертації В. Коробка (Коробка 2010). Автор стверджує, що найважливішим джерелом міських доходів було «здавання в оренду міського майна, збори з нерухомості, торгівлі та промислів, різні види мита». На початку XX ст., на думку дослідника, у містах губернії спостерігаються зміни джерел наповнення бюджетів – їхнім суттєвим джерелом стали міські підприємства й позики. У 1914 р. їхня частка складала у доходах Катеринослава, Луганська, Олександрівська, Луганська й Маріуполя 39%, 29%, 26% та 23% відповідно (Коробка 2010, с. 11). Розмір видаткової частини міських бюджетів, за свідченням автора, визначався обсягом доходів. Серед найважливіших статей міських видатків було насамперед фінансове забезпечення міського самоврядування, військова повинність й утримання поліції. Благоустрій міст, як зазначає дослідник, фінансувався за наявними коштами, а протипожежні заходи – за потребою. Видатки на освіту посідали провідне місце у міських кошторисах, на відміну від забезпечення коштами міської медико-санітарної галузі, яка не мала пріоритетного значення (Коробка 2010, с. 12).

Л. Єлісєєва проаналізувала особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських органів самоврядування України в XIX – на початку XX ст. Дослідниця слушно зауважила, що за Жалуваною грамотою містам основними міськими доходами був митний збір від здійснення торговельних операцій, частина доходу від продажу алкогольних напоїв та штрафи, що свідчить про нерозвинутість власного місцевого господарства та відсутність інституту місцевого оподаткування (Єлісєєва 2011, с. 42). Попри те, наголошує авторка, що міські самоврядні органи хоч і мали право самостійно визначати напрями фінансування, з останньої чверті XVIII і до 30–40-х рр. XIX ст. через недостатньо розвинуту дохідну базу міст їхньою основною видатковою статтею залишалося фінансування органів міського управління. В дореформену добу видатки на міське управління становили близько 50–90% від усієї видаткової частини міських бюджетів імперії, що не могло сприяти розвитку місцевого господарства (Єлісєєва 2011, с. 42–43). Важливим є висновок дослідниці, що в пореформену добу «через дефіцит фінансових ресурсів держава звільнила себе від зобов'язань утримувати територіальні громади, переклавши їх на місцеве самоврядування й зберігши за собою лише право інституційного контролю за їх діяльністю» (Єлісєєва 2011, с. 40). Тому учена стверджує, що особливість розвитку українських губерній, через їхню належність до імперської Росії «полягала в надмірному функціональному навантаженні місцевих органів влади обов'язками загальнодержавного характеру через хронічний дефіцит державного бюджету, фіскальну неефективність інституту податкового оподаткування, особливу роль держави в модернізації виробничо-комерційного сектору та накопиченні національного капіталу для промислового ривка» (Єлісєєва 2011, с. 42).

Отже, аналіз наукового доробку сучасної вітчизняної історіографії щодо фінансової діяльності органів міського самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. дає змогу констатувати відсутність узагальнювальної історіографічної праці з цієї проблеми. Однак вона репрезентована істотним комплексом наукових праць, в яких дослідники тією чи іншою мірою проаналізували різні аспекти бюджетної політики міських самоврядувань. Автори, а це представники історичної, правової та економічної наук, підкреслюють намагання уряду імперської Росії втручатися в фінансову діяльність самоврядування для збереження контролю над фінансами міст фінансами, що негативно впливало не лише на збільшенні доходів, а й на можливості їхнього використання для задоволення потреб містян. Крім того, дослідники привертають увагу до невідповідності міських доходів і видатків, що визначалося імперським законодавством на міські органи самоврядування, аналізують статті обов'язкових видатків на утримання поліції, міських самоврядних інституцій, розквартирування військ, які складали істотний відсоток видатків і не використовувалися на розвиток міського господарства та соціальної сфери.

Перспективними напрямками дальшого вивчення порушеної проблеми можуть бути компаративні комплексні історичні та історіографічні дослідження. Заслугують на увагу вчених й такі малодосліджені аспекти, як повсякдення чиновників міських органів самоврядування, з'ясування їхньої ролі у громадському та культурному житті міських громад, взаємозв'язки міських фінансових та державних інституцій.

Список джерел та літератури

- БІЛОКОНЬ, М. В., 2002, Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: дис... канд. юр. наук: Харків.
- БОНДАРЕНКО, О. В., 2010, Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785–1870 рр.). Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 32. Київ, 74–84.
- БОНДАРЕНКО, О. В., 2011, Радянська історіографія діяльності міського самоврядування у фінансовій сфері (1785–1870 рр.). Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Вип. 202. Ч. IV. Черкаси, 10–16.
- ГЛИЗЬ, Ю., 2019, Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ.
- ГЛИЗЬ, Ю. І., 2015, Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.). Укр. іст. журн. 2015. № 4. 37–58.
- ГОЛОВКО, О. М., 1997, Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Харків.
- ГОРБАЧЕВ, В. П., 2008, Городская реформа 1870 года в Украине. Донецк.
- ГОРБАЧЕВ, В. П., 1995, Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков.
- ДВУРЕЧЕНСЬКА, О. С., 2006, Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.). Дніпропетровськ.
- ЄЛІСЄЄВА, Л. В., 2011, Особливості трансформації бюджетної та податкової політики міських муніципалітетів України в XIX – на початку XX ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка. Вип. 18, 38–45.
- ЄЛІСЄЄВА, Л. В., 2010, Становлення та розвиток місцевих фінансів у Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ.
- ІСТОМІНА, А., О., 2020, Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав.
- КАРЛІНА, О., 2009, Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. Історичні студії Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк. Вип. 1, 16–22.
- КАРЛІНА, О. М., 2015, Фінанси територіальних громад Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. Територіальні фінансові ресурси Західного прикордонного регіону України: історія, сьогодення, перспективи. Луцьк, 26–52.
- КОРОБКА, В. М., 2010, Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк.
- МАРЧЕНКО, О. М., 1997, Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса.
- МАРЧЕНКО, О., 2009, Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 12, 69–76.
- НЕБРАТ, В. В., 2013, Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. Економіка України. № 3. 77–85, № 4, 80–89.
- НІКІТІН, Ю. О., 2016, Порекремовані міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Суми.
- ОРЛИК, В. М., 2008, Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. Український історичний журнал, №5 (482), 187–195.
- ОРЛИК, В. М., 2007, Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Монографія. Кіровоград.
- ОРЛИК, В. М., 2006, Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 85–95.
- ОРЛИК, В. М., ОРЛИК, С. В., 2019, Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. Дніпро. Т. 2(27). Вип. 2. 5–26.
- ОРЛИК, С. В., 2012, Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. екон. наук. Кіровоград.
- ОРЛИК, С. В., 2017, Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. Тернопіль, 151–157.

- ОРЛИК, С. В., 2018, Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква. 2018.
- ПРИЩЕПА, О.П., 2010, Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне.
- СТРЕМЕНОВСКИЙ, С. Н., 2000, Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия: историко-правовое исследование: дисс. ... канд. юрид. наук. Одесса.
- ЧЕРЕМІСІН, О. В., 2017, Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон.
- ЧЕРЕМІСІН, О. В., 2018, Міське самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси 1785–1870 рр.: монографія. Херсон.
- ЧОРНИЙ, Д. М., 2007, По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків.

References

- BILOKON, M. V., 2002, Orhany derzhavnoho upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia v Rosiiskii imperii u druii polovyni XIX st. (na materialakh Livoberezhnoi Ukrainy): istoryko-pravove doslidzhennia [Public administration and local government in the Russian Empire in the second half of the XIX century. (on the materials of the Left Bank of Ukraine): historical and legal research]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kharkiv. [In Ukrainian].
- BONDARENKO, O. V., (2010). Doradianska istoriografiia finansovoi diialnosti miskoho samovriaduvannia Novorosii (1785–1870 rr.) [Pre-Soviet historiography of the financial activity of the city self-government of Novorossia (1785–1870)]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv. (32). 74–84. [In Ukrainian].
- BONDARENKO, O.V., 2011, Radianska istoriografiia diialnosti miskoho samovriaduvannia u finansovii sferi (1785–1870 rr.) [Soviet historiography of city self-government in the financial sphere (1785–1870)]. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky. Vyp. 202. Ch. IV. Cherkasy. 10–16. [In Ukrainian].
- HLYZ, Yu., 2019, Kyivska miska дума: rozbudova modernoho mista [Kyiv City Duma: building a modern city]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- HLYZ, Yu., 2015, Finansova diialnist Kyivskoi miskoi dumy (1871–1914 rr.) [Financial activity of the Kyiv City Duma (1871–1914)]. Ukr. ist. zhurn. 2015. № 4. 37–58. [In Ukrainian].
- HOLOVKO, O. M., 1997, Kharkivske miske samovriaduvannia u 1893–1917 rokakh [Kharkiv city self-government in 1893–1917]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kharkiv. [In Ukrainian].
- HORBACHEV, V. P., 2008, Gorodskaiia reforma 1870 goda v Ukraine [Urban reform of 1870 in Ukraine]. Donetsk. [In Russian].
- HORBACHOV, V. P., 1995, Miske samovriaduvannia v Ukraini (za reformoiu 1870 roku) [City self-government in Ukraine (according to the reform of 1870)]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv. [In Ukrainian].
- DVURECHENSKA, O. S., 2006, Orhany miskoho samovriaduvannia Katerynoslava: formuvannia, struktura ta napriamky diialnosti (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Katerynoslav city self-government bodies: formation, structure and directions of activity (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. Dnipropetrovsk. [In Ukrainian].
- ELISEEVA, L. V., 2011, Osoblyvosti transformatsii biudzhetnoi ta podatkovoi polityky miskykh munitsypalitetiv Ukrainy v XIX – na pochatku XX st. [Features of the transformation of budget and tax policy of urban municipalities of Ukraine in the XIX – early XX centuries.]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Ekonomika. Vyp. 18, 38–45. [In Ukrainian].
- ELISEEVA, L. V., 2010, Stanovlennia ta rozvytok mistsevykh finansiv u Rosiiskii imperii naprykintsi XVIII–na pochatku XX st. [Formation and development of local finances in the Russian Empire in the late XVIII – early XX centuries.]: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk. Kyiv. [In Ukrainian].
- ISTOMINA, A. O., 2020, Finansova polityka uriadu Rosiiskoi imperii v Ukraini (1861–1917 rr.): istoriografiia [Financial policy of the government of the Russian Empire in Ukraine (1861–1917): historiography]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Pereiaslav. [In Ukrainian].
- KARLINA, O., 2009, Dokhody i vydatky povitovykh mist Volynskoi hubernii naprykintsi XVIII – v seredyni XIX st. [Revenues and expenditures of county towns of Volyn province in the late eighteenth and mid-nineteenth centuries.]. Istorychni studii Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. Lutsk, Vyp. 1, 16–22. [In Ukrainian].
- KARLINA, O. M., 2015, Finansy terytorialnykh hromad Volynskoi hubernii u XIX – na pochatku XX st. [Finances

- of territorial communities of Volyn province in the XIX – early XX centuries.]. Terytorialni finansovi resursy Zakhidnoho prykordonnoho rehionu Ukrainy: istoriia, sohodennia, perspektyvy. Lutsk, 26–52. [In Ukrainian].
- KOROBKA, V. M., 2010, Hromadske upravlinnia u mistakh Katerynoslavskoi hubernii (1870–1914 rr.) [Public administration in the cities of Ekaterinoslav province (1870–1914)]: avtor. dys. ... kand. ist. nauk. Donetsk. [In Ukrainian].
- MARCHENKO, O. M., 1997, Miske samovriaduvannia na pivdni Ukrainy u druhii polovyni XIX st. [City self-government in the south of Ukraine in the second half of the XIX century]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Odesa. [In Ukrainian].
- MARCHENKO, O., 2009, Finansova osnova miskoho samovriaduvannia Elysavethrada v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Financial basis of Yelisavetgrad city self-government in the second half of the XIX – beginning of the XX century]. Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Istorychni nauky. Vyp. 12, 69–76. [In Ukrainian].
- NEBRAT, V. V., 2013, Istoryko-finansovi doslidzhennia v ukrainskii ekonomichnii dumtsi XIX – pochatku XX st. [Historical and financial research in the Ukrainian economic thought of the XIX – early XX centuries]. Ekonomika Ukrainy. № 3, 77–85, № 4, 80–89. [In Ukrainian].
- NIKITIN, Yu. O., 2016, Poreformeni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia [Post-reform cities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of the XIX century: the historical aspect of self-government]: monohrafiia. Sumy. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2008, Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii v pershii polovyni XIX st. [Methodological aspects of the study of tax policy in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the nineteenth century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 5 (482), 187–195. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2007, Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period]: Monohrafiia Kirovohrad: Imeks-LTD. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2006, Finansova polityka Rosiiskoi imperii v ukrainskykh huberniiakh u XIX st. (istoriografii problemy) [Financial policy of the Russian Empire in the Ukrainian provinces in the XIX century. (historiography of the problem)]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (11), 85–95. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., & ORLYK, S. V., 2019, Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy [Theoretical-methodological and source problems of economic history of Ukraine]. Universum istorii ta arkeolohii. Dnipro. 2(27), 5–26. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V., 2012, Evoliutsiia systemy opodatkovannia nerukhomoho maina v Rosiiskii imperii naprykints XVIII – pochatku XX st. (na materialakh ukrainskykh hubernii) [The evolution of the real estate tax system in the Russian Empire in the late XVIII – early XX centuries. (on the materials of the Ukrainian provinces)]: dys. ... kand. ekon. nauk. Kirovohrad. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V., 2017, Problemy formuvannia biudzhetu mista Ternopolia periodu rosiiskoi okupatsii v chasy Pershoi svitovoi viiny. [Problems of forming the budget of the city of Ternopil during the Russian occupation during the First World War]. Ternopil, 151–157. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V., 2018, Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.) [Financial policy of the Russian government in the occupied territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917)]: monohrafiia. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskyi O. V. [In Ukrainian].
- PRYSHCHEPA, O. P., 2010, Mista Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Cities of Volyn in the second half of the XIX – early XX centuries]. Rivne. [In Ukrainian].
- STREMENOVSKYI, S. M., 2000, Mestnoe samoupravlenie g. Odessy v seredine Mistseve samovriaduvannia XIX veka: istoriko-pravovoe issledovanie [Local self-government of Odessa in the middle of the XIX century: historical and legal research]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Odesa. [In Russian].
- CHEREMISIN, O. V., 2017, Miske samovriaduvannia na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr. [City self-government in the South of Ukraine in 1785–1917]. Kherson. [In Ukrainian].
- CHEREMISIN, O. V., 2018, Miske samovriaduvannia Khersona, Mykolaieva, Odesy 1785–1870 rr. [City self-government of Kherson, Mykolayiv, Odessa in 1785–1870]: monohrafiia. Kherson. 184. [In Ukrainian].
- CHORNYI, D. M., 2007, Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (late XIX – early XX centuries)]. Kharkiv. [In Ukrainian].

**Фінансова діяльність органів міського самоврядування
Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.
як об'єкт сучасних історичних досліджень**

Проаналізовано науковий доробок сучасної вітчизняної історіографії щодо дослідження історії фінансової діяльності органів міських самоврядних інституцій Наддніпрянської України за імперської доби. З'ясовано, що попри відсутність комплексної узагальнювальної праці з цієї проблеми, вона репрезентована чималою кількістю праць, що відображають фінансову діяльність органів міського самоврядування. Установлено, що предметом наукового студіювання зазначена проблема стала не тільки для істориків, а й представників правової та економічної наук, що свідчить про її прикладний характер, оскільки вивчення досвіду фінансової діяльності міського громадського управління, зокрема й негативного, може братися до уваги у розв'язанні теперішніх проблем міського самоврядування.

Зазначено, що в працях науковців констатується намагання держави втручатися в фінансову діяльність міського самоврядування з метою збереження за собою контролю над міськими фінансами, що негативно позначалося не тільки на збільшенні доходів, а й на можливості їхнього використання для задоволення потреб міських громад. Учені звертають увагу на невідповідність міських доходів і видатків, що були визначені імперським законодавством на міські органи самоврядування, з'ясовують статті обов'язкових видатків на утримання судових органів, поліції, міських самоврядних інституцій, розквартирування військ, які складали суттєвий відсоток видатків і не витрачалися на розвиток міського господарства та соціальної сфери.

Перспективними напрямками подальшого вивчення визначено компаративні комплексні історичні та історіографічні дослідження фінансової діяльності міських органів самоврядування в імперську добу у регіональному вимірі. Крім того, заслуговують на увагу дослідників такі важливі аспекти проблеми, як повсякдення чиновників міського самоврядування, їхня роль у громадському та культурному житті міських спільнот, історія взаємин міських фінансових та державних інституцій.

Ключові слова: історіографія, міське самоврядування, фінансова діяльність, міські бюджети, Наддніпрянська Україна, Російська імперія.

Bondarenko Oleksandr, candidate of historical sciences, associate professor of the department of history, archeology, information and archival affairs of Central Ukrainian National Technical University.

Бондаренко Олександр, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральнотехнічного національного технічного університету.

ORCID ID: 0000-0001-8582-513X

Received: 16-11-2020

Advance Access Published: March, 2021

МЕЖІ БІЛОРУСЬКОГО ЕТНОСУ-НАЦІЇ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Анатолій Остапенко

BORDERS OF THE BELARUSIAN ETHNOS-NATION IN THE HISTORICAL RETROSPECTIVE

Anatoly Ostapenko

The boundaries of the Belarusian people were determined by the area of settlement of the ancient tribes that form the future Belarusian ethnos-nation and have changed relatively little over the centuries. The ancestors of modern Belarusians were the Slavic tribes Krivichi, Dregovich and Radimichi, as well as Lithuania. The boundaries of the settlement of the Krivichi according to modern encyclopedic information are the upper reaches of the Western Dvina, Dnieper and Volga, the territory of the present Vitebsk, Mogilev, Pskov, Bryansk and Smolensk regions. The eastern border of the settlement of the Dregovich tribes was determined along the Dnieper River, the northern border ran from Novo-Bykhov to the northwest along the watershed of the Drut and Berezina rivers to Borisov. The southern border according to data from the Ipatiev list of the Tale of Bygone Years is the Pripyat and Western Dvina rivers. From that source, we know that the Radimich tribes settled in the Sozh River basin.

The formation of the Belarusian pro-ethnic group dates back to the time of the formation of the Grand Duchy of Lithuania, and the Lithuanian tribe played a decisive role in this process, the boundaries of which were precisely determined by N. I. Ermolovich. The chronicle Lithuania lay not far from Minsk: these are Upper Panemonia, Novogradchina, Karelichi lands, the Shchara river (Slonim district) is mentioned as the southern border.

At the beginning of the twentieth century academician E. F. Karsky in his monograph «Belarusians», for the first time outlined the boundaries of the Belarusian ethnos.

At present a detailed study and analysis of the maps of the settlement of Belarusians in the historical context have been carried out by E. E. Shiryayev in the monograph «White Rus, Black, Lithuania in Maps» (1991).

In this work attention is drawn to the fact that there is a tendency for the transformation of ethnic Belarusians into Poles on the territory of the Bialystok Voivodeship, which became part of Poland in 1944. On these lands Belarusians have always been the authentic population.

Another problem that constantly faced Belarusians in the twentieth century is the problem of the Vilna region. On October 10, 1939 in Moscow an Agreement was signed on the transfer of the city of Vilna and the Vilna region to the Republic of Lithuania.

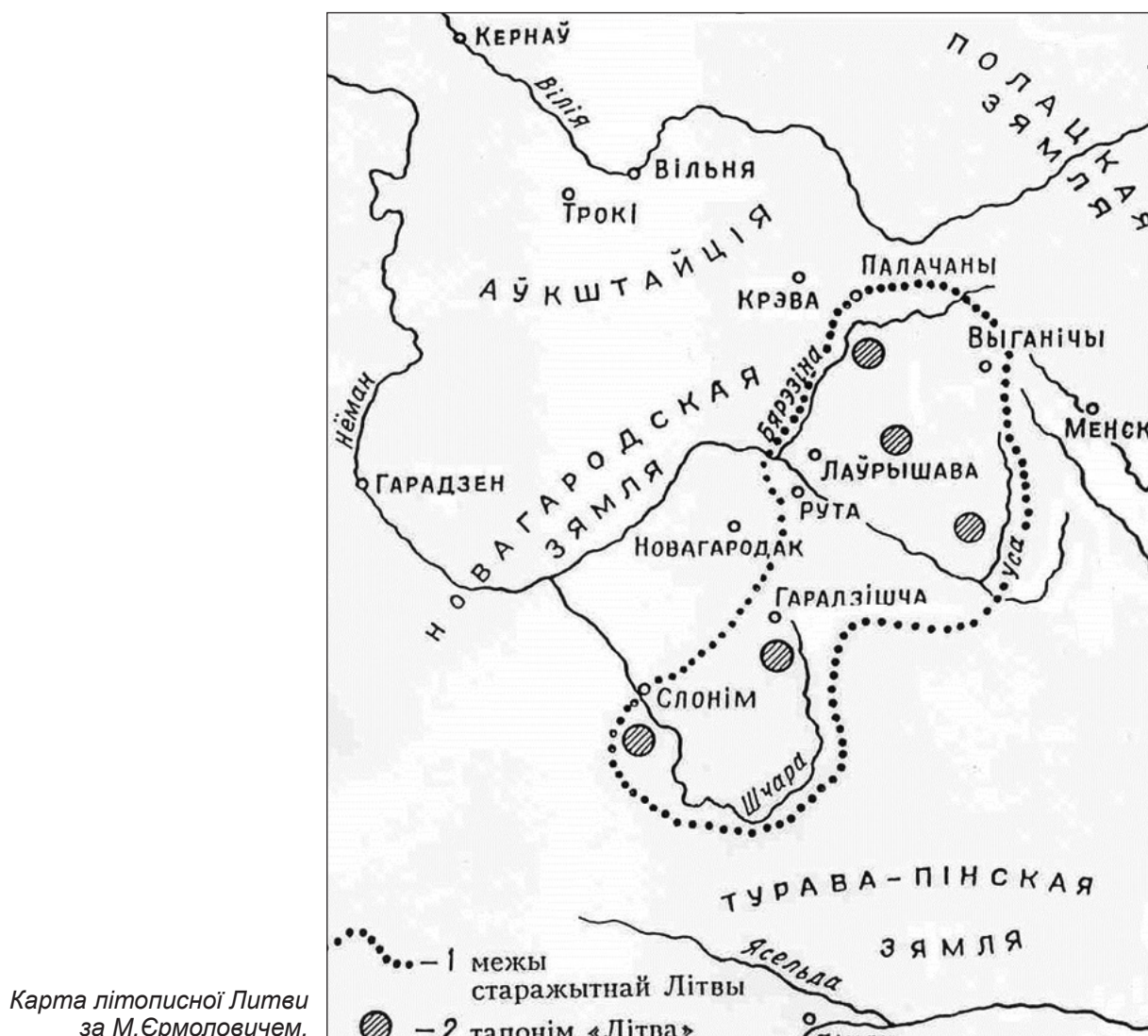
In 1991 the National Democratic Party of Belarus (NDPB) issued a statement in which it was said that the Vilna region should be granted a separate status of state autonomy, and self-government should be formed on the principles of equal representation of «the main peoples: Belarusians, Lithuanians, Poles and Russians». In addition it was proposed to give Vilna the status of a free city and turn it into a European center (The Golden Bridge is in the terminology of the 20–30s).

Keywords: Belarusian ethnos, nation, Krivichi, Dregovich, Radimichi, Lithuania, Vilna region.

Межі проживання білорусів, білоруського народу і, нарешті, білоруської нації, природно, розрізняються в часі, територіальній ознаці, що формувала ареал розселення білорусів відповідно до перебігу історичних подій і змін політичної карти світу.

Відповідно до нашої концепції тисячолітнього етногенезу білоруського етносу-нації (Остапенко 2020, с. 73–76) межі його визначалися ареалом розселення древніх племен, що сьогодні утворюють білоруську націю, і відносно мало змінювалися протягом століть.

Предками сучасних білорусів були слов'янські племена кривичі, дреговичі і радимичі, а також плем'я литва. Межі розселення кривичів, згідно з сучасними енциклопедичними відомо-

стями – це верхів'я Західної Двіни, Дніпра і Волги, території нинішніх Вітебської, Могилівської, Псковської, Брянської і Смоленської областей. Східна межа розселення племен дреговичів визначалася по річці Дніпро, північна межа проходила від Ново-Бихова на північний захід по вододілу річок Друті і Березини до Борисова (Штыхов 1972, с. 29). Південний кордон, згідно даних з Іпатіївського списку «Повісті временних літ» – річки Прип'ять і Західна Двіна. З цього джерела ми знаємо, що племена радимичів розселилися в басейні річки Сож. Б. Рибаків проводив північно-західний кордон даного племінного союзу від Старого Бихова і далі на схід південніше Чаусу і Мстиславля (Рыбаков 1932, с. 117). Північно-західна і західна межі розселення радимичів – на південь від Старого Бихова, на північ від Славгорода, на південь від Чаусу і Мстиславля і далі – на північ від Рославля (Штыхов 1972, с. 39).

Межі племені литви визначені в класичній роботі М. Єрмаловича «Па слядах аднаго мифа» (Єрмалович 1989). Літописна Литва по М. Єрмаловичу лежала недалеко від Мінська: це Верхнє Панемоння, Новоградчина, Карелицькі землі, як південний кордон згадується річка Щара (Слоні́мський район). Тільки з початку чотирнадцятого століття назва «Литва» з Верхнього Панемоння поступово зміщується на схід сучасної Литви і закріплюється там. «Але в той же час вона залишалась на колишньому місці ще цілі століття» (Єрмалович 1989, с. 29).

Саме до часу утворення Великого Князівства Литовського (ВКЛ) відноситься формування білоруського праєтносу і визначальну роль в цьому процесі зіграло плем'я литва. На думку А. Білого, в XVII ст. назви «литва» і «литвини» «використовувалися в якості як топоніма, так і етноніма по відношенню до західної і центральної частин ВКЛ і його населення» (Белый 2013, с. 307).

На думку М. Пилипенка, білоруси використовували термін «литвини» в тому випадку, коли вони хотіли відрізнити себе від великоросів і українців, а для того, щоб відрізнити себе від сусідів «литовців-балтів», білоруси використовували термін «руські» («русини») (Беларусы 2001, т. 4, с. 46).

Згідно М. Чаквіну, назва «литвин» була найбільш узагальненою етнонімічною формою самосвідомості білоруського населення в період ВКЛ і відображала найширший рівень консолідації білоруського етносу, охопивши в цьому сенсі всю його етнічну територію (Беларусы 2001, т. 4, с. 98). Слов'яномовні (білоруськомовні) «литовці» («литвини») протиставляли себе литовцям-балтам, яких визначали за йменнями «жамойти», «жемойти», «жмудь», «жямайти», «самогіти» або «аукштайти» (Беларусы 2001, т. 4, с. 96). Ми погодимося з думкою М. Чаквіна, що західні групи балтійського населення ВКЛ («жямайти») не використали ім'я «литвини» («литовці») навіть в якості політичного імені, хоча таке визначення також існувало.

Ще один вагомий аргумент на користь білоруського наповнення етноніма литвин наводить Є. Ширяєв. Аналізуючи німецькі етнографічні карти, він зауважив, що в написі «Litauer» і «Littauen» вкладаються принципово різні поняття. Надпис «Litauer» позначає територію, заселену етнічними литовцями і саме з території Жемайтії (Жмуді). Так, на карті, яку дослідник позначає номером 35, після на надпису «Litauer» в дужках йде написання – «Schamaiten», «Schmuden». Що стосується надпису «Littauen», то він позначає історичну Литву, що складається з поліетнічного населення, де більшість складають білоруси – і за чисельністю, і за територією розселення. Порівнюючи написання на різних картах Е. Ширяєв приходить до аргументованого доказу того, що назву «Литва» («Littauen») правомірніше відносити до білоруського етносу, ніж литовського. У зв'язку з цим сучасну Литву правильніше було б називати за самоназвою литовців – «Летува», так як назва «Литва» історично склалася як інше поняття, яке з'явилося в XII ст. на території з населенням, що складається в основному з слов'ян і, частково, з балтів і угро-фінів. Утворений в результаті змішування цих племен білоруський етнос зберігав до XX ст. самоназву «литвини» (не «литовці») і самоназву краю «Литва» (не «Летува»)» (Ширяев 1991, с. 10).

Перша карта, що досить точно позначає етнічні кордони білорусів, називається «Етнографічна карта Європейської Росії» і пов'язана з ім'ям О. Ріттіха (1875 р). При її підготовці використовувалася інформація, отримана від церковних парафій і парафіяльних рад. Згідно з картою, білоруси заселяли територію Гродненської, Віленської, Вітебської, Могилівської, Мінської, Смоленської областей і суміжних повітів.

Під час повстання 1863–1864 років російський уряд опублікував тенденційні етнографічні атласи Олександра Ріттіха в пропагандистських цілях (для виправдання володіння регіоном), а в 1864 р. і атлас Родріго Еркерта («Погляд на історію та етнографію західних губерній Росії», Санкт-Петербург), які показали етнічний склад населення «західних губерній» Російської імперії, де православні жителі (в основному селяни) вважалися «руськими», а католики вважалися «поляками». При етнічній диференціації населення Родріго Еркерт і Олександр Ріттіх виходили тільки з конфесійної приналежності, а кількість православних (з політичних мотивів) навмисно збільшувалася (Долбилов 2010, с. 189–192).

Згідно етнографічному атласу Р. Еркерта, етнічна територія білорусів лежала в межах Могилівської, Вітебської (за винятком Дінобурського, Режіцького і Луцінського районів), Віленської частини (по лінії Ошмян на північ від Ліді) і Гродненської губернії.

Поступово етнічні дослідження перейшли з політичної площини в наукову. Були написані ґрунтовні наукові праці, присвячені вивченню слов'янського світу, над якими працювали дослідники з різних країн. Проблема етнічної білоруської території спостережена в роботах етнографа А. Кіркора. Дослідник включив Гродненську, Мінську і Могилівську області, більшу частину Вітебської (без трьох західних районів) і Смоленську (без східних районів). У Віленському воєводстві, на його думку, основна частина населення Білорусі була зосереджена в Вілейському, Діснейському і східних частинах Троцького і Віленського повітів.

На початку XX ст. академік Ю. Карський вважався одним з найавторитетніших фахівців в області етнічних досліджень. В результаті його досліджень була написана тритомна монографія «Білоруси», яка науково обґрунтовувала національну ідентичність білорусів як представників окремого слов'янського народу. Ю. Карський вперше окреслив межі білоруського етносу.

Крім колишніх територій, які визначаються в першу чергу О. Ріттіхом, Ю. Карський включив в етнічні кордони Сураж, Мглин, Стародуб і північну частину Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, західні частини Трубчевського і Брянського повітів Орловської губернії, Бельського повіту і північно-західних частин Ржевського повіту Тверської губернії (Беларусы 2001, т. 4, с. 46, 94–95).

В 1911 р. професор Т. Флоринський видав у Києві «Етнографічну карту західних слов'ян і Західної Русі», в якій межа розселення білорусів практично збігалася з кордоном Ю. Карського.

Дещо інший, відмінний від мовного підходу Ю. Карського, на переломі XIX–XX століть запропонував професор М. Довнар-Запольський. Він вважав принцип побудови попередніх карт

за фонетичними ознаками недосконалим і непридатним до деяких регіонів Білорусі. Це стосувалося південних районів Гродненської і Мінської областей. Більшість вчених цього періоду майже однозначно віднесли Більський, Брестський, Кобринський і більшу частину Пружанського і Пінського повітів до української етнічної території. М. Довнар-Запольський запропонував врахувати той факт, що протягом XV–XIX ст. Брестська область адміністративно входила до складу білоруської частини Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Російської імперії і була економічно, культурно і духовно пов'язана з іншими білоруськими землями. У зв'язку з цим М. Довнар-Запольський розглядав Брестську область як складову частину Білорусі.

Зміна етнічного складу населення Гродненщини і Берестейщини спостерігалася в розглянутому періоді часу дуже часто і змінювалася в залежності від політичних подій в цих регіонах. Дуже часто ситуація складалася не на користь білорусів.

Ще більш заплутаним було статистичне дослідження 1910 р., проведене у зв'язку з введенням земств у західних губерніях. За даними статистичних досліджень Гродненського обласного статистичного комітету в 1910 р. етнічний склад населення Кобринщини повністю змінився. Якщо перепис 1897 р. виявив 79,6% українців у повіті, то в 1910 р. білорусів було 84,8%. До цієї статистики запитань більше ніж відповідей, адже за такий короткий інтервал часу (менше ніж 15 років!) такі зміни відбутися ніяк не могли. Збільшилася кількість білорусів і у Пружанському районі. Це дозволило білоруському національному руху заявити територіальні претензії до Брестської області і заявити про недосконалість результатів лінгвістичних досліджень.

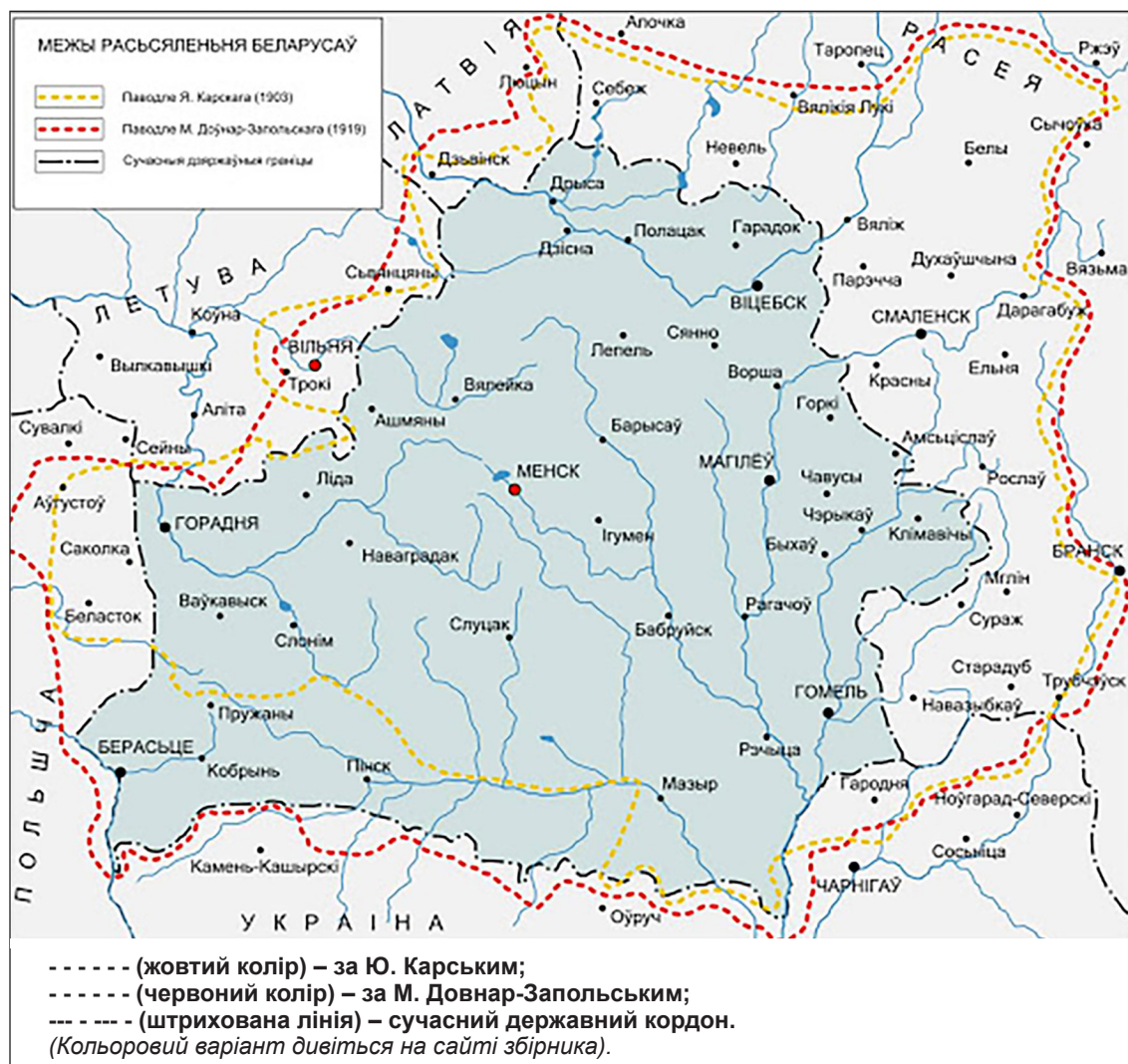
На картах всієї етнічної території білорусів, складених в 1918 і 1919 роках М. Довнар-Запольським і Є. Кончаром, на основі набору критеріїв (але з домінуючим лінгвістичним підходом), все Західне Полісся (Брестська і Пінська області) вже було включено в територію розселення білорусів. Крім того, М. Довнар-Запольський включив в етнічну територію білорусів не тільки Західне Полісся, але і всі землі, де, згідно з дослідженнями Ю.Карського, домінувала білоруська мова, і дещо розширив розселення білорусів на частини Ломзенської, Чернігівської та Орловської губерній. Ареал розселення білорусів, окреслений М. Довнар-Запольським, займав територію в 258 000 км² з 15 мільйонів населення, в тому числі близько 12 мільйонів самих білорусів (Гамулка 2008, с. 43).

Для об'єктивного і правильного вирішення питання про білоруський етнос важливо розглянути, за якими критеріями і ознаками слід оцінювати національність населення, яке зазнало асиміляції. З наукової точки зору в основу критеріїв визначення нації повинні бути покладені природно-історичні ознаки її утворення, розвитку і сучасний стан з урахуванням фактів історії та археології, картографічні та інші документи, створені в житті багатьох поколінь і, в першу чергу дані перепису населення. Тільки на підставі цих даних правомірно визначати етнічні межі розселення того чи іншого народу.

Докладне дослідження і аналіз карт розселення білорусів в історичному розрізі провів Є. Ширяев в монографії «Русь Белая, Черная, Литва в картах» (Ширяев 1991) і статті «Беларусь: история и территория» (Ширяев 1991, с. 152–164). Історія формування кордонів Білорусі від стародавніх часів до сучасності розглянута в дослідженнях Л. Козлова і А. Титова «Беларусь на сямі рубяжах» (Козлов 1993).

Слід зазначити, що довільно маніпулюючи пріоритетністю ознак з вигідних позицій для сусідньої нації, переслідуючи чисто свої – егоїстичні цілі, країна-агресор може легко домогтися будь-яких результатів. Подібне сталося з розділом Білорусі в період між Першою і Другою світовими війнами, коли її територію поділили більш могутні держави – сусіди. Так, східна межа території БРСР з РРФСР за період з 1924 по 1926 р. встановлювалася за незрозумілими критеріями тричі, хоча до того часу існували досить детальні Російські етнографічні та лінгвістичні карти і статистичні дані. У «Списку населених місць за відомостями 1859 року» по Смоленській губернії про розселення білорусів написано наступне: «...Білоруси складають найбільш поширене плем'я в губернії; якщо брати до уваги і змішаний склад населення (великорусів з білорусами), то вони виявляються у всіх повітах, виключаючи повіти Гжатський і Сичевський; особливо ж поширені в повітах: Рославському, Смоленському, Краснинському, Дорогобузькому, Ельнинському, Порічському і Духовщинському» (Ширяев 1991, Приложение 4, с. 110).

Подібне виконала і польська влада при встановленні свого східного кордону з тими ж тенденціями, але з тією різницею, що процес йшов в іншому напрямку. У міру наближення моменту встановлення меж Лігою Націй «приріст» польського населення на території Західної Білорусії, що показується на ряді їх карт, стрімко зростав і в результаті до 1921 р. перевершив всі розумні межі. Є. Ширяев, аналізуючи карти, складені польськими авторами, розділені періодом всього лише в п'ять років відзначає наступний факт: кількість (щільність)

польського населення на північно-західній території етнічної Білорусії сильно відрізняються на цих картах, хоча їх розділяє період всього в п'ять років. «За такий короткий інтервал часу такі зміни відбутися ніяк не могли. Це можливо тільки шляхом масового переселення поляків в райони Північно-Західної Білорусії. З історії невідомо, щоб подібне переселення могло мати місце (Ширяев 1991, с. 11).

При визначенні національності автори польських карт за основний беруть єдиний, який має другорядне значення критерій – віросповідання (католик – значить, поляк, православний – білорус). Цей критерій давно використовується польськими націоналістами з метою колонізації білоруського населення. Слід зазначити, що ця тенденція перетворення етнічних білорусів в поляків триває і в даний час на території Білостоцького воєводства (з 1999 р. Підляського), який перебуває у складі Польщі з 1944 р. На цих землях автентичним населенням завжди були білоруси і по картах Ю. Карського та інших авторів ця територія входить в ареал білоруського етносу.

І в наш час на території сучасної Польщі стоїть аналогічна проблема: білоруси Білосточчини зберігають свою етнічну ідентичність, завдяки тільки одній причині – православному віросповіданню. Ті ж білоруси, а їх кілька сотень тисяч, які прийняли католицизм, вже фактично не відрізняються від поляків. Вони говорять польською, вважають себе поляками і навіть в паспорті записуються поляками. Більшість з них не визначають себе білорусами і приховують своє білоруське походження, щоб виглядати повністю поляками.

Про цю наболілу проблему, зокрема, йшлося на II з'їзді білорусів Балтії у Вільнюсі, який проходив 25–26 липня 1998 р. Координатор Білоруського Демократичного Об'єднання (БДО) білорусів у Польщі Петро Ющук зазначив, що якщо не приділити проблемі білорусів-католиків Білосточчини достатньої уваги, то ми скоро втратимо цих білорусів назавжди. Минулий період після цього з'їзду повністю підтвердив сказане. Число свідомих білорусів на Білосточчині скоротилося до критичної межі.

Іншою проблемою, що постійно стояла перед білорусами в XX столітті, є проблема Віленського краю. У липні 1920 р. був підписаний перший російсько-литовський договір, в результаті якого було визнано право Литви на частину західно-білоруських земель з Вільнюсом і Гродно, які перебували під окупацією Польщі. Білоруська національно-патріотична рада, що відбулася в Празі у 1921 р., прийняла наступну резолюцію щодо розділу території Білорусі у 1920 році: з Віленського питання Учасники зустрічі визнали, що рішення було прийнято Лігою Націй без участі білоруського народу і навіть без формального ознайомлення з його волею. Збори вважають рішення Ліги Націй тимчасовим – до скликання вищого законодавчого органу Білорусі, який має право визначати північні кордони Білорусі. З 1919 по 1921 р. Віленський край кілька разів переходив від Польщі до Литви і назад, остаточно закріпившись за Польщею, дякуючи хитромудрій діяльності Ю. Пілсудського.

З початку Другої світової війни А. Гітлер і Й. Сталін мали власні погляди на долю Віленського краю. Спочатку за укладенням 23 серпня 1939 року пактом Молотова – Ріббентропа Віленський край, так само як і вся Литва, потрапляли до сфери впливу Третього рейху. 10 вересня, в розпал Польської кампанії вермахту, німці запропонували литовцям направити війська для заняття Вільно, проте Литва вважала за краще зберегти нейтралітет. Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 підводив ризик під розділом Польщі. За новим секретним протоколом Литва переходила до сфери впливу СРСР. У Вільно з'явилася радянська окупаційна адміністрація. 10 жовтня 1939 р. в Москві відбулося підписання радянсько-литовського Договору про передачу Литовській Республіці міста Вільно і Віленської області. Литва приростала територією в 6909 км² з приблизно 500 тис. жителів. Фактично, Й. Сталін подарував Литві Віленський край з його прекрасною столицею – м. Вільно.

Треба сказати, що всі ці події і позиція цих держав призвели до того, що переїзд більшовиків до Литви 10 жовтня 1939 року відбувся без згоди місцевого населення і призвів до інтенсивної литувізації і створення пропагандистського стереотипу не на користь Білорусі. Литувізація Вільно проходила всі роки радянського періоду аж до розвалу СРСР в 1991 році. У перший час пострадянського періоду громадські та політичні сили Білорусі підняли питання про долю Віленського краю, населеного білоруським етносом, але входить до складу іншої держави – Литви. Найбільш радикальну і активну позицію в цьому питанні зайняла Національно-демократична партія Білорусі (НДПБ). У заяві, прийнятій 21 грудня 1991 року на 2-й конференції НДПБ йшлося: «Щоб зробити Вільнюс і регіон максимально литовськими, тут вже більше 50 років проводиться політика литувізації. Це суперечить навіть рішенням Ліги Націй від 1921 року, згідно з яким і Балтійський, і Слов'янський кантони були передбачені у складі Литовської держави для забезпечення національних інтересів. У період комуністичної диктатури пролитовська орієнтація з Віленського питання поступово досягалася у всіх інформаційних та ідеологічних структурах колишнього СРСР. Ця тенденція характерна як для білоруського комуністичного, так і для деяких посткомуністичних рухів. В результаті домінування такої інформації, орієнтованої на пролитовську ідею, об'єктивні історичні факти, їх науковий і політичний аналіз залишаються невідомими народу Білорусі. Політичні схеми, зручні для сусідніх держав (Литва і Росія), продовжують домінувати і просуватися. Таким чином, інтереси білоруського народу не раз зраджувалися за 70 років через політичну ситуацію і дипломатичні ігри» (Залаты мост 1992).

У Заяві НДПБ йдеться також, що для того щоб виправити історичні помилки, які не на користь Білорусі, і з урахуванням особливої ролі Вільнюса як культурного та історичного центру слов'янського і переважно білоруського населення і дотримання Гельсінкських угод 1975 року про неприпустимість застосування військової сили при вирішенні прикордонних суперечок, необхідно прийняти наступне:

а) вважати неприпустимими будь-які прояви політики асиміляції з боку держав, які заявили про свою прихильність демократичним принципам;

б) опублікувати для обговорення всі договори 1920-х і 1940-х років, що визначають державні кордони між Білоруссю і Литвою, і денонсувати їх як договори агресивного характеру по відношенню до Білорусі, які привели до розділу білоруських земель;

в) звернути увагу уряду Литви на те, що більшість жителів Вільнюського регіону – корінні білоруси, а не поляки;

г) визнати, що приховування і фальсифікація істинної історії Литви і Білорусі є порушенням права на отримання достовірної інформації;

д) Вільнюському регіону має бути надано окремий статус державної автономії, а самоврядування має бути сформоване на принципах рівного представництва «основних народів: білорусів, литовців, поляків і росіян». Йдеться про Шальчінкайський, Свентокшиський, Вільно та інші райони з переважанням слов'янського населення;

ж) надати Вільно статус вільного міста і перетворити його на європейський центр (Золотий міст – за термінологією 20 – 30-х років) співпраці між слов'янськими і балтійськими народами, повернути місту його історичну назву Вільно (Вільня – білор.), яке було перетворене у Вільнюс в 1945 році (Залаты мост 1992).

Білорусам залишається сподіватися на відновлення історичної правди по Віленському краю, а напрацювання НДПБ та інших культурних і політичних організацій початку 90-х років ХХ ст. нададуть неоціненну допомогу у виробленні справедливої і виваженої стратегії в майбутньому.

Список джерел та літератури

- БЕЛЫ, А., 2013, Хроніка Белаі Русі: Імагалогія Беларусі ХІІ–ХVІІІ ст., Мінск: Інбелкульт.
- БЕЛАРУСЫ: у 10 т., 2001, т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё. Рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]. Мінск: Беларус. навука.
- ГАМУЛКА, К. Паміж Польшчай і Расіяй. Беларусь у канцэпцыях польскіх палітычных фарміраванняў (1918–1922). Вільня: 2008.
- ЕРМАЛОВІЧ, М. І., 1989, Па слядах аднаго міфа. Мінск.
- ЗАЛАТЫ МОСТ, 1992, Навіны БНФ. № 2. Студзень.
- КОЗЛОВ, Л. Р., ТИТОВ, А. К., 1993, Беларусь на сямі рубяжах. Мінск: Беларусь.
- ОСТАПЕНКО, А. В. , 2020, Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации: монография. Минск: БИП.
- ОЧЕРКИ ПО АРХЕОЛОГИИ БЕЛОРУССИИ. Ч. II. , 1972, Под ред. Г. В. Штыхова, Л. Д. Побоя. Минск: Наука и техника.
- ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ ПО ИПАТЬЕВСКОМУ СПИСКУ, 1871, Издание Археологической комиссии. Санкт-Петербург.
- ПРИЛОЖЕНИЕ 4, 1991, Ширяев, Е. Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Мінск: Навука і тэхніка.
- РЫБАКОЎ, Б. А., 1932, Радзімічы. Працы секцыі археалёгіі. Т.ІІІ. Менск: Ін-т гісторыі, Бел. акад. навук.
- ШИРЯЕВ, Е. Е., 1991, Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Мінск: Навука і тэхніка.
- ШИРЯЕВ, Е., 1991, Беларусь: история и территория. Неман. № 7.

References

- BELY, A., 2013, Khronika Belai Rusi: Imagalogia Belarusi XII–XVIII st. [Chronicle of Belarus: Imagology of Belarus of the XII–XVIII centuries]. Minsk: Inbelkul't. [In Belarusian].
- BELARUSY: u 10 t. , 2001, t. 4 : Vytoki i etnichnae razvits'tso [Origins and ethnic development]. Redkal.: V. K. Bandarchyk [i insh.]. Minsk: Belarus. navuka. [In Belarusian].
- GAMULKA, K., 2008, Pamizh Pol'shchai i Rasiiai. Belarus' u kantseptsiiakh pol'skikh palitychnykh farmiravannii (1918–1922) [Between Poland and Russia. Belarus in the Concepts of Polish Political Formations (1918–1922)]. Vil'nia. [In Belarusian].
- ERMALOVICH, M. I., 1989, Pa sliadakh adnago mifa [In the footsteps of one myth]. Minsk. [In Belarusian].
- ZALATY MOST, 1992, [Golden Bridge]. Naviny BNF. № 2 Studzen'. [In Belarusian].
- KOZLOV, L. R., TITOV, A. K., 1993, Belarus' na siami rubiazhakh [Belarus on seven borders]. Minsk: Belarus'. [In Belarusian].
- OSTAPENKO, A. V. , 2020, Rol' etnicheskikh faktorov i modernykh protsessov v formirovanii belorusskoi natsii: monografiya [The role of ethnic factors and modern processes in the formation of the Belarusian nation: a monograph.]. Minsk: BIP. [In Russian].
- OCHERKI PO ARKHEOLOGII BELORUSSII, 1972, [Essays on the archeology of Belarus. Part II]. Ch. II., Pod red. G. V. Shtykhova, L. D. Pobolia. Minsk: Nauka i tekhnika. [In Russian].
- POVEST' VREMENNYKH LET PO IPAT'IEVSKOMU SPISKU, 1871, [The Tale of Bygone Years according to the Ipatiev list]. Izдание Arkheologicheskoi komissii. Sankt-Peterburg. [In Russian].
- PRILOZHENIE 4, 1991, Shiriaiev, E. E., Belarus': Rus' Belaia, Rus' Chernaya i Litva v kartakh [Appendix 4,

1991, Shiriaiev, E. E., Belarus': Rus' Belaia, Rus' Chernaya and Lithuania in maps]. Minsk: Navuka i tekhnika. [In Russian].

RYBAKOV, B. A., 1932, Radzimichy. Pratsy sektsyi arkhealogii [Radimichi. Proceedings of the Archeology Section]. T. III. Minsk: In-t gistorii, Bel. akad. navuk. [In Belorussian].

SHIRIAIEV, E. E., 1991, Belarus': Rus' Belaia, Rus' Chernaya i Litva v kartakh [Belarus: White Russia, Black Russia and Lithuania in maps]. Minsk: Navuka i tekhnika. [In Russian].

SHIRIAIEV, E. E., 1991, Belarus': istoria i territoria. Neman. № 7. [In Russian].

Межі білоруського етносу-нації в історичній ретроспективі

В статті йдеться про етнічні межі білорусів. Межі білоруського народу визначалися ареалом розселення древніх племен, що утворюють майбутню білоруську етнос-націю і відносно мало змінювалися протягом століть. Предками сучасних білорусів, були слов'янські племена кривичі, дреговичі і радимичі, а також плем'я литва. Межі розселення кривичів, відповідно до сучасних енциклопедичних відомостей – це верхів'я Західної Двіни, Дніпра і Волги, території нинішніх Вітебської, Могилівської, Псковської, Брянської та Смоленської областей. Східний кордон розселення племен дреговичів визначався по річці Дніпро, північна межа проходила від Ново-Бихова на північний захід по вододілу річок Друти і Березини до Борисова. Південний кордон згідно даних з Іпатіївського списку «Повісті временних літ» – річки Прип'ять і Західна Двіна. З того ж джерела відомо, що племена радимичів розселилися в басейні річки Сож. На час утворення Великого Князівства Литовського відноситься формування білоруського праєтносу і визначальну роль в цьому процесі зіграло плем'я литва, межі якого з великою точністю були визначені М.І. Єрмоловичем. Літописна Литва лежала недалеко від Мінська: це Верхнє Панемоння, Новоградчина, Карелицькі землі, в якості південного кордону згадується річка Щара (Слоніський район).

На початку XX ст. академік Ю. Карський в монографії «Білоруси», вперше окреслив межі білоруського етносу.

В новітній час докладне дослідження і аналіз карт розселення білорусів в історичному розрізі провів Є. Ширяєв в монографії «Русь Біла, Чорна, Литва в картах» (1991).

У даній роботі звертається увага на те, що існує тенденція перетворення етнічних білорусів в поляків на території Білостоцького воєводства, яке увійшло в 1944 р. до складу Польщі. На цих землях автентичним населенням завжди були білоруси. Іншою проблемою, яка постійно стояла перед білорусами в XX столітті, є проблема Віленського краю. 10 жовтня 1939 року в Москві було підписано Договір про передачу Литовській республіці Вільно і Віленської області.

Національно-демократична партія Білорусі (НДПБ) в 1991 р. виступила із заявою, в якій говорилося, що Віленському регіону повинен бути наданий окремий статус державної автономії, а самоврядування має бути сформовано на принципах рівного представництва «основних народів: білорусів, литовців, поляків і росіян». Крім того, пропонувалося надати Вільно статус вільного міста і перетворити його в європейський центр (Золотий міст – по термінології 20–30-х років XX ст.).

Ключові слова: білоруський етнос, нація, кривичі, дреговичі, радимичі, литва, Віленський край.

Astapenka Anatol, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Department of Logistics and Information and Mathematical Disciplines of the Private Security Law «BIP-Institute of Law», Minsk.

Остапенко Анатолий, кандидат физико-математических наук, профессор кафедры логистики и информационно-математических дисциплин Частного учреждения образования «БИП-Институт правоведения», Минск.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5312-8118>

Received: 30-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

**СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У ПОРЕФОРМЕНІХ АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ
В КІНЦІ ХІХ ст. ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ
ПРО УМАНСЬКИЙ ПОВІТ**

Тетяна Кузнець

**THE SITUATION OF THE PEASANTRY IN THE KYIV PROVINCE
IN THE POST-REFORM AGRICULTURAL RELATIONS
AT THE END OF THE XIX CENTURY
ACCORDING TO THE PUBLICATIONS OF KYIV NEWSPAPERS
ABOUT UMAN DISTRICT**

Tatiana Kuznets

The article, based on the publications of Kyiv newspapers about the Uman district of the Kyiv province, highlights the situation of the peasantry in the last quarter of the XIX – early XX centuries. The provincial Press wrote that a few decades after the agrarian reform of 1861, the land issue worsened, which led to further impoverishment of the majority of the peasantry. Having received personal freedom and the right to buy land, the vast majority of rural workers suffered from lack of land and could not use the services of a peasant bank to buy land. The Press published materials about the complicated system of peasant earnings, insidious traps of conditions for hiring peasants to perform field work in the farms of landlords, which were prepared by economists and tenants to attract cheap workers and enslave the peasants. Reports were also published that despite the ban on physical punishment of rural workers, landlords arranged lynching and punished for economic offenses. In the provincial press, publications were also found that a fairly small part of the peasantry took advantage of the opportunity and bought the land. The most important reasons for this were the lack of funds among the vast majority of peasants and the unwillingness of landlords to sell land, for which the owners resorted to raising the price of land plots. The pages of Kyiv newspapers reflect the public outcry regarding the situation of a fairly large category of the population – quit-rent peasants. The capitalization of land and the legal uncertainty in the Imperial legislation of their state, which was based on customary law, made this category of the population particularly dependent on the will of landowners. A government attempt to legally resolve this issue in 1886 was unsuccessful, as it was delayed for a long time. The intentions of the authorities and the hopes of landless peasants to partially solve the problem of «land famine» by resettling landless and low-land peasants also turned out to be illusory. Thus, the article, based on publications in the provincial press about the events in the Uman district, shows that the situation of the peasantry in the late XIX – early XX centuries remained difficult.

Keywords: Kyiv province, provincial press, agrarian reform of 1861, quit-rent peasants, Uman district.

Вивчення історії селянства українських земель не втрачає своєї актуальності з огляду на декілька чинників. Завдячуючи своїй багаточисельності, воно завжди становило основну масу населення, яка визначально впливала на своєрідність соціокультурних процесів на територіально великому обширі і упродовж тривалого часового проміжку. Його соціально-економічна історія є основою різних зрізів дослідження соціуму, а демографічні, економічні, соціокультурні, ментальні виміри зумовлюють непідробний науковий інтерес. Але якщо раніше посилена увага дослідників була прикута до макроісторичного рівня, то прикметною ознакою новітніх досліджень історії українського селянства є регіональний аспект.

В історіографії імперського, радянського та пострадянського періодів селянська проблема мала суттєві відмінності в плані ідейно-тематичного спрямування оцінок та застосування науково-методологічного інструментарію дослідження. Та загалом історіографічний здобуток є досить значним. Він включає праці як описового, так і аналітичного характеру, і з першого

погляду може здатися, що лакун для дослідницького інтересу не залишилося. Після потужних узагальнюючих праць радянського періоду – «Історія СРСР» у 12 т., «Історія селянства Української РСР» у 2 т., «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 т. та «Історії Української РСР» у 8 т. – з'явилися фундаментальні праці сучасних українських вчених, кожна з яких є новою сторінкою історії України. Це праця О. Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) 2003 року (Реєнт 2003), колективна праця «Історія українського селянства» у 2 томах (Історія українського селянства: нариси: В 2 т. 2006), що вийшла з друку у 2006 р., праця Ю. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.» (Присяжнюк 2007), що вийшла з друку у 2007 р. та ін. На основі потужної джерельної бази науковці на основі сучасного рівня розвитку історичної науки дослідили феномен українського селянства. Сучасна історіографія історії Правобережної України поповнилась фундаментальною працею французького історика-славіста Данієля Бовуа «Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.» (Бовуа 2020). У «трикутник» дослідницької уваги історика потрапило і селянство Київської губернії.

Поряд з такими потужними науковими дослідженнями з'явилися праці з селянської проблематики з чітко вираженим регіональним аспектом, серед яких найближчими до задекларованої теми є наукові статті та дисертація Н. Тацієнко «Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту» (Тацієнко 2019). Характеризуючи джерельну базу свого дослідження, Н. Тацієнко зазначила, що опрацьовувала публікації таких періодичних видань як газети «Киевлянин», «Киевские епархиальные ведомости», «Киевская старина», «Рада», «Руководство для сельских пастырей» (Тацієнко 2019). А між тим, в Київській губернії видавались ще й інші газети, на шпальтах яких публікувалась інформація, у тому числі, і про становище селянства. Серед них – політична та літературна газета «Заря», яка виходила в Києві щоденно у 1880–1886 роках і вважалася однією з найкращих провінційних південних газет та щоденна літературно-політична і економічна газета «Киевское слово», яка виходила з грудня 1886 року по 1905 рік включно. Вміщені в них кореспонденції з місць та редакторські матеріали розширюють знання про суспільно-політичне, економічне, культурне життя населення регіону, а загалом, мікроісторичний аспект сприяє утвердженню людиноцентризму в історії.

Метою даної статті є систематизація та аналіз публікацій в київських газетах про становище селянства одного з найбільших повітів Київської губернії – Уманського, на території якого були представлені найчисельніші групи селянства: кріпаки, державні селяни, військовопоселенці, чиншові селяни. Так як дослідницька увага сфокусована на газетах «Заря» та «Киевское слово», то хронологічні межі окреслені часом виходу цих друкованих органів – 1880-ті – 1905 рік.

Виявлені у названих газетах публікації стосуються таких питань, як: малоземелля та обезземелення селянства у пореформений час, закабалення селян після Аграрної реформи 1861 року, непомірні податки, які вели до тотального зубожіння сільських трударів, факти вчинення самосудів та фізичного покарання економами та управителями панських маєтків, використання селянами права на викуп землі, становище чиншових селян, переселення селян як спосіб покращення матеріального становища шляхом отримання у орендне володіння наділів на незаселених землях. Не дивлячись на те, що ці питання не можна вважати не дослідженими, все ж введення у науковий обіг нового фактичного матеріалу з газетних публікацій сприятиме розширенню діапазону знань про життя найчисельнішої категорії населення українських земель – селянство.

Про становище безземельних селян влада знала з офіційних джерел. Зокрема, наприкінці 1880 р. в Умань прибув сенатор Половцев, який ревізував Київську губернію, і, окрім усього іншого, у його плані перевірки було питання про становище селян. Уманське повітове з селянських справ присутствіє підготувало сенаторові довідку, у якій становище селян, які мали земельні наділи, визнано «средне обеспеченным» і незадовільним – безземельних селян. «Материальный быт крестьян безземельных представляется в ином виде. Они лишены возможности держать скот, не имея для него летнего выпаса и зимнего корма; не имея своей земли, они должны зарабатывать хлеб для семейства на чужих нивах и из года в год находятся в услужении в разных лиц, вынуждены работать поденно целыми семьями в местных экономиах. Если принять во внимание ещё и то, что эти крестьяне обременены так же разными подушными сборами и податями, то легко прийти к тому общему выводу, что положение безземельных крестьян оказывается безотрадным и в будущем не предвидится улучшения», – зазначалося в укладеній для ревізора інформації (Уманский уезд 1882, 13 апреля, с. 3).

У 1882 р. газета «Заря» писала про безпросвітну бідність мешканців села Косенівки таке: «Нигде, кажется, нет такой громадной массы безземельных, как в этой несчастной дерев-

не. После освобождения крестьяне получили от косеновского помещика самый ничтожный надел, а теперь, с увеличением населения, целые десятки дворов не имеют ни клочка земли. Единственным источником для них являются летние заработки у местного-же помещика» (Внутренний отдел 1882, 28 марта, с. 3). Село Косенівка не було єдиним в Уманському повіті, населення якого страждало через обезземелення.

Анонімний кореспондент київської газети «Заря» 28 серпня 1882 р. писав, що більше 150 верст проїхав по Уманському повітові і скрізь чув скарги селян, посесорів та землевласників на поширення конокрадства, а також нарікання селян на малоземелля. З приводу останнього він писав, що ще декілька десятків років тому назад Уманський повіт включав привабливу для селян «степь», в яку закликались, а частіше за все переселялись маси народу для заняття землеробством, а тепер мешканці цього краю жаліються на малоземелля. «Да ещё какое классическое здесь малоземелье! О нем можно судить уже по тому, что во всех селах поражает вас крайне недостаточное количество хлеба, стоящего в гумнах. В соседнем Звенигородском уезде приходится видеть гораздо больше хлеба в крестьянских хозяйствах, не смотря на то, что почвенные условия Уманского уезда лучше тех же условий уезда Звенигородского. Своей земли мало, помещики же или совсем не отдают крестьянам в аренду своих земель, или же отдают ее за слишком высокую цену, доходящую до двадцати рублей за десятину» (Уманский уезд 1882, 28 августа, с. 3). Та й тваринництво, птахівництво і кустарні промисли, а також відхожі заробітки не задовольняють самих необхідних потреб уманського селянина, – резюмував автор газетної кореспонденції.

Окрім малоземелля дошкульним було і прагнення землевласників примусити селян до дармової праці шляхом створення різноманітних економічних пасток, штрафів тощо. І після ліквідації кріпацтва поміщики та їх економи обплутували селян сіткою кабальних зобов'язань. Один із способів використання безвихідного становища селян описано в київській «Заре». Йшлося, зокрема, про те, що зимою, коли з селян вимагали сплату податків, поміщики «в лице своих управляющих, приказчиков являются благодетелями к ним на выручку и нанимают их для летних работ; но большей частью наемная плата доходит до 20–21 коп. за летний рабочий день; при этом с ними заключаются условия на 5 летних месяцев, с тем однако, что за каждый прогульный день с рабочего взыскивается штраф по 1 рублю» (Внутренний отдел 1882, 2 июня, с. 3). Управляючий помістям баронеси Корф Чаплинський звертався до суду з позовом до 20-х селян, які порушили заключені з ним аналогічні умови. Він видав їм по 20–25 рублів завдатку, але під час літніх сільськогосподарських робіт окремі селяни – хто за станом здоров'я, хто у зв'язку із занятістю у своєму господарстві, а хто і через пияцтво – недопрацювали по 1 чи 2 місяці. Чаплинський за невиконання домовленості вимагав стягнути з таких селян штрафи по 1 руб. за кожний прогульний день. А це означало, що вони мали заплатити по 30, чи 60, чи 90 рублів. З огляду на це, селяни погоджувались відпрацювати прогульні дні, але Чаплинський наполягав на стягненні штрафів. Якщо ж селяни відмовляються від штрафів, то вони повинні повернути завдатки (по 20–25 руб.) без будь-якої оплати їхньої праці упродовж відпрацьованих ними днів. «Г. Чаплинский, получив исполнительные листы, вероятно закабалит крестьян и на следующий год и уж, разумеется, без задаточных денег, вместо которых крестьяне получают исполнительные листы; в будущем году будут вновь прогульные дни, вновь посыпятся иски, вновь исполнительные листы и т. д. и т. д. Таким образом, крестьян окончательно закабелят», – резюмував автор кореспонденції (Внутренний отдел 1882, 2 июня, с. 3). Це поглиблювало зубожіння сільських трударів і коли доходила справа до сплати податків, то для багатьох сімей це був крок у прірву, з якої вибратись було дуже не просто.

Дописувач з Уманського повіту повідомляв губернській газеті «Заря» таку інформацію: «Наступило время собирания податей и вот в какое село не загляните – встретите одну и ту-же картину: сельский староста, сотский и десятник ходят по улицам, навьюченные разным имуществом (кожухами, свитками и подушками), отобранными у тех, у кого не оказалось денег. Имущество пока закладывается, вырученные деньги идут на подать, а дело хозяина выкупить потом свое добро с надбавкой огромных процентов. Старосты и сборщики податей уверяют, что другого способа собрать подать нет, иначе поступать им невозможно, ибо начальство очень взыскательно» (Внутренний отдел 1882, 28 октября, с. 3–4). Викупити своє майно чимало селян не мали за що. Навіть ті, хто мав невеликі земельні наділи терпіли злидні через часті неврожаї, зумовлені природними умовами та стихійними лихами, стан здоров'я тощо.

Не дивлячись на те, що реформа 1861 р. надала кріпакам права вільних обивателів, тобто особисту свободу, все ж немало самодурів з імущих верств продовжували зверхньо ставитися до селян. У 1882 році «Заря» писала, що управляючий одного багатого уманського помістя

запровадив самосуд, де він –прокурор, а старіші служителі – присяжні засідателі. Зазвичай покарання проходить так: приводять того, хто провинився і управитель питає: як покарати? «Присяжні» кажуть: дати 50 нагайок. І відразу відбувається езекуція. Навіть був випадок, коли чумаки з іншого села, які приїхали за пшеницею і не додивились як їхні воли почали пастись на озимині, замість грошового штрафу були побиті нагайкою. А одного разу, – повідомив дописувач газети, – управляючий побачив як найманий робітник – хлопчик бив лінивого вола. «Проникнувшись скотолобієм и забыв о человеколюбии, он страшно избил мальчика нагайкой; по свидетельству доктора, раны оказались хоть и не опасными, но все таки очень жестокими» (Внутренний отдел 1882, 28 мая, с. 3). Тобто дарована урядом кріпосників воля ще не означала поліпшення життя селянства. Як і право на купівлю землі для переважної більшості селян зреалізувати було неможливо.

Відносно того як селяни користувались правом на купівлю землі, то на роздуми наводить така інформація. У серпні 1881 року газета «Заря» опублікувала підготовлені в Русалівській волості Уманського повіту відповіді на питання сенатора Половцева, який ревізував Київську губернію. Зокрема, на питання ревізора про порядок користування землею селян, звільнених з кріпацтва, відповідь дали таку: до складу Русалівської волості входили дев'ять населених пунктів – села Русалівка, Нова Гребля, Кислін, Багва, Рубаний Міст, Ризіна, містечка Буки та Антонівка, «деревня» Софіївка і селяни з усіх них користуються землею подвірною ділянками. При чому періодичного переділу подвірних польових ділянок при користуванні не буває, а існує облік польових наділів з огляду на те, що польова земля різної якості. Визначених термінів не існує, а обмін здійснюється за бажанням сільської громади, в присутності усіх господарів – власників землі. Щодо рівня матеріального забезпечення та поліпшення побуту селян, волосне начальство відписалось так: «Материальный быт крестьян, получивших полевые наделы, можно считать среднеобеспеченным в виду того, что каждая семья пользуется полевым наделом в качестве от 4 ½ до 6 ½ десятин земли...» (Уманский уезд 1881, 18 августа, с. 3). А саме така кількість землі давала селянській сім'ї засоби до існування. Але не наводилось ніяких показників «среднеобеспеченного» становища селян.

Дописувач «Зари» припустив, що «достаточным подтверждением сказанного» мала слугувати відповідь на питання про наявність випадків купівлі селянами наодинці чи цілими товариствами землі у приватних власників. Русалівська волость відповіла, що такі випадки були: окремими селянами Нової Греблі у 1870 р. у поміщика куплено 9 дес. 1372 саж. землі, у 1876 р. – 67 дес. 1133 саж. і у 1880 р. – 204 дес. землі. Селяни села Кислін купили у місцевого поміщика у 1867 р. 23 десятин. У селі Багва селяни 1871 р. купили у свого поміщика 22 дес., а 1876 р. ще 30 дес. землі. Тобто, з дев'яти населених пунктів Русалівської волості тільки у чотирьох за майже двадцять років (1861–1880) з часу звільнення селян з кріпацтва окремими селянами було викуплено 386 дес. 105 саж. землі. Чим не показник матеріального благополуччя селян?

Створеною урядом можливістю скористатись банківським кредитом для купівлі землі більшість селянства теж не могла. У лютому 1886 р. газета «Заря» повідомляла, що «действия земельных крестьянских банков сильно интересуют крестьян» (Уманский уезд 1886, 13 февраля, с. 4). Так у с. Кути Уманського повіту селяни витратили багато грошей на будівництво нової церкви, але «стали хлопотать о покупке у помещика земли с помощью банка и хлопоты их, к немалому удивлению, увенчались успехом» (Уманский уезд 1886, 13 февраля, с. 4). Як з'ясувалося, банк видавав по 120 руб. за десятину землі, – повідомляв дописувач київської газети, – а решту коштів селяни повинні були заплатити самі (ціна ж за десятину складала 145 руб.).

Селян це дуже зацікавило і вони почали збирати гроші, щоб доплатити по 25 руб. за кожен десятину. У травневому номері за 1886 р. «Заря» про це писала так: «Стали они собирать деньги; сбывали скот, кто имел, имущество, хозяйство кой-какое и все-таки не смогли собрать требовавшихся 10 тысяч руб. (400 дес. по 25 руб). Обращались они целым обществом к частным лицам, но никто не соглашался дать требуемой суммы взаймы; словом, нигде и ни у кого они поддержки не нашли и покупку, таким образом, утеряли! Положение по истине трагическое; была земля почти в руках и ускользнула по причине бедности» (Уманский уезд 1886, 18 мая, с. 4). Дописувач «Зари» заключив, що іноді можна почути, що селянин легко міг би стати поміщиком, якби тільки не п'янствував і сумлінно працював, але ці селяни поміщиками не стали так як були бідними і не мали грошей.

Значну увагу губернські газети приділяли чиншовикам. У листопаді 1880 р. газета «Заря» писала, що «положение чиншевиков обращает на себя всеобщее внимание; везде и всюду заговорили о них: заговорила печать, взволновались ученые люди и принялись за теоретическую разработку чиншевого вопроса; обратило, наконец, внимание на них и правительство

(Умань 1880, 14 ноября, с. 3). Уманський окружний суд був завалений скаргами селян-чиншовиків на поміщиків, а депутати від сільських товариств оббивали пороги усіх адміністративних установ. Дописувач «Зари» співчутливо зазначав: «Полюбопытствуйте прочесть хоть одно из тех многочисленных прошений, которые они подают, и вы в каждом безграмотном слове, в каждой бестолково-составленной жалобе вычитаете целый ряд страданий» (Умань 1880, 14 ноября, с. 3). Усі скарги чиншовиків були приблизно однаковими.

Проблема полягала в тому, – жалілися селяни-чиншовики, – що з прадавніх часів їх предки володіли землею, яка була власністю поміщика, на чиншовому праві, але в останні 15 чи більше років, поміщик змінив встановлені чиншові відносини: з 50 коп. за морг (1 дес. = 1 3/4 морга) землі землевласник поступово збільшив платню до 6 руб. за десятину. Це була дуже висока платня і селяни відмовлялися від користування землею, не маючи можливості сплатити такі кошти. Деякі селяни переселялись в інші губернії. Поміщики не протестували проти відмови селян користуватись землею за плату, як і не намагалися перешкодити «добровільному» виселенню селян, так як остаточно оволодівали землею. У деяких селах поміщики замість плати за користування землею вимагали від чиншовиків фізичну працю. Це питання набирало все більшої гостроти і уряд доручив уже згадуваному сенаторові Половцеву детально ознайомитись з становищем чиншовиків в Київській губернії, для чого під його керівництво був відряджений спеціальний чиновник.

Становище чиншовиків в Уманському повіті анонімний кореспондент «Зари» розпочав характеризувати так: «Общий характер сел, населенных чиншевиками, это «постепенное обезземеление»» (Умань 1881, 8 января, с. 3). Предки чиншовиків володіли раз і назавжди визначеною ділянкою землі, поділеною, з огляду на процеси виснаження землі, на три зміни, причому майже в усіх селах повіту на кожну родину була визначена кількість моргів. Із збільшенням чисельності кожного сімейства, сімейний наділ, який раніше задовольняв потреби родини, необхідно було розділити і він, зрозуміло, не міг задовольнити родину. Поміщики у багатьох селах зовсім лишили своїх чиншовиків права користування чиншовою землею і залишили їм тільки присадибну землю, обклавши її високою платою. У деяких селах поміщики виявились «великодушніші»: вони відібрали у селян «всю сенокосную и две смены пахатной, оставив им всем, т. е. тому же количеству семейств, но с увеличенным числом душ, одну только смену, при чем увеличили, однако-же, до несообразности чиншевую плату, так что даже прежнее понятие о чиншевом праве (раз навсегда определенная плата в 50 коп. за морг за пользование землей) совершенно исчезло» (Умань 1881, 8 января, с. 3). Дописувач «Зари» зазначав, що поміщики усі свої сили спрямували на те, щоб змінити характер чиншового користування землею, а для цього вдаються до будь-яких вивертів, а саме: збільшують плату за землю, змінюють земельні наділи, заключають з чиншовиками письмові угоди, тобто по всякому знищують традиції чиншових відносин в їх основі.

Для прикладу руйнування чиншових відносин на шпальтах газети «Заря» показане становище чиншових селян в селі Войнарівці Таращанського повіту Київської губернії. Село належало графові Владиславу Браницькому і з давніх часів 70 сімейств було наділено 648 моргами землі (у т. ч. 430 моргів присадибної). Сінокосна і хутірна земля була повністю відібрана у чиншовиків гр. Браницьким. Селянам залишено тільки 13 моргів присадибної і 166 1/2 дес. орної землі. Рахуючи, в середньому, у кожній сім'ї по 5 душ (насправді було значно більше), можна вважати, що це було 350 осіб, на кожну з яких припадало менше ніж 1/2 десятини. Навіть при найбагатшому врожаєві, але при високій чиншовій платі (3 руб. за 1/2 дес.) і при інших селянських повинностях (більша частина з них – колишні однодвірці, приписані до волості і прирівняні стосовно відбування повинностей до селян), за відсутності будь яких додаткових засобів цілком очевидно, що такий земельний наділ не міг забезпечити існування сім'ї. Тому не було дивним, що багато хто з чиншовиків залишали свої наділи, а поміщикам це і було потрібно, шукали можливостей для переселення десь на віддалені землі.

У січневому номері за 1881 рік газета «Заря» опублікувала ще один матеріал про зміну чиншових відносин у помісті графа Владислава Браницького. Йшлося про те, що у селі Плоске Таращанського повіту Київської губернії на чиншовому праві жило 120 сімей, 94 з яких з польовими та присадибними наділами та 26 тільки з присадибними. З перших, 69 сімей володіли по 14 моргів землі кожна, з інших, 23 сім'ї володіли по 28 моргів кожна, а 2 сім'ї мали по 56 моргів землі. Чиншова плата здавна була визначена по 10 руб. за паровий наділ (28 моргів) і по 5 руб. за піший (14 моргів). При цьому чиншовики звільнялися від плати за садиби, так як платою за польові наділи вони покривали також і присадибну землю. Такі чиншові відносини встановилися при попередниках Владислава Браницького і предках чиншовиків села Плоске.

Та на початку 1860-х років граф Браницький почав поступово змінювати чиншові відносини. Раніше звільнені від всякої платні присадибні ділянки були обкладені чиншом в розмірі 1 руб. 50 коп. за кожну садибу, безвідносно до її величини. У 1866 р. граф розпорядився про заміну ділянок землі чиншовиків, які не розуміли підступності планів землевласника. А 1874 року граф розпорядився, щоб чиншовики Плоского підписали нові умови, якими він хотів змінити і чиншову плату, і земельну ділянку і збільшити чинш на присадибні ділянки. Від такого ультиматуму поміщика чиншовики прозріли і хоч не в повній мірі усвідомлювали наслідки нових умов, та все ж бачили, що для них нічого доброго нові умови не принесуть і відмовились їх підписувати. Навіть погрози на них не подіяли і нові чиншові умови з поміщиком вони не підписали. Граф погрози не залишив пустим словом і землю у колишніх чиншових селян відібрав. Та відібрати присадибну землю не ризикнув, однак збільшив для деяких чиншовиків садибний чинш з 1 руб. 50 коп. до 18 руб. на рік (Умань 1881, 28 января, с. 3). І, врешті, аби заспокоїти незговірливих чиншовиків, які готові були до бунту, і все-таки змінити чиншові відносини, економія графа підшукала заможного селянина Горіховського, якому, як вільному орендаторові, за контрактом віддала 370 дес. землі для обробітку по 5 руб. 50 коп. за десятину.

Поміщики намагались перевести чиншових селян на орендні відносини, у ході чого піднімали плату за користування землею. Чиншовики шукали справедливості в судах щоб за будь-що залишити чиншове право. У вересні 1882 р. київська газета «Заря» розповідала, що до одного з повірених у селянських справах звернулись за порадою і допомогою 13 чиншовиків. Вони розповіли таке: «Издавна предка наши и мы «уживали» чиншвые поля в имени баронессы Корф (в Уманском уезде), в первых числах августа сего года мы, как и каждый год, вспахали землю. Не успев обсеменить поля, мы получаем приказ от главного управляющего явиться в контору для заключения арендных договоров, но общим голосом решили договоров не заключать, а «уживать» землю так, как и отцы и деды наши уживали, на чиншу... Тогда управляющий выслал свою экономическую челядь, силою прогнали нас и обсеменили вспаханные нами чиншвые наши поля» (Внутренний отдел 1882, 5 сентября, с. 3). Кореспондент газети пояснював такі дії поміщика тим, що його метою напередодні вирішення чиншового питання шляхом надання права на викуп землі було термінове переведення селян на право строкової оренди і позбавлення селян права навіть називатись чиншовиками. До того ж, в силу нового закону про судочинство по чиншових справах жодне рішення суду, у разі дотримання термінів, не могло бути «приведено в исполнение». Поміщик розумів, що якщо він почне судову тягнину з чиншовиками, то за новим законом, навіть у разі рішення суду на його користь, воно залишиться мертвою буквою, так як його неможливо привести до виконання. Тому поміщику вигідніше було перевести справу в іншу площину: поставити себе у становище відповідача, а селян – в становище позивачів. Тоді скарга селян на поміщика за те, що він вигнав їх з поля, не підпадатиме під закон про чиншові справи.

Увага періодичної преси до становища чиншовиків в останній чверті XIX ст. була зумовлена суспільним інтересом до вирішення долі значної кількості селянства. На українських землях чиншове право існувало з XIV ст. і «відсоток чиншових селян у структурі різноманітних категорій селян поступово зростав, і на період XVII ст. вони вже інколи становили 2/3 частини жителів певного села... На період XIX ст. чисельність чиншових селян у Правобережній Україні, помітно зросла, хоча їхня структура не зазнала значної модифікації. Як і раніше, в дану категорію сільського населення входили піддані, що платили один чистий грошовий чинш та селяни, які відбували змішану з іншими податками форму чиншу» (Гурбик 2013, с. 553). Змін у становище цієї категорії сільського населення Аграрна реформа 1861 р. не внесла так як стосувалася тільки поневоленого селянства. А такі процеси як демографічний всплеск пореформеного періоду, капіталізація в аграрній сфері та «голод на землю» мали безпосередній вплив на становище чиншових селян. Усе нагальнішим ставало прийняття закону про чиншовиків.

Після земельної реформи 1861 р. закон про чиншових селян довелося очікувати ще 25 років. Тільки 9 червня 1886 р. було прийняте «Положення про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків у губерніях Західних і Білоруських». Але сподівання на його ефективність виявились марними. За словами Даніеля Бовуа, «оцінити його можна в кількох словах: погано підготовлене злочинне Положення, непридатне для впровадження і спрямоване на те, щоб якомога менше заторкнути право власності крупних землевласників...» Воно «так і не вирішило проблеми в цілому, і запроваджені ним градації стали джерелом нових конфліктів упродовж трьох наступних десятиліть» (Бовуа 2020, с. 636).

У умовах малоземелля, зубожіння, розчарування результатами аграрної реформи чимало селян жило у стані очікування чуда. Чутки про його можливість час від часу підтримувались

розмовами про переселення у малозаселені регіони держави, де вільної землі було вдосталь. Такі чутки поширювались серед населення і повідомленнями про те, що в урядових колах розробляється план переселенської політики, і прикладами окремих сімей, які наважувалися вирушити у далекі краї.

Газета «Киевское слово» у 1902 р. писала, що переселенський рух в Уманському повіті набрав епідемічного характеру. І це попри те, що якість ґрунтів на території повіту є однією з найкращих в Київській губернії. І все тому, що «население учетверилось, наделы измельчали, а отсутствие знаний, необходимых для занятий ремеслами, применительно к потребностям округа или промыслом обретают население на жалкое существование. И в самом деле, – ставив риторичне питання дописувач, – возможно-ли иное, чем полуголодное, существование семьи из 8–10 душ при наличности 3 дес. надела, находящихся в общинном пользовании и эксплуатируемых первобытным трехпольным возделыванием» (Уманский уезд 1902, 16 мая, с. 3). Власникам 3 дес. землі переселення було заборонено, тому переселенська епідемія поширювалась серед тих, хто такої кількості не мав. Дописувач губернської газети зазначав, що общинне володіння землею зумовлювало серед селян ворожнечу, тяганину і навіть було причиною фатальних конфліктів. Як відомо, кожні 4–6 років змінювались земельні наділи: сільська сходка загальним голосуванням передавала наділи з одних рук в інші з огляду на неоднакову родючість ґрунту. При такому перерозподілі не поодинокими були випадки обділення вдів та сиріт, що лишало їх засобів до існування. Тому не дивно, що охочих до переселення селян з'являлося все більше і більше.

У пресі описаний приклад мешканців села Чорної Кам'янки, які виважено вирішували питання переселення. Тридцять сімей звернулись до Управління державним майном Самарської губернії і отримали звітні інформацію про умови для переселенців, передбачені законом від 13 липня 1880 р. Їм було повідомлено, що землі для бажаючих переселитися виділяються в Богорусланському, Миколаївському і Новоузенському повітах Самарської губернії. У першому з названих повітів на кожну душу чоловічої статі виділяється 5 дес., у другому – 6–8 дес., у третьому – до 8 дес. землі. При цьому повідомлялося, що у першому повіті ґрунт чорноземний, а у двох інших – степовий. Земля виділяється в оренду на 12 років, з яких перші три роки були безкоштовними, а в наступні орендна річна плата становила від 25 $\frac{1}{4}$ до 57 $\frac{4}{5}$ копійки за десятину. По завершенні 12-річної оренди відведена земля переходила у безтермінове користування з такою ж платнею.

Такі умови селянам з Чорної Кам'янки були вигідними і вони порушили клопотання про дозвіл на переселення. Колективно вони розробили план переселення, про який газетна публікація повідомляла як про варту уваги систему. Задум був таким: спочатку на землі Самарської губернії мали поїхати чоловіки, визначитись там з ділянками землі і спільно звести глинобитне житло для кожної сім'ї. Восени у складчину вони мали посіяти по 2–3 дес. озимини на кожен двір, а на зиму повернутись до своїх сімей. Упродовж зими усі родини мали владнати усі господарські справи і уже навесні мали перебиратися на нове місце проживання. Таке рішення селян видавалось продуманим і чітко спланованим.

Здогадно, що «Киевское слово» таку детальну інформацію про чорнокам'янських переселенців помістило на своїх шпальтах аби убезпечити селян від спритників, які заробляли на природному бажанні покращити свою долю шляхом поширення чуток про сприяння в переселенні. Так, анонімний дописувач губернської газети у квітні 1891 р. намагався викрити обман такого характеру. У селах північної частини Уманського повіту і у прилеглих Таращанського повіту Київської губернії поширювались чутки про доцільність переселення на Амур. Цілий місяць у Скибин прошкували селяни до одного «ходатая», який за 1 руб. розповідав про райські умови для переселенців. З Уманського повіту з сіл Красний Кут, Охматів, Побойна, Таращанського – з Нагорної, Городищ, Станіславчика, Бузівки, Скибина позаписувалось по 20–30 сімей, які бажали переселитися до Сибіру. Про саме переселення скибинський спритник розповідав, що «будто всех перевезут на казенный счет и там, на Амуре, дадут хлеботородной земли сколько кто пожелает, наделят каждого хозяина парой волов и лошадей, дадут корову, овец и всякой домашней птицы по паре» (Уманский уезд 1891, 14 апреля, с. 3). Такі привабливі розповіді магічно діяли на селянські душі і кількість бажаючих переселитися збільшувалась. Деякі розважливіші селяни зверталися за інформацією до волосного начальства, але те відмахувалося від таких розмов. Деякі гарячі голови від цього охолоджувалися, а деяким це додавало зятятості щодо переселення. В газетній публікації повідомлялося, що «в семьях стоит целый ад: муж записывается, жена не хочет, плачет, просит, далее сердится и в конце концов дерутся; в другом месте сын с молодою женою записываются, родители плачут и грозят проклятием» (Уманский

уезд 1891, 14 апреля, с. 3). Цілком закономірним виглядало питання дописувача: звідки той спритник зі Скибина взяв інформацію про переселення на Амур?

Відповіддю на питання мало бути тільки те, що це чистої води шарлатанство і бажання пожитися за чужий рахунок. Аналогічний випадок мав місце і у Нагорній. Один шляхтич задумав переселитись у Ставропольську губернію і став підговорювати до цього інших односельців. Взявши на себе роль «ходатая», він зібрав гроші з довірливих селян і сам переселився на ставропольщину.

Губернська преса писала і про такий випадок: селянин з Тальянок, який ледве читав по складах, Назарій Каракоцький теж вирішив поспекулювати на прагненні селян до кращого життя. Знаючи як магічно на селян діють розповіді про вільні землі і «молочні ріки серед киселевих берегів», він помандрував по селах Київської, Подільської та Волинської губерній. Найдовірливіших до його переселенських байок селян підприємливий Каракоцький заносив до спеціального списку, беручи за це по 2 руб. з душі. Обіцяючи сприяння у переселенні, він зібрав гарні гроші, але у Волинській губернії його діяльність «нашли зловредной и привлекли к ответственности» (Нам пишут 1892, с. 3).

Переселення селян могло бути успішним тільки за сприяння держави, яка мала організаційно та фінансово забезпечити переселенську політику. Але державних коштів не було, а тому тільки у випадку самоініціативи і продуманої організації самими селянами можливим ставало бажане переселення.

Таким чином, виявлені в київських газетах «Заря» (1880–1886 рр.) та «Киевское слово» (1887–1905 рр.) публікації про становище селянства Уманського повіту в останній чверті XIX – на початку XX ст. дають можливість наглядно побачити, що і через два десятиліття після початку реалізації Аграрної реформи 1861 року залишались гострі проблеми, без розв'язання яких суспільний спокій зберігати було украй проблематично. Такими суспільними викликами залишалося малоземелля та обезземелення селянства, збереження системи економічного примусу та закабалення непомірними податками, платежами, відробітками, низькою оплатою праці сезонних працівників, існування самосуду та фізичного покарання економами та управителями поміщицьких маєтків. Декларована, але недосяжна для більшості селян можливість купівлі землі підтримувала соціальну напругу, яку не знімало і переселення селян.

Виявлені, систематизовані і введені таким чином у науковий обіг публікації періодичної преси доповнюють джерельну базу історії українського селянства. Перспективним напрямом на цьому шляху є виявлення у малодосліджених періодичних виданнях Київської губернії матеріалів про становище селянства в інших повітах, що посилюватиме переконливість загальних висновків про характер аграрних перетворень у другій половині XIX ст. і доповнюватиме регіональну історію України.

Список джерел та літератури

- Внутренний отдел. 1882. 2 июня. Заря.
Внутренний отдел. 1882. 5 сентября. Заря.
Внутренний отдел. 1882. 28 марта. Заря.
Внутренний отдел. 1882. 28 мая. Заря.
Внутренний отдел. 1882. 28 октября. Заря.
ГУРБИК, А. О., 2013, Чиншові селяни. Енциклопедія історії України: У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 10: Т – Я. Київ: Наук. думка.
БОВУА, ДАНІЕЛЬ, 2020, Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо».
Історія українського селянства: нариси: В 2 т., 2006, відп. Ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка. Т. 2.
Нам пишут. 1892. Киевское слово. 27 августа.
ПРИСЯЖНЮК, Ю., 2007, Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль.
РЕЄНТ, О., 2003, Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України.
ТАЦІЄНКО, Н. Л., 2019, Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв.
Умань. 1880. 14 ноября. Заря.

Умань. 1881. 8 января. Заря.
 Умань. 1881. 28 января. Заря.
 Уманский уезд. 1881. 18 августа. Заря.
 Уманский уезд. 1882. 13 апреля. Заря.
 Уманский уезд. 1882. 28 августа. Заря.
 Уманский уезд. 1886. 13 февраля. Заря.
 Уманский уезд. 1886. 18 мая. Заря.
 Уманский уезд. 1891. 14 апреля. Киевское слово.
 Уманский уезд. 1902. 16 мая. Киевское слово.

References

- Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 2 iunia. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 5 sentiabria. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 28 marta. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 28 maia. Zaria. [In Russian].
 Vnutrennii otzel [Internal department]. 1882. 28 oktiabria. Zaria. [In Russian].
 HURBYK, A. O., 2013, Chynshovi selianyn [Chinshov peasants]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. T. 10: T – Ya. Kyiv : Nauk. dumka. [In Ukrainian].
 BOVUA, DANIEL, 2020, Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793–1914 rr. [Triangle of the Right Bank: the tsar, the gentry and the people. 1793–1914]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio». [In Ukrainian].
 Istorii ukrainskoho selianstva: narysy: V 2 t [History of the Ukrainian peasantry: essays: In 2 vols.]. 2006. vidp. Red. V. A. Smolii. Kyiv : Naukova dumka. T. 2. [In Ukrainian].
 Nam pyshut [They wrote to us]. 1892. Kievskoe slovo. 27 avhusta. [In Russian].
 PRYSIAZHNIUK, Yu., 2007, Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XIX st. [Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: sociomenal history of the second half of the XIX – early XX centuries]. Cherkasy: Vertykal. [In Ukrainian].
 REIENT, O., 2003, Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.) [Ukraine in the imperial era (XIX – early XX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
 TATSIIENKO, N. L., 2019, Selianstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v imperskyi period (1793–1917 rr.): na materialakh Umanskoho povitu [The peasantry of the Right Bank of Ukraine in the imperial period (1793–1917): on the materials of Uman district]: avtoref. dys. ... kand. ist. Nauk. Chornomorskyi natsionalnyi universytet imeni Petra Mohyly. Mykolaiv. [In Ukrainian].
 Uman [Uman]. 1880. 14 noiabria. Zaria. [In Russian].
 Uman [Uman]. 1881. 8 yanvaria. Zaria. [In Russian].
 Uman [Uman]. 1881. 28 yanvaria. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1881. 18 avhusta. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1882. 13 apreliia. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1882. 28 avhusta. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1886. 13 fevralia. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1886. 18 maia. Zaria. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1891. 14 apreliia. Kievskoe slovo. [In Russian].
 Umanskii uezd [Uman county]. 1902. 16 maia. Kievskoe slovo. [In Russian].

Становище селянства Київської губернії у пореформених аграрних відносинах в кінці XIX ст. за публікаціями київських газет про Уманський повіт

У статті на основі публікацій київських газет про Уманський повіт Київської губернії узагальнено становище селянства в останній чверті XIX – на початку XX ст. Губернська преса писала про те, що і через кілька десятиліть після початку Аграрної реформи 1861 року

земельне питання загострилося, що зумовлювало подальше зубожіння основної маси селянства. Отримавши особисту свободу і право на викуп землі, переважна більшість сільських трударів страждала від малоземелля і не могла скористатися послугами селянського банку для купівлі землі. У пресі публікувалися матеріали про заплутану систему селянських відробітків, підступні пастки умов найму селян для виконання польових робіт у господарствах поміщиків, які готувалися економами та орендарями для залучення дешевих робочих рук і закабалення селян. Публікувались повідомлення і про те, що не дивлячись на заборону фізичних покарань сільських трударів, поміщики влаштовували самосуд і карали за провини господарського характеру. У губернській пресі виявлені публікації і про те, що досить незначна частина селянства користувалась можливістю і викупляла землю. Найважливішими причинами цього були відсутність коштів у переважної більшості селян та небажання поміщиків продавати землю, для чого власники вдавались до підвищення ціни на земельні ділянки. На шпальтах київських газет знайшов відображення суспільний резонанс щодо становище досить чисельної категорії населення – чиншових селян. Капіталізація землі та правова невідзначеність в імперському законодавстві їхнього ставища, яке ґрунтувалося на звичаєвому праві, робили цю категорію населення особливо залежною від волі землевласників. Урядова спроба юридичного вирішення цього питання у 1886 році виявилась безуспішною так як затягнулася на тривалий час. Наміри влади і сподівання обезземелених селян частково вирішити проблему «земельного голоду» шляхом переселення безземельних і малоземельних селян теж виявились ілюзорними. Таким чином, у статті на основі публікацій в губернській пресі про події в Уманському повіті показано, що становище селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. залишалося важким.

Ключові слова: Київська губернія, губернська преса, аграрна реформа 1861 р., чиншові селяни, Уманський повіт.

Kuznets Tatiana, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

Кузнець Тетяна, доктор історичних наук, професор, Уманський держаний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

Received: 04-02-2021

Advance Access Published: March, 2021

ЖУРНАЛ «УКРАИНСКИЙ ВЕСТНИК» ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІЛЛІ ШРАГА У І ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Валентин Доморослий

«UKRAINIAN BULLETIN» MAGAZINE ON ACTIVITY OF ILLIA SHRAH IN I STATE DUMA OF THE RUSSIAN EMPIRE

Valentyn Domoroslyi

Parliamentary activity of a famous Ukrainian politician and public figure Illia Liudvihovych Shrah is analyzed in the article based on the magazine «Ukrainian bulletin». Research is based on principles of historicism and author's objectivity.

Contribution of I. Shrah in the process of creation of Ukrainian дума community in the I State Duma of the Russian empire was analyzed.

His activity is shown in terms of resolution of national question by preparation of the Declaration on autonomy of Ukraine and attempt to introduce Ukrainian in educational activity of the region. Contribution of the head of Ukrainian дума faction in resolution of the issue of national education was analyzed.

His activity in resolution of national question through development of Declaration on the autonomy of Ukraine and attempts to adopt a decision to introduce Ukrainian in education activity of the region is described. The contribution of the head of Ukrainian дума faction in resolution of the problem of national education is analyzed.

Another important task of I. Shrah as a deputy was resolution of land issue, as peasants constituted the majority of the population of Ukraine at that time.

Despite of his efforts, Ukrainian дума community has not developed one's own draft law on resolution of land issue, however he managed to persuade his colleagues to make a demand to the government to forcefully expropriate land for peasants. He suggested to resolve land issue in three stages. First, land has to be owned by those who work on it, for this the following lands have to be transferred to peasants: state, local, monastery, church and forceful expropriation of privately-owned lands has to be done as well; second, it is crucial to develop draft law on land committees on land distribution; third, Duma has to consider organization of regional and national and territorial representatives of bodies.

He considered resolution of land issue in close connection with autonomous status of Ukraine.

Attention is drawn to the activity of I. Shrah on resolution of repressive activity of czarist rule on participants in revolution, Ukrainian peasants and Jewish citizens.

Keywords: I. Shrah, Duma, declaration, community, faction, magazine, deputy, education, land issue.

В історії українського національно-визвольного руху Ілля Людвігович Шраг займає одне із чільних місць. Одна з штучно вилучених сталінською системою постатей із середовища української ліберально-демократичної партійної еліти Російської імперії початку ХХ ст., яка зусиллями дослідників уже посіла гідне місце в «пантеоні національних героїв» (Іваницька 2011).

На сучасному етапі про І. Шрага написано багато праць, однак, більшість з них носить біографічний характер. Одним з перших, про його діяльність написав С. Єфремов у некролозі, присвяченому смерті Іллі Людвіговича: «І не тільки партійного діяча шанували в Шрагові його молодші товариші, але й чисту, не заплямлену, не зважаючи на літа – молоду людину, яка з щиро молодечим запалом бралася до всього, що йшло на користь рідному краю» (Єфремов 1919, с. 123).

Перша спроба дати об'єктивний аналіз життєдіяльності І. Шрага була здійснена Т. Демченко, Г. Курасом на початку державної незалежності. У статті, автори дають загальний аналіз

постаті діяча, характеризуючи напрями його багатогранної діяльності (Демченко, Курас 1993). Далі, Т. Демченко видає розширене дослідження, присвячене життєдіяльності Іллі Людвіговича (Демченко 2008).

Є публікації, що розкривають окремі етапи громадсько-політичної діяльності І. Шрага. Стаття М. Радіо присвячена участі І. Шрага у створенні та ухваленні резолюції Чернігівського губерньського виконавчого комітету громадських організацій, стосовно проголошення І Універсалу та досягнутих домовленостей між Центральною Радою і Тимчасовим урядом (Радіо 2009). Розвідка І. М. Старовойтенко фіксує основні напрямки діяльності І. Л. Шрага в 1898–1908 рр. в контексті реалізації «українського проекту»: заходи в земстві щодо впровадження української мови, навчання в народних школах, видання українською мовою книжок педагогічного та науково-популярного змісту (Старовойтенко, 2010).

Однак, дослідники чомусь обходять увагою діяльність І. Шрага у складі української думської громади І Державної Думи Російської імперії. Виняток складає розвідка Т. Демченко (Демченко 2008).

Значний обсяг матеріалів, стосовно думського періоду діяльності Іллі Людвіговича, містить у собі журнал «Украинский вестник», який українські депутати, члени думської громади, використовували в статусі свого друкованого органу.

Перша Державна Дума працювала з 27 квітня по 9 липня 1906 р. У роботі Думи брали участь 102 депутати від українських губерній, 44 з них 1 травня на своєму засіданні створили фракцію – українську думську громаду, для вирішення нагальних питань, які на той час постали перед українським суспільством. Організацією парламентської фракції займалися депутати, які були членами УРДП: І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Онацький, які заручилися допомогою свідомих українців – мешканців Петербургу. Вони ще в листопаді 1905 р. створили Політичний клуб для допомоги своїй Батьківщині. Його членами були: О. Лотоцький, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, В. Піснячевський (Лотоцький 1934, с. 12).

На цьому засіданні розглядалося питання про керівні органи громади. Головою було обрано чернігівського депутата, адвоката і громадського діяча І. Шрага. До органу колегіального управління бюро фракції були обрані П. Чижевський, В. Шемет, Г. Зубченко, М. Онацький, І. Тарасенко, С. Таран, А. Грабовецький (Доманицький 1906).

З метою допомоги думській громаді, до Петербурга зі Львова приїздить М. Грушевський, який був добре обізнаний з досвідом діяльності українських депутатів в австрійському парламенті та крайових сеймах Галичини і Буковини. Він і став організатором та ідейним натхненником часопису «Украинский вестник». Назва журналу походила від однойменного попередника, першого в Україні наукового, громадського та літературно-художнього місячника, заснованого І. Серезневським, що виходив у 1816–1819 рр. російською мовою за редакцією Є. Філомафітського, Р. Гонорського та Г. Квітки-Основ'яненка. У журналі, разом із перекладеними працями з науки й мистецтва, статтями на культурологічну, релігійну та філософську теми, мали місце дослідження з історії України, економіки, етнографії. У статтях, присвячених питанням української мови, літератури і мистецтва, були ідеї про поширення освіти серед народу, розвиток національної культури.

Пройшло дев'яносто років і новий «Украинский вестник» виникає не в Україні, а в столиці Російської імперії, і виступає першим російським періодичним виданням, що висвітлює суспільно-політичне життя України та її вимоги.

Метою журналу було висвітлення українського питання та зв'язків думської фракції з Україною. Ініціаторами видання були члени Петербурзької української громади, видавець – Н. Потоцька, редактор – М. Славинський, секретар – Д. Дорошенко. М. Грушевському належали передові статті, огляди політичного життя робив О. Лотоцький, статті писали О. Русов, С. Русова, В. Доманицький, П. Стебницький, Д. Дорошенко. У роботі журналу брали участь кращі наукові та літературні діячі України: Б. Грінченко, Д. Бодуен-де-Куртене, М. Туган-Барановський, Ф. Вовк, С. Єфремов, І. Франко, В. Короленко. Із українських парламентарів з тижневиком співпрацювали І. Шраг, В. Шемет, Г. Зубченко, П. Чижевський.

Для того, щоб видання побачило світ, редакція користувалася послугами друкарні Ф. Вайсберга і П. Гершуніна (Сидоренко 2005).

За змістом і злободенністю висвітлених подій «Украинский Вестник» не поступався кращим зразкам тогочасної російської демократичної преси.

Журнал був першим загальноросійським виданням ХХ ст., присвяченим життю в Україні, її політичним, економічним і соціальним аспектам. На його шпальтах публікувалися матеріали на різну тематику, яка була актуальною у діяльності української громади.

Перед часописом стояло триєдине завдання: дати відповідь на українське національне питання з історичного, побутового, економічного боку; вказати місце і значення України серед інших частин нової демократичної Росії; допомагати справедливому вирішенню національно-територіальної автономії. Всього вийшло 14 номерів «Украинского вестника», перший – 21 травня, а останній – 1 вересня 1906 р. Часопис був закритий у зв'язку з наростанням урядової реакції.

Скликання першого парламенту, на який покладалися великі надії, ставило перед українським громадянством важливе завдання – винести на широкий простір і поставити на міцну основу ті справи, які перед тим український рух проводив у підпільній діяльності, розширити національні права та свободи. З цією метою депутати-громадівці працювали над прийняттям Декларації про автономію України. Щоб створити такий важливий документ у них не вистачало знань і політичного досвіду, для допомоги вони запросили до Петербургу М. Грушевського, який займався подібною діяльністю у Галичині. Саме за його участю, підтримкою громадських правників: І. Шрага, А. В'язлова, Є. Шольпа та за сприяння петербурзьких українців О. Русова, С. Русової, В. Доманицького був підготовлений проект Декларації, який містив прогресивні, як на той час, вимоги: федеративного устрою Російської держави та чіткого визначення у ній українських повноважень; наявності крайового керівного органу; заборони централізації у сфері церковного управління, а також, штучної перестановки національних елементів у війську та створення умов для проходження військової служби якомога ближче до батьківщини солдатів; визнання усіх прав української мови із збереженням за російською статусу загальнодержавної.

Українська громада вимагала, щоб ця програма була втілена в життя у державі та її складових частинах, «в інтересах успішного вирішення великих завдань, поставлених визвольним рухом Росії, і дружньої роботи її областей і народів в їх здійсненні, ця національно-обласна програма, яку ми поставили тут як постулат українства, в нерозривному зв'язку з перебудовою всієї Росії на підставах національної рівноправності й обласної автономії повинна бути здійснена – і здійснена негайно» (Грушевський 1906, с. 273).

Декларація мала бути проголошена з думської трибуни головою української громади І. Шрагом, але 9 липня 1906 р. Дума, після 72 днів своєї діяльності, була розпущена.

Українська Декларація, під впливом голови громади Іллі Шрага, на відміну від інших, зокрема польської, звертає на себе увагу не тільки прагненням національно-територіальної автономії, але й глибоким демократизмом. Велике значення, навіть і по сьогоднішній день, має заява про непорушність кордонів, яка вперше пролунала в цьому документі і знайшла своє продовження в Декларації про суверенітет України від 16 липня 1990 р., Конституції 1996 р. та інших наступних державних актах.

Розглядаючи національно-територіальну автономію як стратегічну лінію всього українства, І. Шраг пропонував громаді виробити конкретні кроки щодо досягнення основної мети. Для цього необхідно було звернути увагу на народну освіту всіх рівнів. Адже свою державу можливо будувати лише за наявності не тільки свідомих, а й національно-освічених людей.

Стан з народною освітою на той час в Україні був важким. Згідно перепису населення Росії на 1897 р., із ста чоловіків лише 21 письменний, тоді як в Україні – чоловіків 13, а жінок – 4. В той же час серед німців, що мешкали на території Росії, письменних на сто чоловіків було 60, серед литовців та латишів – 52, євреїв – 49, фінів – 35, поляків – 35 (1907, Правительство і народна освіта).

Це було результатом походу проти всього українського, що тривав протягом другої половини XIX і на початку XX ст. Впродовж цього періоду вийшов цілий ряд указів та постанов царського уряду, які поставили українство на шлях вимирання. Серед них Укази 1863 р., 1869 р., 1876 р., 1886 р. та багато інших. Останній з них від 13 червня 1886 р., згідно якого за русифікаторську політику чиновники отримували додаткову плату, дещо видозмінений, проіснував майже до 1890 р.

Ці заборони були одними з багатьох причин, що спонукали українських депутатів звернути увагу на стан рідної мови в народній освіті та розробити законопроект «Про мови».

Голова фракції І. Шраг у своєму виступі щодо автономії перед партійними клубами в І Державній Думі 1 липня 1906 р. відзначив, що за період Хмельниччини, майже в кожному селі була своя школа, яка утримувалася за рахунок громади, на зміну їм прийшли церковно-приходські з обмеженим рівнем навчання, та й таких катастрофічно не вистачало.

Ця заява знайшла широку підтримку серед членів громади. Про те, яку увагу вони відводили проблемам народної освіти, свідчить той факт, що на сторінках «Украинского вестника» було опубліковано 12 статей різних авторів з вище названої проблеми. Вони розуміли, що вся

освіта, як початкова, так і середня й вища, має бути однаково доступна всьому народові, і не повинно бути для здобуття освіти ніяких привілеїв, ні перешкод, крім розумових здібностей самих учнів. Про це й було сказано в законопроекті, який підготував О. Лотоцький, за подачею до І Державної Думи І. Шрага. На жаль, автору не вдалося, в силу недостатньої розробки проблеми, знайти цей документ, проте відома його оцінка київським депутатом, членом громади Ф. Штейнгелем: «школа підлягала націоналізації місцевими закладами, передбачалося більш широке місцеве самоврядування, яке краще дасть Україні можливість контролю за всіма державними навчальними закладами, надаючи кожному з них якомога більшу самостійність. Педагогічна організація вчителів, їх з'їзди, спільними зусиллями з представниками населення мають виробляти найкращі програми для шкіл всіх ступенів, на які б розподілявся більш широкоосвітний курс, відповідно до потреб різних місцевостей, і виховання з учнів людей – громадян з достатньою освітньою базою для виконання громадянських обов'язків» (Русова 1906, с. 122).

Але знову ж таки, у зв'язку з розпуском І Думи, законопроект «Про мови» не був розглянутий.

Отже, депутати української громади на чолі з І. Шрагом не змогли добитися прийняття Декларації про автономію України. Не вирішили проблеми з освітою на території краю, проте на всю Російську імперію проголосили, що є український народ, який виходить на арену політичної боротьби з чітко визначеною програмою дій.

Перша Державна Дума зібралася і працювала під знаком земельної проблеми. Майже все селянство, та й більшість селянських депутатів, були переконані в тому, що головне і єдине завдання Думи – наділити селян землею. Зваживши на становище в аграрному секторі, у посланні на тронну промову імператора в загальних висловах було сказано, що І Державна Дума вважає необхідним наділити селян землею шляхом примусового відторгнення.

Аналогічних вимог дотримувалися і українські депутата-громадівці. Будучи послідовним автономістом, І. Шраг вимагав, щоб земельне питання вирішувалося не в централізованому порядку, а на місцях, з урахуванням інтересів українського селянства (Обозреватель 1906, с. 781). Але не зважаючи на зусилля Іллі Людвиговича, громада так і не виробила чітких вимог із аграрного питання. Громадівці та голова фракції брали активну участь у пленарних засіданнях Думи в обговоренні проекту земельної реформи. І. Шраг у своєму виступі 5 червня пропонував вирішити аграрне питання в три етапи. По-перше, земля повинна знаходитися в руках тих, хто її обробляє, а для цього в користування селянам необхідно передати землі: державні, надільні, монастирські, церковні і в найширших розмірах повинно бути проведено примусове відторгнення приватновласницьких земель; по-друге, необхідно виробити законопроект про аграрні комітети по розподілу землі; по-третє, Думі перейти до розгляду організації обласних і національно-територіальних представницьких органів. Лише за такого підходу, на думку депутата, можливо задовольнити потреби трудящих класів і окремих націй. Земля і автономія тісно пов'язані поміж собою і з цим треба рахуватися при вирішенні такого важливого соціального питання, як аграрне. На завершення свого виступу він пов'язував реформування земельних стосунків з необхідним реформуванням місцевого управління (Обозреватель 1906, с. 782).

Однак, українській громаді не вдалося вирішити головної проблеми суспільства – аграрного питання. Виходячи з тих причин, що царизм послідовно відстоював інтереси великих землевласників, відсутності єдиного підходу до проблеми в Думі і у самій фракції.

Не зважаючи на те, що І Державна Дума працювала під знаком земельної реформи, Росія на початок XX ст. зіткнулася з цілим комплексом проблем, її роздирали економічні і політичні проблеми. Більшість населення Російської імперії була позбавлена елементарних прав, якими користувалися народи європейських країн. Народ не мав можливості впливати на формування політики держави, так як в Росії існувало самодержавство з його абсолютистською владою, яка передавалася з покоління в покоління і була позбавлена всякого контролю. Чиновники та управлінці також призначалися самодержавством і були безконтрольними у своїй діяльності. Таким чином, населення держави не могло впливати на внутрішню й зовнішню політику шляхом виборів своїх представників в законодавчі і виконавчі органи.

Українська громада активно займалася проблемою єврейських погромів та жорстоких придушень селянських виступів у ході революції. Прикладом цього є Білостоцький погром, який відбувся з 1 по 3 червня 1906 р. у результаті якого понад 70 євреїв були вбиті та більше 80 поранені.

29 червня на пленарному засіданні Думи, де обговорювалося це питання, І. Шраг заявив, що всі, хто були у місцях погромів, мали можливість пересвідчитися, що вони були організовані урядовими службами. Він зупинився на Чернігівських подіях жовтня 1905 р. і наголосив на ролі газети «Черниговские Губернские Ведомости» в організації погрому; явно простежувалася не-

навість до єврейської частини населення міста. Міська Дума робила їй зауваження, але безрезультатно. Далі депутат навів приклад, що натхненник погрому в Ніжині, професор місцевого інституту І. Лелєєв, не тільки не притягнутий до відповідальності, а й є особою, наближеною до місцевої адміністрації. На завершення свого виступу доповідач застеріг уряд, що погромники можуть вийти з-під контролю і змести навіть сам уряд. Депутат І. Шраг був притягнутий до судової відповідальності за думську промову з цього питання (О погромах 1906, с. 612).

Справу погромів у І Державній Думі до кінця не довели у зв'язку з її розпуском.

З питань погромів та селянських виступів в Україні на сторінках журналу «Украинский вестник» було надруковано 16 статей.

Виходячи з вище названих причин, діяльність української громади у І Державній Думі Російської імперії не принесла очікуваних результатів, але її вплив був дуже важливим для піднесення національного руху в Україні. До початку національної революції 1917–1921 рр. це був період найвищого піднесення українського відродження. Отже, «якби І. Шраг за все своє життя зробив тільки одну справу, очолив у І Думі першу українську фракцію, то назавжди забезпечив би собі почесне місце в Новітній історії України» (Демченко 2012).

Список джерел та літератури

- ГРУШЕВСКИЙ, М., 1906, Наши требования. Украинский Вестник № 5, 268–273.
- ДЕМЧЕНКО, Т. П., Курас Г. М., 1993, І. Л. Шраг — «славний укр. діяч» Український історичний журнал. № 10, 91–103.
- ДЕМЧЕНКО, Т., 2008, Батько Шраг: монографія. Чернівці: РВК «Деснянська правда».
- ДЕМЧЕНКО, Т., 2012, «Батько Шраг» — видатний діяч національно-визвольного руху, День, № 219. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/odne-yogo-imya-ie-dorogim>
- ДОМАНИЦЬКИЙ, В., 1906, Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу, Громадська думка, 5 травня.
- ІВАНИЦЬКА, С., 2011, Ілля Шраг у колі сучасників: нове видання чернігівських істориків. Краєзнавство, № 4, 290–294.
- ЄФРЕМОВ, С., 1919, Пам'яті Шрага. Наше минуле, 1–2.
- ЛОТОЦЬКИЙ, О., 1934, Сторінки минулого. У: Праці Українського наукового інституту. Варшава.
- ОБОЗРЕВАТЕЛЬ, 1906, Депутаты из территории Украины и их деятельность в Государственной думе. Украинский вестник, № 11, 779–796.
- О погромах, 1906, Украинский вестник, № 8, 604–616.
- Правительство і народна освіта, 1906, Рідна справа. Вісті з Думи, 10 травня.
- РАДІО, М., 2009, Діяльність І. Шрага в період проголошення І Універсалу Центральної ради: Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/4880/1/Radio_2.pdf
- РУСОВА, С., 1906, Современные школьные нужды в Украине. Украинский вестник, № 2, 115–122.
- СИДОРЕНКО, Н. М., 2005, Журнал «Украинский вестник». Петербург, 1906. Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1643>
- СТАРОВОЙТЕНКО, І. М., 2010, Ілля Шраг у громадськокультурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст. Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів, Чернівці: Видавець Лозовий В. М., — Вип. І, 25–36.

References

- DEMCHENKO, T. P., KURAS, H. M., 1993, I. L. Shrah — «slavnyi Ukr. diach» Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [I. L. Shrah — «renowned Ukrainian figure». Ukrainian historical magazine]. No 10, 91–103. [In Ukrainian].
- DEMCHENKO, T., 2008, Batko Shrah: monohraphia [Father Shrah: monograph]. Chernihiv: RVK «Desnianska pravda». [In Ukrainian].
- DEMCHENKO, T., 2012, «Batko Shrah» — vydantyi diach natsionalno vyzvolnoho rukhu [«Father Shrah» — outstanding activist of national liberation movement]. Den, № 219. Access mode: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/odne-yogo-imya-ie-dorogim> [In Ukrainian].
- DOMANYTSKYI, V., 1906, Peterburzki visti. Pershi zbory Ukrainskoho palamentskoho klubu [Peterburg

- bulletin. First meeting of Ukrainian parliamentary club]. Hromadska dumka, May 5. [In Ukrainian].
- HRUSHEVSKYI, M., 1906, Nashy trebovania. Ukrainskii vestnik [Our demands. Ukrainian bulletin]. No 5, 268–273. [In Russian].
- IVANYTSKA, S., 2011, Illia Shrah u koli suchasnykiv: nove vydannia Chernihivskyh istorykiv [Illia Shrah in the circle of contemporaries: new issue of Chernihiv historians]. Kraeznavstvo, No 4, 290–294. [In Ukrainian].
- LOTOTSKYI, O., 1934, Storinky mynuloho [Pages of the past]. U: Pratsi Ukrainskoho naukovoho instytutu. Warsaw. [In Ukrainian].
- OBOZREVATEL., 1906, Deputaty s territorii Ukrainy i ikh deiatelnost v Gosudarstvennoi Dume [Deputies from the territory of Ukraine and their activity in State Duma]. Ukrainskii vestnik, No 11, 779–796. [In Russian].
- O pogromakh [On massacre], 1906, Ukrainskii vestnik, No 8, 604–616. [In Russian].
- Pravytelstvo i narodna osvita [Government and national education], 1906, Ridna sprava. – Visti z Dumy. May 10. [In Ukrainian].
- RADIO, M., 2009, Diialnist I. Shraha v period proholoshennia I Universalu Tsentralnoi Rady [Activity of I. Shrah in the period of declaration of the I Universal of the Central Rada]. Access mode: http://eprints.zu.edu.ua/4880/1/Radio_2.pdf [In Ukrainian].
- RUSOVA, S., 1906, Sovremennye shkolnye nuzhdy v Ukraine [Contemporary school needs in Ukraine]. Ukrainskii vestnik, No 2, 115–122. [In Russian].
- STAROVOYTENKO, I. M., 2010, Illia Shrah v hromadskokulturnykh ta vydavnychkykh zakhodakh Ukrainskoi hromady pochatku XX st. [Illia Shrah in civil and cultural arrangements of Ukrainian community at the beginning of the XX century]. Shrahivski chytannia: zbirnyk statey ta materialiv, Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M. Vyp. I, 25–36. [In Ukrainian].
- SYDORENKO, N. M., 2005, Zhurnal «Ukrainskii vestnik» [«Ukrainian bulletin» magazine] (Peterburg, 1906). Access mode: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1643> [In Ukrainian].
- YEFREMOV, S., 1919, Pamiaty Shraha [In memory of Shrah]. Nashe mynule, 1–2. [In Ukrainian].

Журнал «Украинский вестник» про діяльність Іллі Шрага у І Державній Думі Російської імперії

У статті на базі журналу «Украинский вестник» досліджується думська діяльність відомого українського політика та громадського діяча Іллі Людвіговича Шрага. Дослідження спирається на принципи історизму науковості та авторської об'єктивності.

Проаналізовано внесок І. Шрага у процес створення української думської громади у І Державній Думі Російської імперії.

Ілля Людвігович розумів, що успішна робота української думської громади неможлива без друкованого органу, який інформуватиме населення Російської імперії та України як її складової частини, про діяльність українських парламентарів що до вирішення соціально-економічних та політичних проблем рідного краю. Цим виданням став часопис «Украинский вестник». Незважаючи на свою зайнятість у Думі І. Шраг постійно знаходив час для журналу. За часи свого депутатства він тричі публікувався на сторінках видання.

Висвітлена його діяльність у вирішенні національного питання, шляхом підготовки Декларації про автономію України та спроби вирішення запровадження української мови у освітній діяльності краю. Проаналізовано внесок керівника української думської фракції у вирішення проблеми народної освіти.

Не менш важливим завданням І. Шрага як депутата було вирішення аграрного питання, адже переважна кількість українського населення на той час становили селяни.

Незважаючи на його зусилля українська думська громада так і не виробила власного законопроекту з вирішення земельного питання, однак йому вдалося переконати своїх колег, депутатів-громадівців, вимагати від уряду примусового відторгнення землі на користь селянства. Він пропонував вирішити аграрне питання в три етапи. По-перше, земля повинна знаходитися в руках тих, хто її обробляє, а для цього в користування селянам необхідно передати землі: державні, надільні, монастирські, церковні і в найширших розмірах повинно бути проведено примусове відторгнення приватновласницьких земель; по-друге, необхідно виробити законопроект про аграрні комітети по розподілу землі; по-третє, Думі перейти до розгляду організації обласних і національно-територіальних представницьких органів.

Вирішення аграрного питання він розглядав у тісній взаємодії з автономним статусом України.

Акцентується увага на діяльності І. Шрага щодо вирішення репресивної діяльності царизму стосовно учасників революційних виступів, українських селян та єврейських міщан.

Ключові слова: І. Шраг, Дума, декларація, громада, фракція, часопис, депутат, освіта, земельне питання.

Domoroslyi Valentyn, Candidate of Historical sciences, Associate professor, Department of social, humanitarian and legal studies of Uman national university of horticulture.

Доморослий Валентин, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін, Уманського національного університету садівництва.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1682-9430>

Received: 16-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

УЧАСТЬ ВІЙСЬКОВИКІВ-УКРАЇНЦІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В МАСОВИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ У КИЄВІ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 р.)

Григорій Савченко

PARTICIPATION OF UKRAINIAN MILITARY OF THE RUSSIAN ARMY IN MASS REVOLUTIONARY EVENTS IN KYIV (MARCH 1917)

Grygorii Savchenko

The article examines the unfolding of the revolutionary events in Kyiv in March 1917. The participation of Ukrainian combatants in mass revolutionary events is considered in the context of the emergence of the Ukrainian military movement in the Russian army. Military Ukrainians were active organizers and participants in demonstrations, assemblies and meetings held in the city at the beginning of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The influence of military participation in mass events on the formation of their national identity is analyzed. The actions promoted the idea of the national-territorial autonomy of Ukraine among the military. It is determined that gaining national-territorial autonomy of Ukraine was one of the main demands at the meetings. The result of the mass events was the creation of governing bodies by the Ukrainian military movement, which led to its greater organization and determination. Ukrainians began to form national military units under the influence of mass events. In March 1917 the creation of the Bohdan Khmelnytsky Regiment began. The issues of forming a military unit were constantly discussed by Ukrainians at their meetings. They tried to involve the Kyiv Military District Command in mass events and hoped for its help. Attention is drawn to the influence of the Polish military on the emergence of the Ukrainian military movement. It is concluded that the participation of the Ukrainian military in mass events in Kyiv gave impetus to the deployment of the Ukrainian military movement at the front and in the rear of the Russian army.

Keywords: Ukrainian revolution, Ukrainian military, military formations, Russian army, demonstration, assembly, national-territorial autonomy, regiment.

Початок революційних подій у Петрограді в 1917 році ознаменувався піднесенням українського національно-визвольного руху. Українські політичні сили зі створенням Центральної Ради поступово набирали організованості й суттєво впливали на активізацію і консолідацію українства. Революційна творчість мас вилилася в проведення низки масових заходів агітаційно-пропагандистського характеру з яскраво вираженим національно-політичним акцентом. Істотний внесок в організації акцій зробили українці-військовики російської армії.

Весною 1917 року Київ опинився в епіцентрі подій Української революції. З початку березня 1917 року в Києві відбувалися віча, маніфестації, збори, які організовували, або ж брали в них активну участь, відіграючи ключову роль, солдати і офіцери українці. Вони обстоювали ідеї української державності, створення у складі російської армії українських національних частин.

Наукових досліджень, присвячених визначеній проблемі, в історіографії немає. У наукових публікаціях, дотично до питань розвитку українського національно-визвольного руху у 1917 році та участі у ньому українців-військових, опис подій досить фрагментарний. Як правило, вони носять виключно ілюстративний характер щодо висвітлення боротьби за формування українських військових частин навесні 1917 р. Очевидно, нарізала необхідність поглибленого вивчення теми, оскільки вона відкриває нові горизонти для розуміння проблеми зародження українського руху в російській армії. Висвітлення проблеми участі вояків-українців у масових революційних заходах у Києві, на наш погляд, дозволяє глибше зрозуміти витоки українського військового руху, його масштабність, політичне спрямування та сприятиме вивченню у повному розмаїтті проявів національно-визвольної боротьби українського народу часів Української Центральної Ради. Власне цим і обумовлюється актуальність і мета дослідження.

На зародження українського військового руху весною 1917 р. суттєво вплинула участь у масових революційних заходах польських військ, що дислокувалися в Києві. У перші дні березня 1917 року польські військові частини були досить активними і помітними. У Києві, на Думській площі, на параді військ гарнізону (07.03.1917 р.) марширував і польський полк. Командир польської дивізії генерал-майор Т. Білевський вручив голові Київського виконавчого комітету громадських організацій П. Страдомському польський прапор. Під звуки польського гімну генерал заявив: «Прапор, скривавлений нашою спільною кров'ю, тепер перед лицем майбутньої польської армії я передаю в достойні руки братського народу, глибоко вірячи, що він знову приведе усіх слов'ян на поля Грюнвальда...» (Русский инвалид, 10 марта). У відповідь представник міської влади зауважив: «Вірте вільна Росія піде разом дружно з вільною Польщею. Хай живе вільна Польща». Газета «Киевлянин», описуючи перебіг параду, ні словом не згадала про українських військових (Киевлянин, 8 марта).

Підкреслено національно виглядала (16.03.1917р.) колона польських військових на маніфестації «Свободи» в Києві. Як писала газета «Киевская мысль», поляки йшли «з чотирма історичними бойовими польськими прапорами, які представляли собою цілих три епохи боротьби польського народу з царизмом за свою свободу. Перший прапор, часів Косцюшки: на правій стороні державні герби Польщі і Литви. Внизу напис польською мовою: «Свобода, рівність, братерство», з другої сторони малюнок – Матері Божої Ченстоховської, а під ним напис: «О, Мати, не залишай нас». Другий прапор, шовковий, 1831 року мазовецького воєводства: на правій стороні – польський білий орел, з другої сторони Ченстоховська матір Божа; третій прапор, 1863 року двокольоровий (червоно-білий) з правої сторони герб Польщі з написом «Смерть чи перемога», четвертий прапор також 1863 року» (Киевская мысль, 18 марта). Зазначимо, що на українців демонстрація польських військових реліквій діяла різночутно, будучи явною демонстрацією потенційної польської збройної сили.

Ініціативна група українців-військових під керівництвом М. Міхновського скликала 6 березня 1917 року перше «Підготовче українське військове віче». На зібранні були присутні 211 чоловік, які затвердили комітет для проведення 9 березня Українського Військового Установчого Віча. Серед українців-військових визріла ідея формувати свої національні військові частини. У газеті «Киевская мысль» було надруковано оголошення про те, що 9 березня відбудеться нарада «по організації і сформуванню українського легіону». На нараду запрошувалися зацікавлені офіцери (Киевская мысль, 9 марта). Оголошення під заголовком «Украинский легион» з'явилося і в київській газеті «Последние новости» (Последние новости, 9 марта).

Багатолюдні збори солдатів, офіцерів, лікарів і військових урядників українців відбулися 9 березня в аудиторії комерційного інституту. Учасники зібрання розглянули питання «про утворення українського національного війська для боротьби з ворогом зовнішнім і підтримання тимчасового уряду од реакційних заходів прибічників скасованого царського уряду». Зібрання визнало себе Установчою Військовою Радою, а для подальшої роботи по організації українців-військових обрало Тимчасовий комітет по створенню «охочекомонного полку» (Киевская мысль, 11 марта). В. Євтимович згадував, що 9 березня 1917 року «революційним порядком почалось творення «Першого українського охочекомонного полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького: того дня зголосились до Богдановців перші охотники прапорщик Ган і артист М. К. Садовський...» (Євтимович 1936, с. 47). Отже, перші кроки по створенню української добровольчої частини були зроблені.

На українському військовому вічі 11 березня 1917 року ідея українського військового охочекомонного формування знайшла подальший розвиток і була підкріплена заходами організаційного характеру. На українському військовому вічі 11 березня 1917 року у Києві були присутні понад тисячу солдатів і офіцерів. У публікаціях зустрічаються дані, що на вічі були присутні 2500 чоловік і, навіть 4000 (Євтимович 1936, с. 47). М. Єремійв, який, представляючи київське студентство, виступав на зібранні, свідчить, «що більше 300 не могло бути, бо віче відбувалося в невеликій аудиторії Комерційного Інституту» (Мартос, с. 107). Учасники віча ухвалили «незалежно від існуючої Регулярної Армії закласти з вільних людей «Охочекомонний Полк». До полку мають входити всі роди зброї. З цією метою обрати комітет, який має подбати про організацію цього полку» (ЦДАВО України, ф. 4100, оп. 1, спр. 65, арк. 7зв.). У своїх вимогах українці-військові заявляли, що формувати українські частини потрібно «...по звичайному військовому статуту... з урядовою мовою українською» (Нова Рада, 30 березня).

Формуванням полку займався спеціальний орган – Організаційний Український Військовий Комітет (ОУВК), який очолив полковник М. Глинський. Комітет за старою козацько-державною традицією звернувся до українського народу з універсалом, у якому закликав: «Тільки оружною силою можеш ти оборонити свою батьківщину. Ти мусиш бути сильний, але сила в організації.

Початком такої організації буде «Охочекомонний полк» зо всіх родів зброї імені Гетьмана Богдана Хмельницького. Сей полк боротиметься за свою волю і свободу.

...Українці! Стари й молоді, учні і студенти, усі хто вільний від військової служби, усі спішить вписуватись до «ОХОЧЕКОМОННОГО ПОЛКУ». В універсалі підкреслювалося, що створення охочекомонного полку імені Богдана Хмельницького нагальна потреба часу:

«Час не жде!

Наша отчизна в небезпеці.

Ледачі хай сплять; жваві й бадьорі ідуть під прапор полку Богдана Хмельницького.

Народе! Твоя доля в твоїх руках! Сам собі здобудь право на щасливе життя! Шаблі в руки!

Українці! Всі під прапор Богдана Хмельницького!

До зброї, панове браття!» (ЦДАВО України, ф. 4592, оп. 1, спр. 7, арк.13в.).

Отже, Організаційний Український Військовий Комітет визначив принцип, за яким мав формуватися «охочекомонний полк» – добровільність людей вільних від військової служби. Згідно прийнятих рішень військові, які знаходилися на службі у російській армії, не мали права вступати в «охочекомонний полк».

Організаційний Український Військовий Комітет повідомив про формування українського охочекомонного полку у пресі. Запис різного віку «охочих людей», які зголосилися служити у ньому, відбувався в Педагогічному музеї, у канцелярії «Прес-бюро» (Киевская мысль, 15 марта). Кількість бажаючих вступити в полк постійно зростала. Зацікавленість можливістю служби в українській частині проявляли не лише люди вільні від військової служби, але й солдати та офіцери фронтових і тиллових частин російської армії.

Наскільки ідея організації охочекомонного полку могла стати реальністю багато в чому залежало від командування Київського військового округу. В епіцентрі подій опинився комісар Тимчасового уряду в Київському військовому окрузі полковник К. Оберучев. Він прийняв (14.03.1917 р.) українську делегацію, яка від імені охочекомонного українського полку вітала його як представника нового уряду. Делегати прохали полковника Оберучева передати звернення до Тимчасового уряду. У зверненні українці наголошували, що «...на низці мітингів військовослужбовців українців одноголосно висловлена готовність боротися за свободу і незалежність Росії в повному єднанні зі всіма народами Росії. У підтвердження цьому на українських вічах ухвалено створити із добровольців український «охочекомонний» полк, який поступає в розпорядження уряду...» (Последние новости (вечерние), 15 марта).

Організаційний Український Військовий Комітет у своїй діяльності по створенню охочекомонного полку намагався заручитися підтримкою К. Оберучева. На зустрічі з ним «від імені комітету депутація засвідчила, що життя та діяльність полковника Оберучева викликає захоплення в українському суспільстві і просила полковника прийняти звання почесного члена комітету по організації «охочекомонного полку». За повідомленнями газет К. Оберучев «изъявил на это согласие» (Последние новости (вечерние), 15 марта). Однак, у своїх спогадах він запевняв, що категорично відмовився від почесного членства в комітеті. У той же час комісар визнав, що погодився вступити в комітет для активної роботи рядовим членом, підкресливши, що «основний думці його я співчував» (Оберучев 1930, с. 220).

М. Грушевський згадував з приводу віча 11 березня 1917 року: «На сім вічу ухвалено організувати «український охочекомонний полк» з добровольців, вільний від військової служби. Для керування сими й іншими біжучими справами утворено комітет. Він старався організувати українські елементи залоги, його маніфестацією був виступ на «святі свободи» 16 березня українських вояків, як говорили – до двох тисяч, під українською короугою і з оркестром (Грушевський 1989, с. 112).

У маніфестації «Свято Свободи» (16.03.1917 р.) похід національної колони очолювали 1,5–2 батальйони українців-вояків (Вісти з Української Центральної Ради, 19 березня). Газета «Последние новости» повідомила, що «українську маніфестацію на Софійській площі очолював український полк» (Последние новости (вечерние), 17 марта).

По закінченні загальної революційної маніфестації у цирку Крутікова під орудою самостійників на чолі з М. Міхновським відбулося «Установче зібрання українців вояків-козаків» по створенню клубу імені гетьмана Павла Полуботка. Самостійники продовжували обстоювати ідею формування українських охочекомонних полків. В ухвалі віча вказувалося на «термінову організацію українських військ, яка в найближчий час має вилитися в комплектування «охочекомонних полків» імені гетьмана Богдана Хмельницького всіх родів зброї». Деталі організації мав виробити Організаційний Український Військовий Комітет (Киевская мысль, 19 марта). Очевидець описував атмосферу, що панувала серед учасників зібрання, так: «... які чудові бесідники

об'явилися серед наших вояків, як вільно і художньо володіють вони своєю рідною мовою, не раз хотілося низько вклонитися нашому великому народові і в схвильованій душі бренив голос побожного здивування» (Вісти з Української Центральної Ради, 19 березня).

Велично виглядала за участі українців-військовиків українська маніфестація, що відбулася в Києві 19 березня. Колони формувалися біля Володимирського собору. Українське військо шикувалося під козацьким прапором. Духовенство окропило військові частини. Хода розпочалася об 10-й годині ранку. Попереду йшли представники Української Центральної Ради, українського військового комітету. Кожна військова частина київського гарнізону, а також школи прапорщиків і військових училищ йшли з своїми синьо-жовтими прапорами. В українському святі взяли участь поранені українці, які щойно прибули в 5 вагонах з фронту в шпиталі міста. З промовою перед мітингарями виступив М. Міхновський (Вісти з Української Центральної Ради, 21 березня).

Значну роль у пробудженні національних почуттів українців зіграв видатний український актор М. Садовський та його труп. Саме їх зусиллями перед киянами ожила козацька минувшина. Про участь артистів М. Садовського в українській маніфестації (19.03.1917 р.) газета повідомляла: «Попереду їхали два козаки в старовинних військових українських костюмах, потім їхав на коні в гетьманській костюмі артист Микола Садовський з свитою з дванадцятьох козаків і старинним червоним козацьким прапором, на якому був знак хреста і півмісяця з зіркою» (Киевская мысль, 21 марта). «На чолі маніфестації невелика група в червоних жупанах на конях. Це український театр: сама мирна і колись в найтяжчі часи найбільше показна сторона нашого національного руху. Попереду М. Садовський суворий і рішучий – легко вправляється з гарячим конем», – писала інша газета (Нова Рада, 25 березня).

Український військовий рух у Києві набирив обертів. Можна вважати, що участю у маніфестаціях українці-військові досягли бажаного. Про них почали писати і говорити. Кращої агітації за створення національного війська важко було й придумати. Про події в Києві сповіщали як київські, так і петроградські, московські газети. Поширювалися й різноманітні чутки. Газета «Русское слово» повідомляла навіть про те, що з військового міністерства «поступило розпорядження про перейменування Київського військового округу в Український» (Русское слово, 25 марта). Здається, що підґрунтям для таких повідомлень послужила активна участь українців-військових в організації різноманітних маніфестацій, зборів, віч, які проходили в Києві.

24 березня 1917 року із Києва до Петрограду виїхала делегація, щоб клопотати перед Тимчасовим урядом про затвердження «українського охочекомонного полку». За помилковими повідомленнями преси у Києві 27 березня 1917 року начебто одержали дозвіл зі штабу Південно-Західного фронту на формування українських полків із добровольців (Русское слово, 25 марта).

Про організацію українського добровольчого легіону в Києві стало відомо на фронтах. Штаб Західного фронту 20 березня 1917 року сповіщав у Ставку Верховного головнокомандування, що «деякі солдати і офіцери фронтових запасних полків просять направити їх в українські легіони, які формуються в Києві». Черговий генерал Ставки передав (25.03.1917 р.) на Західний фронт рішення виконуючого обов'язки Верховного Головнокомандуючого, що український легіон можна було б формувати тільки з осіб, які не досягли призовного віку, або ж тих, які відбули обов'язкову службу в армії. Резюмував він свою позицію думкою, що «Ослабляти склад армії неможливо» (Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2003, оп. 2, д. 1034, л. 2, 3).

Домагання створення охочекомонного полку підтримали українці-фронтовики, які на цей час в силу різних обставин перебували у Києві. 28 березня 1917 р. на вічі вони виступили проти дезорганізації війська, за зміцнення його воєнної сили і висловилися за організацію української національної армії з усіма родами зброї. У склад цієї армії, на думку українців-фронтовиків, разом з іншими частинами повинен був увійти і створюваний охочекомонний полк. Від вищого російського військового командування віче для формування полку вимагало термінового виділення із добровольців кадрових офіцерів і солдатів українців, які, як досвідчені воїни, мали скласти кістяк цієї військової частини (Нова Рада, 30 березня).

Таким чином, участь українців-вояків у масових революційних заходах у Києві сприяла формуванню їх національної самосвідомості, зародженню українського військового руху, створенню його керівних структур, виробленню та практичній реалізації ідеї формування українських охотницьких військових частин у російській армії.

Список джерел та літератури

- Грушевський, М., 1989, Спомини. Київ. № 9.
- Євтимович, В., 1936, Поручник Микола Міхновський творець новітнього українського війська. Історичний альманах Червоної калини та 1937 рік. Львів.
- Мартос, В., 1973, Перші кроки Центральної Ради. Український історик. № 3–4.
- Оберучев, К. М., 1930, Воспоминания. Нью-Йорк.
- Вісти з Української Центральної Ради. 1917. 19 березоля.
- Вісти з Української Центральної Ради. 1917. 21 березоля.
- Киевская мысль. 1917. 9 марта.
- Киевская мысль. 1917. 11 марта.
- Киевская мысль. 1917. 15 марта.
- Киевская мысль. 1917. 18 марта.
- Киевская мысль. 1917. 19 марта.
- Киевская мысль. 1917. 21 марта.
- Киевлянин. 1917. 8 марта.
- Нова Рада. 1917. 25 березня.
- Нова Рада. 1917. 30 березня.
- Последние новости. 1917. 9 марта.
- Последние новости (вечерние). 1917. 15 марта.
- Последние новости (вечерние). 1917. 17 марта.
- Русский инвалид. 1917. 10 марта.
- Русское слово. – 1917. – 25 марта.
- Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2003, оп. 2, д. 1034, л. 2, 3.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4100, оп. 1, спр. 65, арк. 7зв.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4592, оп. 1, спр. 7, арк., 1зв.

References

- Hrushevsky, M., 1989, Spomyny [Memories]. Kyiv. № 9. [In Ukrainian].
- Yevtyimovych, V., 1936, Poruchnyk Mykola Mikhnovkyi tvorets novitnoho ukrainskoho viiska [Lieutenant Mykola Mikhnovkyi is the creator of the newest Ukrainian army]. Istorychnyi almanakh Chervonoi Kalyny na 1937 rik. Lviv. [In Ukrainian].
- Martos, B., 1973, Pershi kroky Tsentralnoi Rady [The first steps of the Central Rada]. Ukrainskyi istoryk. № 3–4. [In Ukrainian].
- Oberuchev, K. M., 1930, Vospominaniia [Memories]. New York. [In Russian].
- Visti z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. 1917. 19 berezolia. [In Ukrainian].
- Visti z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. 1917. 21 berezolya. [In Ukrainian].
- Kievskaiia mysl. 1917. 9 marta. [In Russian].
- Kievskaiia mysl. 1917. 11 marta. [In Russian].
- Kievskaiia mysl. 1917. 15 marta. [In Russian].
- Kievskaiia mysl. 1917. 18 marta. [In Russian].
- Kievskaiia mysl. 1917. 19 marta. [In Russian].
- Kievskaiia mysl. 1917. 21 marta. [In Russian].
- Kievlainin. 1918. 8 marta. [In Russian].
- Nova Rada. 1917. 25 bereznia. [In Ukrainian].
- Nova Rada. 1917. 30 bereznia. [In Ukrainian].
- Poslednie novosti. 1917. 9 marta. [In Russian].

Posledniie novosti (vechernie). 1917. 9 marta. [In Russian].

Poslednie novosti (vechernie). 1917. 15 marta. [In Russian].

Poslednie novosti (vechernie). 1917. 17 marta. [In Russian].

Russkii invalid. 1917. 10 marta. [In Russian].

Russkoe slovo. 1917. 25 marta. [In Russian].

Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv, f. 2003, op. 2, d. 1034, л. 2, 3. [In Russian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh organiv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 4100, op. 1, spr. 65, ark. 7zv. [In Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh organiv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 4592, op. 1, spr. 7, ark. 1zv. [In Ukrainian].

Участь вояків-українців російської армії в масових революційних подіях в Києві (березень 1917 р.)

У статті досліджується розгортання революційних подій в Києві в березні 1917 р. Участь українців військових у масових революційних заходах розглядаються в контексті зародження українського військового руху в російській армії. Військові українці були активними організаторами та учасниками маніфестацій, зборів, віч, що проходили в місті на початку Української революції 1917–1921 рр. Проаналізовано вплив участі військових у масових заходах на формування їх національної самосвідомості. Акції сприяли пропаганді серед військових ідеї національно-територіальної автономії України. Визначено, що здобуття національно-територіальної автономії України було однією з головних вимог, що звучали на зібраннях. Результатом проведення масових заходів було створення керівних органів українським військовим рухом, що надало йому більшої організованості та визначеності. Під впливом масових заходів українці розгорнули роботу по формуванню національних військових частин. У березні 1917 р. розпочалося створення полку імені Богдана Хмельницького. Питання формування військової частини українці постійно обговорювали на своїх зібраннях. Вони намагалися залучити до участі в масових заходах командування Київським військовим округом, висловлювали сподівання на його допомогу. Увага звертається на вплив польських військових на зародження українського військового руху. Зроблено висновок, що участь українських військових у масових заходах у Києві дала поштовх розгортанню українського військового руху на фронті і в тилових гарнізонах російської армії.

Ключові слова: Українська революція, українці військові, військові формування, російська армія, маніфестація, збори, національно-територіальна автономія, полк.

Savchenko Grygorii, Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of Contemporary History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Савченко Григорій, кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0975-5739>

Received: 30-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

НІМЕЦЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З СРСР В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Володимир Мартиненко

GERMAN IMMIGRANTS FROM THE USSR IN THE RURAL SECTOR OF THE ECONOMY OF THE THIRD REICH AT THE FINAL STAGE OF THE SECOND WORLD WAR

Volodymyr Martynenko

Based on the involvement of a wide range of archival sources, the article reveals the peculiarities of German immigrants' situation from the USSR involved in the rural sector of the economy of Nazi Germany at the final stage of the Second World War. Throughout the fall of 1943 – spring 1944, from the occupied Ukrainian regions by the authorities of Nazi Germany, about 350,000 ethnic Germans were evacuated. The bulk of the refugees were resettled on the territory of the imperial region of Warthegau, which included most of the annexed western Polish lands. This decision was not due to the region's labor force's objective needs but by the geopolitical plans of the Nazi leadership. In the foreseeable future, German colonists from the USSR were assigned the role of local settlers, contributing to the further Germanization of the conquered territories. As part of an extensive propaganda campaign, the local Nazi administration tried to present their arrival as a natural return to their historical homeland. Due to the lack of free land resources, most of the settlers were prepared for farm laborers' role in the rural sector during the war. However, it was almost impossible to fully employ the new German contingent even as rural workers without large-scale deportations of the Polish population (this scenario threatened to turn into too serious not only economic but also political consequences). Another obstacle was the harsh pragmatism of many employers (primarily managers of large estates), who often sabotaged the Warthegau administration's instructions regarding the recruitment and preferences of Soviet Germans. As a result, most migrants' social and economic situation, despite the declared privileges, did not undergo any significant changes.

Keywords: Soviet Germans, resettlement, Germany, USSR, Warthegau, agricultural sector.

Як відомо, після втрати в 1943 р. стратегічної ініціативи на Східному фронті військово-політичне керівництво Німеччини ухвалило рішення про перехід до тактики «випаленої землі». Частиною цього плану стали масштабні переміщення цивільного населення з окупованих радянських територій. Даний процес мав вельми амбівалентний характер. В першу чергу шляхом адміністративного примусу окупанти намагалися «видавити» з ще підконтрольних регіонів якомога більше трудових ресурсів з метою подальшого використання в економіці Третього рейху. При цьому фактичний угон місцевого населення нерідко іменувався «евакуацією». У той же час в західному напрямку вирушили сотні тисяч радянських громадян, котрі вирішили покинути межі своєї країни добровільно, керуючись виключно інстинктом самозбереження. До них відносилися колабораціоністи і ті, на кому, за словами російського історика П. Поляна, «гріха пособництва не було, але хто вже хильнув або пригубив з чаші сталінських репресій» (Полян 2002, с. 134). Наплив біженців з окупованих регіонів СРСР суттєво посилювався навесні-влітку 1944 р., викликавши при цьому тривогу з боку німецької влади, адже створював проблеми логістичного характеру. До того ж, рух багатьох колон до кордонів Рейху відбувався стихійно. Тому нацистське керівництво було змушене вжити ряд заходів, спрямованих на те, щоб поставити переселенський контингент в певні організаційні рамки. Особи, які у ході спеціальних фільтраційних процедур були визнані працездатними, незабаром передавалися у відання генерального уповноваженого з використання робочої сили Ф. Заукеля (Antons 2017, s. 247–248).

Трудові повинності підлягали й евакуйовані з окупованих регіонів СРСР етнічні німці. Більшість з них сподівалась знайти у Німеччині – країні своїх предків – порятунк, оскільки доб-

ре запам'ятала «Великий терор» 1937–1938 рр. і масові депортації у перші місяці війни. За офіційними даними, у середині літа 1944 р. на території Рейху перебувало близько 350000 радянських німців (Вамп 1944). Однак варто зазначити, що в цю статистику увійшло також чимало осіб інонаціонального походження, тобто членів змішаних сімей. Переважна більшість німецьких біженців була уродженцями областей УРСР. Особливий статус даного контингенту накладав певну специфіку на його подальше використання в економіці нацистської Німеччини.

Доля німецького населення, евакуйованого нацистською владою з окупованих регіонів СРСР протягом 1943–1944 рр., досліджена доволі фрагментарно. Окремі аспекти даної проблематики знайшли відображення передусім у роботах деяких німецьких істориків. До їх числа в першу чергу слід віднести дослідження Х. Герлаха, І. Флейшхауер, А. Штриппеля, А. Боша та Й. Лінгора (Gerlach 1979; Fleischhauer 1983; Strippel 2011; Bosch, Lingor 1990). Як правило, в них подається узагальнена картина становища радянських німців на території Третього рейху наприкінці Другої світової війни. Трудова повинність переселенців, як і низка інших аспектів проблематики, зводиться переважно до її констатації.

Мета даної статті полягає у розкритті механізму та особливостей залучення німецьких переселенців з СРСР до трудової повинності в аграрному секторі економіки нацистської Німеччини на завершальному етапі Другої світової війни.

За рішенням рейхсфюрера СС Г. Гімлера, більшість евакуйованих радянських німців була сконцентрована на території Вартегау – імперського округу в складі Німеччини, що включав більшу частину анексованих у 1939 р. західно-польських земель. Вибір був не випадковий: у доступному для огляду майбутньому німецьким колоністам відводилася роль місцевих поселенців, що сприяло б подальшій германізації завойованого регіону.

Адміністрація Вартегау почала активну підготовку до прийому біженців вже на початку січня 1944 р. Гауляйтер А. Грейзер*, звертаючись до своїх підлеглих, підкреслював виняткову важливість цієї акції: *«Ці німці за своїм походженням є переважно селянами і представляють найбільш цінну німецьку кров. Прийом цих людей, які, незважаючи на більшовицький гніт, зберегли свою ідентичність, дає нам унікальний шанс, збагатити округ значною кількістю цінних представників німецького народу»* (BAB. R 49/671. Bl. 6). Евакуація, за його словами, мала виключно рятівний характер, оскільки в іншому випадку всіх радянських німців спіткала б «жахлива доля» (BAB. R 49/671. Bl. 6).

У своєму розпорядженні від 11 січня 1944 р. А. Грейзер вже офіційно оголосив, що в період війни більшість німецьких біженців з СРСР буде перебувати на території Вартегау в якості сільськогосподарських робітників (BAB. R 49/671. Bl. 6). Дане рішення було зумовлене нестачею вільного земельного фонду, оскільки основна маса сільгоспугідь ще у попередні роки була передана німецьким переселенцям, а також ветеранам нацистської партії та СС. Місцевим чиновникам А. Грейзер категорично заборонив вести з радянськими німцями будь-які обнадійливі розмови про наділення їх у майбутньому землею. Натомість перед органами нацистської партії було поставлено завдання переконати переселенців в тому, що на даному етапі їм необхідно думати не про власні інтереси, а про роботу задля добробуту Німеччини, оскільки від її перемоги залежала їх подальша доля (BAB. R 49/671. Bl. 9–10).

Ключові директиви щодо працевлаштування переселенців в аграрному секторі були затверджені керівництвом Вартегау взимку 1944 р. Так, в циркулярі від 18 лютого 1944 підкреслювалося, що уродженці німецьких колоній можуть бути задіяні тільки як сільгоспробітники: одним потрібно було зайняти невеликі садиби депортованих польських селян, іншим – поступити в розпорядження великих державних маєтків. Передача фермерських господарств в одноосібне користування до закінчення війни повністю виключалася (BAB. R 49/671. Bl. 26). Залучення переселенців до трудової діяльності починалося відразу ж після виходу зі збірних таборів, де вони проходили обов'язкову реєстрацію, що мала на меті встановлення особи і професійної приналежності (Sch. 1966 s. 41).

У березні 1944 р. нацистська адміністрація випустила додаткові приписи, які прямо забороняли проживання і працевлаштування переселенців, прикріплених до сільгоспідприємств, у

* Грейзер, Артур (1897–1947) – німецький партійний діяч, обергрупенфюрер СС. У жовтні 1939 р. став гауляйтером імперського краю Вартегау, що включав частину анексованої Третім рейхом Західної Польщі. Після вступу Червоної армії у січні 1945 р. на територію Вартегау втік до Франкфурта-на-Одері. Після капітуляції Німеччини деякий час переховувався у Баварських Альпах. Згодом був затриманий американськими військовими і виданий польській стороні. 9 липня 1947 р. Верховний національний трибунал у Познані визнав А. Грейзера винним у злочинах проти польського населення і засудив до смертної кари. Вирок був виконаний 21 липня 1947 р.

містах. Підстави для подібних заходів дійсно були. Так, згідно з повідомленнями, що надходили від місцевих органів влади, чимало молодих представників сільської інтелігенції сподівалися якомога швидше перебратися у міста. Почасті подібні умонастрої підігрівали різні держустанови, чий профіль діяльності не був пов'язаний з аграрним сектором – вони доклали досить активних зусиль для переманювання до себе найбільш кваліфікованих працівників (ВАН. R 49/3041. ВІ. 71).

Серед багатьох вказівок, що стосувались працевлаштування нових переселенців, окремим пунктом значилася роз'яснювальна робота з керівниками великих маєтків. Так, у вже згаданому циркулярі адміністрації Вартегау від 11 лютого 1944 р. наголошувалося на необхідності особливого ставлення до радянських німців, більшість з яких за своїм духом були селянами-власниками. Тому місцевим роботодавцям ставилося за обов'язок забезпечити переселенцям привілейоване становище. На практиці це, наприклад, означало, що в рамках трудових відносин вони могли отримувати вказівки лише від німецького начальства, але ніяк не від поляків. Крім того, згаданий циркуляр наказував проводити розселення радянських німців у маєтках особливим чином, завдяки якому вони могли б швидше вникнути у специфіку аграрних відносин на території Вартегау. У свою чергу це дозволило б у майбутньому виявити людей, здатних зайняти ті чи інші керівні посади (ВАН. R 49/3041. ВІ. 68).

На додачу до всього, на початку березня 1944 р. окружна адміністрація затвердила для переселенців, задіяних в якості сільгоспробітників, норми постачання продовольством. Основна маса продуктів, які становили основу раціону харчування (м'ясо, молоко, масло, сир, борошно, картопля, яйця, цукор та різні крупи), відповідно до чинних на той момент часу правил, підлягала розподілу у рамках карткової системи. Однак щодо радянських німців було проявлено певну гнучкість. Тобто чиновники передбачили окремі ситуації, які дозволяли припинити видачу карток на деякі види продуктів. Це допускалося лише у тому випадку, якщо німецька сім'я могла себе частково забезпечити за рахунок невеликого підсобного господарства (наприклад, курячим м'ясом, яйцями і молоком) або маєтку, де, як правило, зберігалися запаси зерна (ВАН. R 49/3041. ВІ. 96).

Прибуття радянських німців на східні території Рейху стало поштовхом для проведення чергової депортації польського населення, що мала на меті звільнити частину земельного фонду. Гауляйтер А. Грейзер погодився на те, щоб акція охопила в першу чергу власників невеликих господарств (Zwerghöfe) та сім'ї селян-батраків. Поляки, які працювали у великих господарствах, по можливості повинні були уникнути цієї долі (ВАН. R 49/3041. ВІ. 81).

Згідно з даними польського історика Ч. Мадайчика, до листопада 1944 р. нацистський режим спромігся депортувати близько 66000 осіб, ще 30000 осіб було витіснено зі своїх земель в інші райони імперського округу (Madajczyk 1987, s. 421). Однак до відчутних зрушень у вирішенні проблеми з розселенням і працевлаштуванням радянських німців це не призвело. Більш того, через просування військ Червоної армії до східних кордонів Німеччини депортація поляків, яка загрожувала серйозними наслідками для оборонних приготувань, була повністю припинена (ВАН. R 59/47. ВІ. 35).

Радянським німцям, заселеним у невеликі польські господарства, доволі часто доводилося жити в обстановці постійного страху: як правило, вони могли стати жертвами раптового нападу учасників місцевого підпілля або ж колишніх власників. Тому не дивно, що деякі колоністи, морально не готові до таких випробувань, відмовлялися від нав'язуваних їм земельних наділів. Нацистський режим в свою чергу намагався рішуче присікати подібні дії, вдаючись до тих чи інших каральних заходів. «Відмовники» по суті прирівнювалися до «саботажників» і могли бути відправлені до концтаборів (Fleischhauer 1983, s. 232).

Переселенцям, котрі погодились зайняти націоналізовані ферми польських селян, довелося зіткнутися з певними обмеженнями щодо вільного використання тамтешнього майна. Наприклад, згідно з установленими правилами, їм було заборонено проводити самовільний забій худоби, що залишилася. Процес підготовки житлових будинків до приїзду німецьких сімей контролювали голови місцевих осередків НСДАП (ортсгрупенляйтери). Зокрема, їм було доручено звернути першочергову увагу на стан внутрішнього убранства та вилучити всі настінні фотографії, що нагадували про колишніх власників. Право зайняти польські садиби отримували в основному переселенці, чий трудовий потенціал та досвід господарювання удостоїлися високих оцінок (ВАН. R 59/47. ВІ. 18–19). Розміри наданих їм в особисте користування земельних ділянок варіювалися від 0,5 до 0,75 га (ВАН. R 49/3041. ВІ. 68). Колоністи, які продемонстрували упродовж випробувального терміну найкращі результати, формально могли розраховувати на більші наділи (ВАН. R 59/47. ВІ. 19).

Як уже зазначалося вище, зважаючи на обмеженість вільного земельного фонду, абсолютній більшості нових переселенців на території Вартегау була уготована роль наймитів у великих державних маєтках (їх мінімальний розмір міг становити близько 50 га). Місцеві органи влади – особливо Селянський союз (Kreislbauernschaft) – мали вказівку проконтролювати процес підготовки до розміщення радянських німців. Зокрема, їм доручалося заздалегідь дізнатися, яку кількість їх сімей здатне прийняти те чи інше державне сільгосп підприємство (BAB. R 49/3041. Bl. 66). Вербуванням робочої сили за посередництва відділів праці зазвичай займалися керуючі помістями або власники середніх селянських господарств (бауери).

Офіційно більшість радянських німців, задіяних в аграрному секторі регіону, підлягала використанню як «*Deputatarbeiter*» (робітники, чия праця оплачувалася у натуральній формі). Винагородою повинні були стати дрібні земельні ділянки (їх розміри, як і у випадку з переселенцями, які осіли у польських садибах, могли становити від 0,5 до 0,75 га) та худоба (BAB. R 49/3041. Bl. 68). Однак реалізувати цей план на практиці виявилось неможливо – головним чином через обмеженість ресурсів. Тому в системі місцевих соціально-трудових відносин переселенцям часто відводилася роль поденників і погодинників – по суті, дешевої робочої сили. Рівень заробітної плати радянських німців (чоловікам, згідно з установленими тарифами, платили 58 пфенігів за годину, жінкам – 41 пфеніг) зазвичай був не достатній для покриття першочергових життєвих потреб, що незабаром стало одним з ключових чинників зростаючого серед них невдоволення (BAB. R 49/2409. Bl. 394; Fleischhauer 1983, s. 232). Постачання контингенту багатьма товарами широкого вжитку здійснювалося переважно в рамках карткової системи (Neufeld 1951, s. 12). Таким чином, більша частина переселенців, всупереч своїм очікуванням, виявилася приреченою на майже жебрацьке існування. У дещо більш вигідному становищі перебували лише німецькі сім'ї, які прибули до Вартегау зі своїм провіантом. Деякі районні чиновники настійно радили їм намагатися використовувати ці запаси якомога раціональніше. Щоправда, через бюрократичні бар'єри переселенці часом відчували певні труднощі з використанням власних запасів зерна. Адже перш ніж відправитися на млин, зерно перевірялося представниками адміністрації на предмет свого походження: чи було воно привезено з окупованих областей СРСР або вкрадено з місцевих комор (BAB. R 59/47. Bl. 18).

Не можна також не відзначити, що певна частина радянських німців відчувала себе обманутою і практично відкрито заявляла про це. Суть претензій зводилася до наступного: влада Німеччини не виконала жодної обіцянки щодо їх облаштування. Деякі з них стверджували, що незабаром після прибуття до Ліцманштадта, їм було сказано, що кожен отримає мінімум будинок з прилеглим садом. Інші ж посилалися на обіцянки, які почули від гебітскомісарів ще напередодні евакуації з України. Ті нібито гарантували біженцям, що на батьківщині предків їм будуть надані власні земельні наділи. Згідно з даними СД, такі розмови активно циркулювали на території Нижньої Сілезії (BAB. R 49/2409. Bl. 349). Однак з високою часткою впевненості можна стверджувати, що вони звучали і в інших регіонах Німеччини.

Додатковий деморалізуючий вплив на переселенців справляли часті випадки зверхнього ставлення з боку місцевих поміщиків, керівників промислових підприємств та чиновників низового рівня. Для них радянські німці були, по суті, чужинцями, які не заслуговували на особливі преференції. Зокрема, деякі великі землевласники вважали, що нові робітники зі Сходу повинні демонструвати перед ними таке ж беззастережне схилення, як і польські батраки (BAB. R 49/2409. Bl. 395). Подібні прояви побутової дискримінації різко дисонували з офіційною риторикою нацистської влади, витриманої у дусі заяложеного гасла «Додому в Рейх!»*. Протидіяти цим тенденціям час від часу намагалися окремі представники місцевого апарату НСДАП. Так, крайслейтер Коніна назвав все, що відбувалося, відвертим саботажем політики германізації східних територій Рейху і зажадав від підлеглих жорстко реагувати на будь-які утиски етнічних німців з СРСР (BAB. R 59/47. Bl. 19).

Однак, незважаючи на гнівні заяви партійних чиновників, багато роботодавців, виходячи з суто прагматичних міркувань, явно не поспішали масово працевлаштовувати нових переселенців. Останні, на їхню думку, могли принести більше клопоту, ніж користі. На території Вартегау, на відміну від інших регіонів Німеччини, нестача робочих рук у різних виробничих галузях (особливо у сільському господарстві) практично не відчувалася. Основним трудовим

* «Додому в Рейх!» (нім. «Heim ins Reich!») – нацистське гасло, що заклиало всіх німців до єднання в одній державі. Набуло поширення під час «судетської кризи» у Чехословаччині восени 1938 р. Супроводжувало масові переселення етнічних німців з Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, Бессарабії та країн Балтії до Німеччини в 1939–1940 рр., які відбувались відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа.

контингентом протягом усього періоду війни залишалися поляки. Власники багатьох місцевих підприємств вважали їх, на відміну від нових переселенців, більш надійними та досвідченими працівниками. Ще одна явна перевага полягала у тому, що поляки не підлягали призову до вермахту. Крім цього, частина роботодавців постійно нарікала на ментальну специфіку німецьких біженців, яка час від часу створювала певні труднощі у взаємній комунікації. Нарешті, через низьку частку чоловіків часто вельми скептично оцінювався і загальний трудовий потенціал контингенту (BAB. R 59/47. Bl. 35–36).

Не дивно, що побутова дискримінація та умови життя негативно позначалися на трудовій мотивації багатьох переселенців. Це, в свою чергу, вело до зростання конфліктів з керуючими помістями, які отримували додатковий аргумент проти радянських німців, називаючи їх недисциплінованими працівниками. Почастішання таких випадків змусило окружне керівництво у кінці літа 1944 р. звернути вже більш пильну увагу на зростання невдоволення серед переселенців та його першопричини. У підсумку після низки зустрічей з уповноваженими представниками радянських німців нацистські чиновники в цілому зійшлися на думці, що основна провина лежала все ж на поміщиках, котрі дозволяли неправильне поводження зі своїми новими робітниками (BAB. R 49/2620. Bl. 112).

Більш-менш людяне ставлення до переселенців демонстрували скоріше прості фермери, згадки про яких (у позитивному або нейтральному ключі) присутні в ряді мемуарних джерел (Durksen 1977, S. 305–306; Däs 1987, S. 15). У них, зокрема, описані випадки, коли бауери у міру своїх можливостей намагалися забезпечувати сім'ї радянських німців пристойними житловими умовами і продуктами харчування. Причини подібної емпатії багато в чому пояснювалися тим, що нацистська пропаганда ще не встигла пустити глибоке коріння у свідомості місцевих німецьких селян, більшість яких становили уродженці ряду східноєвропейських регіонів, що відійшли СРСР у 1939–1940 рр. Багатьом з них, до речі, також довелося в тій чи іншій мірі відчувати зарозумілість та неприязнь з боку представників різних органів влади Німеччини.

Найбільш активні зусилля з покращення матеріального добробуту переселенців вживало керівництво СС, яке зіткнулось з рішучою протидією з боку чиновників окружного управління праці. Ті, в свою чергу, вважали будь-які претензії щодо розмірів заробітної плати для німців з СРСР необґрунтованими і апелювали до тарифів чинного законодавства (BAB. R 49/2409. Bl. 394). Єдиним варіантом поліпшення матеріального становища переселенців залишалася виплата соціальної допомоги (Umsiedlerkreisfürsorge), гарантована постановою А. Грейзера від 13 червня 1944 р. Однак на низових рівнях місцевої адміністрації до інтерпретації тексту документа нерідко підходили по-своєму. Деякі чиновники взагалі категорично виступали проти призначення будь-яких соціальних виплат, які, на їхню думку, лише послаблювали у радянських німців мотивацію до роботи (BAB. R 59/47. Bl. 40).

Наприкінці 1944 р. у нацистській владі практично не залишалось інших інструментів боротьби зі зростаючим розчаруванням серед переселенців, окрім пропаганди. Загальний посил адміністрації Вартегау був такий: етнічні німці з СРСР через деякий час обов'язково стануть власниками господарств, але зараз їм слід *«працювати з максимальною віддачею і вимагати від вітчизни лише те, що вона в змозі дати»* (Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters). На першому місці могли бути тільки інтереси збройних сил Німеччини та її оборонні зусилля в цілому. Однак в ситуації, коли війська Червоної армії майже впритул підійшли до східних кордонів Рейху, навряд чи можна було розраховувати на будь-який серйозний пропагандистський ефект, оскільки серед всього німецького населення Вартегау вже давно наростали тривожні настрої.

Таким чином, значна частина евакуйованих з СРСР етнічних німців закономірно стала частиною трудових ресурсів, використовуваних в аграрному секторі економіки Третього рейху. При цьому переміщення основної маси переселенців на територію Вартегау було обумовлено не об'єктивними потребами регіону у робочій силі, а геополітичними міркуваннями нацистського керівництва. Однак такий підхід створював практично тупикову ситуацію: повністю працевлаштувати новий німецький контингент навіть в якості сільгоспробітників без масштабних депортацій польського населення (даний сценарій загрожував обернутися занадто серйозними не лише економічними, а й політичними наслідками) виявилось практично нереально. Ще однією серйозною перешкодою став жорсткий прагматизм багатьох роботодавців (перш за все керівників великих сільгоспідприємств), які нерідко саботували вказівки адміністрації Вартегау щодо вербування та преференцій радянських німців. В результаті соціально-економічне становище більшості переселенців, незважаючи на декларовані привілеї, так і не зазнало будь-яких істотних змін.

Список джерел та літератури

- ПОЛЯН, П. М., 2002, Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. М.: РОССПЭН.
- ANTONS, J.-H., 2017, Flucht ins «Dritte Reich». Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945). Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, № 14, H. 2, 231–257.
- BAMM, P., 1944, Der große Kriegstreck 1944. Ostdeutscher Beobachter, 23. Juli 1944, № 201.
- Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6–10.
- BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 18. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, Landräte, Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Aussenstellen, Betr.: Gaeinheitliches Richtlinien für die Einsetzung von Schwarzmeerdeutschen, Bezug: 1. Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 26.
- BAB. R 49/2409. OAL Schumeier z. V., I–1/1–8, Schr/M, 4. Juli 1944, Vorgang: Rußlanddeutsche Umsiedler, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, zu Hd. v. SS-Obergruppenführer Lorenz, Berlin W 35, Am Karlsbad 20. Bl. 349.
- BAB. R 49/2409. I–1/1–8, Dr. St/Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf. Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. Und 8.8.44. Bl. 394–395.
- BAB. R 49/2620. Az.: I–1/1–8, Schr/M, Schweiklberg, den 16. August 1944, Vorgang. Einsatz von Rußlanddeutschen im Landkreis Kolmar/Warthegau, Vermerk. Bl. 112.
- BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 31. Januar 1944, Kaiserring 13, Ruf: 4525, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 66–67.
- BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Gauarbeitsamt, VA 560/5470, Posen, den 11. Februar 1944, Runderlaß 5/6, An die Herren Leiter der Arbeitsämter, im Bezirk, Betr.: Ansetzung der Schwarzmeerdeutschen im Reichsgau Wartheland, Im Auftrage: gez. Kendzia, Beglaubigt: gez. Tengler. Bl. 68.
- BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 13. März 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Zehnte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 70–74.
- BAB. R 49/3041. Der Gauleiter und Reichsstatthalter des Reichsgau Wartheland, Posen, 21. März 1944, An sämtliche Kreisleiter und Landräte, Betr.: Schaffung von weiteren Unterbringungsmöglichkeiten für Schwarzmeerdeutsche, gez. Greiser, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 81.
- BAB. R 49/3041. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Landesernährungsamt, Abtl. B, IV/C 418/441, Posen, den 4. März 1944, Wilhelmplatz 14, Fernsprecher 8271, Anordnung Nr. 27/44, Schnellbrief, Verteiler I und II, Betr.: Verpflegung von Schwarzmeerdeutschen, In Vertretung: gez. Dr. Kohnert, Landesbauernführer, Beglaubigt: gez. Nudolle (Angestellter). Bl. 96.
- BAB. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 18–20.
- BAB. R 59/47. Abschrift von Abschrift, Fragen des Arbeitseinsatzes bei Russlanddeutschen, Posen, den 30.10.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 35–40.
- BOSCH, A., LINGOR, J., 1990, Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland.
- DÄS, N., 1987, Der Zug in die Freiheit. Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger.
- Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. Ostdeutscher Beobachter, 12. Dezember 1944, № 325.
- DURKSEN, M., 1977, Die Krim war unsere Heimat. Winnipeg.

- FLEISCHHAUER, I., 1983, Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt.
- GERLACH, H., 1979, Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. Westpreußen-Jahrbuch, № 29, 145–154.
- MADAJCZYK, C., 1987, Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945. Berlin: Akademie.
- NEUFELD, J., 1951, Die Flucht – 1943–46. Mennonite Life, No.1, January, 1951, 8–15.
- SCH., W., 1966, Unser Treck im Herbst und Winter 1943/44. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart, 35–42.
- STRIPPEL, A., 2011, NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag.

References

- POLYAN, P. M., 2002, Zhertvy dvukh diktatur: Zhizn', trud, unizhenie i smert' sovetskikh voennoplennykh i ostarbayterov na chuzhbine i na rodine [Victims of two dictatorships: Life, work, humiliation and death of Soviet prisoners of war and ostarbeiters in a foreign land and at homeland]. Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
- ANTONS, J.-H., 2017, Flucht ins «Dritte Reich». Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945). Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, № 14, H. 2, 231–257. [In German].
- BAMM, P., 1944, Der große Kriegstreck 1944. Ostdeutscher Beobachter, 23. Juli 1944, № 201. [In German].
- Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6–10. [In German].
- BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 18. Januar 1944, An sämtliche Kreisleiter, Landräte, Leiter der Ansiedlungsstäbe bzw. Aussenstellen, Betr.: Gaueinheitliches Richtlinien für die Einsetzung von Schwarzmeerdeutschen, Bezug: 1. Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 26. [In German].
- BAB. R 49/2409. OAL Schumeier z. V., I-1/1–8, Schr/M, 4. Juli 1944, Vorgang: Rußlanddeutsche Umsiedler, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, zu Hd. v. SS-Obergruppenführer Lorenz, Berlin W 35, Am Karlsbad 20. Bl. 349. [In German].
- BAB. R 49/2409. I-1/1–8, Dr. St/Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf- Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. Und 8.8.44. Bl. 394–395. [In German].
- BAB. R 49/2620. Az.: I-1/1–8, Schr/M, Schweiklberg, den 16. August 1944, Vorgang. Einsatz von Rußlanddeutschen im Landkreis Kolmar/Warthegau, Vermerk. Bl. 112. [In German].
- BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 31. Januar 1944, Kaiserring 13, Ruf: 4525, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 66–67. [In German].
- BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Gauarbeitsamt, VA 560/5470, Posen, den 11. Februar 1944, Runderlaß 5/6, An die Herren Leiter der Arbeitsämter, im Bezirk, Betr.: Ansetzung der Schwarzmeerdeutschen im Reichsgau Wartheland, Im Auftrage: gez. Kendzia, Beglaubigt: gez. Tengler. Bl. 68. [In German].
- BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter des Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 13. März 1944, Kaiserring 13, An alle Kreisleiter, alle Landräte, alle Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Zehnte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 70–74. [In German].
- BAB. R 49/3041. Der Gauleiter und Reichsstatthalter des Reichsgau Wartheland, Posen, 21. März 1944, An sämtliche Kreisleiter und Landräte, Betr.: Schaffung von weiteren Unterbringungsmöglichkeiten für Schwarzmeerdeutsche, gez. Greiser, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 81. [In German].
- BAB. R 49/3041. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Landesernährungsamt, Abtl.

- B, IV/C 418/441, Posen, den 4. März 1944, Wilhelmplatz 14, Fernsprecher 8271, Anordnung Nr. 27/44, Schnellbrief, Verteiler I und II, Betr.: Verpflegung von Schwarzmeerdeutschen, In Vertretung: gez. Dr. Kohnert, Landesbauernführer, Beglaubigt: gez. Nudolle (Angestellter). Bl. 96. [In German].
- BAB. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 18–20. [In German].
- BAB. R 59/47. Abschrift von Abschrift, Fragen des Arbeitseinsatzes bei Russlanddeutschen, Posen, den 30.10.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 35–40. [In German].
- BOSCH, A., LINGOR, J., 1990, Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland. [In German].
- DÄS, N., 1987, Der Zug in die Freiheit. Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger. [In German].
- Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. Ostdeutscher Beobachter, 12. Dezember 1944, № 325. [In German].
- DURKSEN, M., 1977, Die Krim war unsere Heimat. Winnipeg. [In German].
- FLEISCHHAUER, I., 1983, Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt. [In German].
- GERLACH, H., 1979, Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. Westpreußen-Jahrbuch, № 29, 145–154. [In German].
- MADAJCZYK, C., 1987, Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945. Berlin: Akademie. [In German].
- NEUFELD, J., 1951, Die Flucht – 1943–46. Mennonite Life, No.1, January, 1951, 8–15.
- SCH., W., 1966, Unser Treck im Herbst und Winter 1943/44. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Stuttgart, 35–42. [In German].
- STRIPPEL, A., 2011, NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag. [In German].

Німецькі переселенці з СРСР в аграрному секторі економіки Третього рейху на завершальному етапі Другої світової війни

У статті на основі залучення широкого кола архівних джерел розкриті особливості становища німецьких переселенців з СРСР, задіяних в аграрному секторі економіки нацистської Німеччини на завершальному етапі Другої світової війни. Упродовж осені 1943 – весни 1944 рр. з окупованих українських областей владою нацистської Німеччини було евакуйовано близько 350000 етнічних німців. Основна маса біженців підлягала розселенню на території імперського краю Вартегау, який включав більшу частину анексованих у 1939 р. західно-польських земель. Таке рішення було обумовлено не об'єктивними потребами регіону у робочій силі, а геополітичними планами нацистського керівництва. У доступному для огляду майбутньому німецьким колоністам з СРСР відводилася роль місцевих поселенців, що сприяло б подальшій германізації завойованого регіону. У рамках розгорнутої пропагандистської кампанії нацистська адміністрація намагалася представити їх прибуття як природне повернення на історичну батьківщину. Через брак вільного земельного фонду більшості переселенців на період війни була уготована роль наймитів в аграрному секторі. Однак повністю працювати новий німецький контингент навіть в якості сільгоспробітників без масованих депортацій польського населення (даний сценарій загрожував обернутися занадто серйозними не лише економічними, а й політичними наслідками) виявилось практично нерéalно. Ще однією перешкодою став жорсткий прагматизм багатьох роботодавців (перш за все керівників великих сільгосппідприємств), які нерідко саботували вказівки адміністрації Вартегау щодо вербування та преференцій радянських німців. В результаті соціально-економічне становище більшості переселенців, незважаючи на декларовані привілеї, так і не зазнало будь-яких істотних змін.

Ключові слова: радянські німці, переселення, Німеччина, Вартегау, СРСР, сільське господарство.

Martynenko Volodymyr, Candidate of Historical Sciences, postdoctoral student of M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Мартиненко Володимир, кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4563-6347>

Received: 27-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

ПОЛІТИКА РУСИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ КУЛЬТУРНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Оксана Тарапон, Руслана Потапенко

RUSSIFICATION POLICY IN UKRAINE AS A MEANS OF CULTURAL ASSIMILATION: HISTORICAL DIMENSION

Oksana Tarapon, Ruslana Potapenko

The article considers the historical dimension of the policy of Russification, as a means of cultural assimilation, conducted by the Russian authorities in Ukraine from the time of the Russian Empire until the end of the USSR. In the conditions of the Russian Empire the authorities resorted to strict bans on the Ukrainian language, as a means of destroying national identity, then, under Soviet rule, bet was made on the implementation of Lenin's national policy, according to which literacy was seen as a tool for spreading state ideology. In the context of the political course of «perestroika» Russification processes continued in the form of a policy of bilingualism, stimulation of the Russian language in educational and scientific institutions. At the same time against the background of socio-political changes in «perestroika» the processes of national revival intensified, struggle for the Ukrainian language, which led to the adoption of the Law on Languages and the expansion of its scope. This hindered the implementation of the policy of full assimilation of Ukraine and initiated state-building processes. But, consequences of assimilation Russification policy in Ukraine still not overcome, which is especially evident in the regional dimension and creates favorable conditions for the implementation of hybrid warfare by the Russian Federation.

Keywords: Ukraine, Russification, language policy, cultural assimilation, bilingualism, information policy.

Мова – це генетичний код нації. Вона є важливою складовою національної ідентичності, в якій акумулюється історична пам'ять. У цивілізованих, політично зрілих державах національна мова є показником розвинутого, зрілого і самодостатнього суспільства.

В останні роки в науковому дискурсі все частіше звучить проблематика взаємозв'язку глобалізаційних процесів та мови. Сучасне інформаційне суспільство у глобалізаційному вимірі потребує певних трансформацій у комунікаційному просторі. Адже інноваційні технології впроваджуються в соціокультурний простір шаленими темпами, а це, в свою чергу, зумовлює революційні зміни у наданні та отриманні послуг, зламі стереотипів, що призводить до нових економічних відносин, злиттю культур між різними країнами світу. Настає нова ера в існуванні людства, яка потребує мови міжнародної комунікації в умовах становлення єдиного інформаційного простору. Тривожними є твердження знаних вчених, що кожні два тижні на нашій планеті помирає одна мова (Crustal 2000, p. 19), а за прогнозами Т. Скутнабб-Кангос до кінця XXI ст. може зникнути понад 90% усіх усних мов світу (Skutnabb-Kangas 2000, p. 11).

У запропонованій статті висвітлено історичний вимір політики русифікації, як засобу культурної асиміляції, котру проводила російська влада з часів Російської імперії і до кінця існування СРСР, акцентовано увагу на мовних процесах в Українській РСР на тлі суспільно-політичних змін періоду «перебудови», показано наслідки асиміляційної русифікаторської політики в умовах сучасних викликів.

Проблеми політики русифікації російської влади щодо України на різних історичних етапах її розвитку знайшли широке висвітлення у наукових публікаціях (Золотухін 2015; Скляр 2007 та ін.), однак, не втратило актуальності питання історичної еволюції україно-російського мовного протистояння, трансформації арсеналу імперських засобів русифікації та асиміляції неросійського населення на теренах колишньої Російської імперії та СРСР.

Особливе занепокоєння викликає мовне питання на пострадянському просторі, де не лише світові тенденції, а й проросійські настрої і традиції, активно лобійовані політикою РФ, загрожують поступовою культурною і мовною асиміляцією. Щодо ситуації в Україні, то тут спостері-

гаються неоднозначні і багато в чому непередбачувані процеси, зумовлені складною мовною спадщиною, яка довгий час жила російсько-радянською пропагандою. Так, 300-річне колоніальне становище України дає про себе знати і на сучасному етапі. Варто наголосити, що українська мова досі бореться за право існування в Україні, попри те, що має статус державної. При цьому важливо пам'ятати, що мова – це питання національної безпеки і вона завжди на часі. Перебування України у складі «російсько-совєтської» імперії було періодом колоніального поневолення. Московія в будь-якій іпостасі (Московське царство, Російська імперія, СРСР, путінська Росія) завжди вела проти України перманентну і тотальну війну (Потапенко 2016), із застосуванням досить потужного методу боротьби – «русифікації». Метою цього довготривалого імперського проекту була асиміляція українців та знищення їхньої мовно-культурної самобутності, як основи націєтворення. Більше того, з перших етапів існування незалежної Української держави спостерігалася тенденція політизації мовної проблематики, особливо напередодні парламентських та президентських виборів.

Загально відомо, що політику «русифікації» розпочала Російська імперія ще у XVIII ст., коли було зроблено наголос на цілеспрямованій підготовці через систему вищої освіти таких інтелектуальних сил, які б обслуговували потреби царату й були під контролем держави (Рубльов 2005). У 1720 р. Петро I видав офіційну заборону книгодрукування українською мовою та вилучення українських текстів з церковних книг. У даному руслі проводила свою політику і Катерина II, діяльність якої увінчалася повним поневоленням української козацької держави. Апогеєм мовної асиміляції доби царату були «Валуєвський циркуляр» 1863 р. та Емський указ 1876 р., наслідками чого стала не лише заборона друку україномовної продукції, але й посилення цензури, згортання національної просвітницької роботи української інтелігенції. Як наслідок, українська мова почала розглядатися як штучне «наріччя... яке вживається простолюдом», та ж російська мова, тільки «зіпсована впливом на неї Польщі» (Климчук 2003), це стало офіційним поглядом на мовні й національні проблеми українців у Російській імперії.

Радянський Союз, як правонаступник багатьох соціально-політичних стереотипів російського імперіалізму, опираючись на ленінську мовну політику (Зубчевський 1990, с. 81), прикладом успішного державного розвитку вважав подолання неписьменності. «Підвищення грамотності» вертикаль влади розглядала як інструмент поширення ідеології та пропаганди в розбудові комуністичного суспільства. Адже базова освіта сприяла прищепленню «правильної» марксистсько-ленінської ідеології молодому поколінню і конструюванню нової людини – без національних ознак, з цінностями радянського патріотизму, відданості радянській Батьківщині і комуністичній доктрині.

У роки «перебудови» та курсу гласності 1985–1991 рр., з відкриттям «білих плям» в історії почав окреслюватися шлях України до самостійності. Більше того, почали виокремлюватися три носії національної (антинаціональної) самосвідомості: 1) Активні борці за національну ідею, за самостійну Україну; 2) Апатична маса, байдужа до національних справ; 3) Ненависники української національної ідеї, борці проти самостійної України (Губко 2013, с. 230). За таких національних тенденцій розпочався один із етапів боротьби за відновлення функціонування української мови, відродження її самобутності, розширення сфери вжитку. Однією з причин загострення мовного питання було відведення провідної ролі російській мові, що пояснювалося потребами соціально-економічного, політичного та культурного розвитку «братніх народів», визначення її як рідної для більшої частини населення СРСР, найбільш поширеної та розвинутої відносно інших мов (Шамшур 1986, с. 99). Тобто, пропагувалася ідея виключної спроможності російської мови в повному обсязі забезпечити ефективну роботу центрального державного апарату та єдиного економічного комплексу країни. Ще в 1983 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову, яка полегшувала вивчення російської мови у союзних республіках Радянського Союзу. Намічений комплекс заходів безпосередньо був спрямований на вдосконалення вивчення російської мови у загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах. Відповідні постанови продублювали державні органи республіки Україна (Шамшур 1986, с. 99; Перетокін).

Політика русифікації культурно-освітньої, наукової сфер маскувалася концепцією національно-російської двомовності. Загалом ця теза активно культивована радянською владою протягом 1970–1980-х рр., пропагувала рівноправне оволодіння двома мовами. Директор Інституту мовознавства АН УРСР академік І. Білодід стверджував, що «двомовність на Україні – це той вид білінгвізму, при якому обидві мови, що знаходяться на високому ступені розвитку всіх своїх функціональних стилів, з однакою широтою і рівною мірою використовуються народом» (Масенко). Питання двомовності в Україні вважалося гармонійним і справедливо вирішеним, що мало маскувати русифікацію, масові факти визнання російської мови як другої рідної мови.

У практичній площині теза двомовності передбачала посилення розробки наукової програми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування», зумовила вихід відповідних Постанов ЦК КПРС (1978, 1983 рр.) про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури, поділ класів в україномовних школах на дві групи на уроках російської мови, підвищення заробітної плати вчителям російської мови і літератури на 15%. Крім того, принцип двомовності означав дублювання українських видань російською мовою, що зумовлювало зменшення українських тиражів або й ліквідацію україномовних варіантів. Так, зокрема, друге видання Української Радянської енциклопедії у 12 томах (завершене 1985 р.) дублювалося українською і російською мовами з великою перевагою російськомовного тиражу. Цей принцип застосовували до популярних газет, наукових видань тощо. Так, станом на 1988 р. практично всі наукові журнали з точних і природничих наук виходили російською мовою (Масенко).

Серйозне занепокоєння свідомої частини населення викликав і той факт, що в системі української національної освіти продовжувався процес скорочення кількості тих, хто читав, навчав та розмовляв рідною мовою. Такий стан суттєво обмежував професійні можливості діяльності науково-педагогічної інтелігенції, котра в процесі саморозвитку і педагогічного вдосконалення все більше змушена була послуговуватися російськомовною друкованою продукцією. Це, в свою чергу, посилювало процеси русифікації молоді. За даними соціологічних досліджень, які проводилися в містах автономних областей СРСР в 1989 р., 40% молоді взагалі не знало рідної мови, або володіло нею слабо, адже не скрізь було створено умови для її вивчення (ИПМО 1986, с. 84). Значна частина наукової літератури, підручників, журналів в Українській РСР друкувалася російською мовою. Цю тенденцію ідеологи Радянського Союзу пояснювали як інтернаціоналізацію наукового пошуку (Шамшур 1986, с. 101). Таким чином, вони наполягали на тому, що плідна співпраця вчених різних національностей, популяризація наукової інформації у загальносоюзному масштабі неможлива без мови наукового спілкування, тобто, російської. Керівництво Радянського Союзу відводило російській мові роль мови міжнаціонального спілкування, засобу популяризації досягнень культури народів СРСР. Активне витіснення української мови з системи освіти зумовило перехід викладання в ПТУ та вишах на російську мову (за винятком окремих гуманітарних предметів). Станом на 1987 р. у 4500 російських школах України навчалося більше половини всіх учнів, у Києві з 300 тис. учнів українською мовою навчалося лише 70 тис. Цей процес охопив навіть Галичину, південно-східний регіон був цілковито охоплений русифікацією (Масенко).

Тому величезним здобутком доби «перебудови» та курсу на гласність стало прийняття закону «Про мови в Українській РСР» 1989 р. Адже новий курс створив сприятливі умови для національних, демократичних сил України в боротьбі за відновлення власної ідентичності. Одним із напрямків цієї роботи була боротьба за мову, в яку активно включилися національно зорієнтовані політичні, культурні, науково-освітні діячі. Закон про правовий статус та порядок використання української мови та інших мов в Україні від 28 жовтня 1989 р. набув чинності 01.01.1990 р. і розглядав мову одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу (ЮЕ 1989). З прийняттям «Закону про мови в Українській РСР» 1989 р. та Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР актуалізувалися мовні проблеми у системі освіти та науки. На наше переконання, це посприяло формуванню нової генерації національно зорієнтованих кадрів, заклало передумови формування незалежної держави. Зокрема, Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року (Схвалена постановою Ради Міністрів УРСР від 12 лютого 1991 р. № 41) мала низку положень щодо підвищення статусу української мови в системі народної освіти, які передбачали: 1) розробку концепції національної вищої, професійно-технічної та середньої освіти в Україні; 2) організацію поглибленого вивчення Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» для розвитку патріотизму, почуття національної гідності, її культури й мови в закладах освіти; 3) створення умов для викладання українською мовою в професійно-технічних училищах; 4) укомплектування бібліотек необхідною навчально-методичною літературою; 5) розширення викладання навчальних дисциплін українською мовою в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях у вищих і середніх педагогічних навчальних закладах; 6) перебудову змісту мовно-літературної освіти, оновлення програм, підручників, словників, розмовників та видання їх у потрібній кількості; 7) встановлення порядку складання вступних іспитів, для осіб, не атестованих з української мови у вищих та середніх навчальних закладах; 8) затвердження комплексного плану з календарним графіком переведення вузів республіки на викладання українською мовою; 9) роботу з написання та перекладу українською мовою підручників із

різних галузей науки для підготовки фахівців у вищій та середній школах; 10) реалізацію різнобічних заходів для повного забезпечення кваліфікованими фахівцями української мови та літератури всіх навчально-виховних закладів тощо (УМІЛВШ 1991, с. 8–10).

Інтенсивне прищеплення населенню України комплексу меншовартості на мовній основі в незалежний період стало однією з причин щодо «фейкової мовної політики» стосовно утисків російськомовних, роз'єднання суспільства за мовною ознакою, поширення стереотипів про штучність української мови тощо. Більше того, за допомогою пропаганди було сформовано та нав'язано штучну проблему дискримінації російськомовного населення, ефемерний страх перед загрозою «бандерівщини». Такого ґатунку інформаційний супровід – це запорука успіху в гібридній війні (Магда 2014). Однак, в Україні він знайшов міцне підґрунтя наслідків тривалої політики русифікації. Це, зокрема, послугувало приводом до «гібридної війни» в Україні 2014 р. з боку Російської Федерації, коли в нагоді стали, інформаційні можливості медіа, домінування російської мови на телебаченні, радіо, в пресі. Скориставшись цим, агресор зробив ставку на мовну спільність з Росією, а російська пропаганда чітко «лягла» на підготовлений ґрунт, оскільки незалежні держави, які раніше входили до Радянського Союзу, мають величезну кількість російськомовних громадян і стали ціллю інформаційної воєнної кампанії.

За російсько-радянський колонізаційний період в Україні Росії вдалося «русифікувати» і цим самим асимілювати частину українського населення, що в подальшому набуло регіонального характеру – Схід і Захід. Ці тенденції простежуються з XVIII ст., коли українців ряду областей «розщеплювали» етнічним населенням Росії, згодом, індустріалізацією Донбасу, а також більшовицьким пануванням, особливо після 1939 р. (Пашина 2005). З розпадом Радянського Союзу Росія докладає всіх зусиль, щоб утвердитися одним із центрів у майбутньому геополітичному розподілові (Тренид). Однією з проблем України залишається прагнення Росії відновити могутність Радянського Союзу, що активно проявляється в соціокультурній площині через прагнення відновити і поширювати на території України тезу «братніх народів», реінкарновану в концепцію «руського міра». Серед ключових залишається мовне питання.

Як показує практика, процеси асиміляції відбуваються в два етапи: перший – часткова асиміляція, зокрема мовно-культурна, другий – етнічна, що означає завершення асиміляційного процесу, втрату первинної ідентичності і набуття іншої, нав'язаної колонізатором чи добровільно засвоєної. Росії не вдалося завершити асиміляційний процес, проте у великих українських містах сьогодні спостерігаються небезпечні тенденції з подвійної україно-російської ідентичності, сформовані і закріплені в попередні історичні періоди. За даними дослідження етнологів В. Скліра, проведеного у 2007 р., абсолютна більшість українців, які вважають рідною російську мову, проживає на Сході та Півдні України. Це засвідчує, що на цій території російська політика асиміляції досягла найкращих результатів, змінивши менталітет, а багаторічна російська пропаганда укріпила тезу «братнього народу», нав'язала українофобні стереотипи щодо українців з західних регіонів як «бандерівців» і «вбивць». Такий інформаційний дискурс у регіональному вимірові посприяв російській окупації Криму та вторгненню на Донбас. Акт агресії виправдовувався концептом захисту прав російськомовного населення. Прищеплені за попередню історію російською інформаційною політикою в Україні, в тому числі мовною, стереотипи «вищості» російської культури та сформований комплекс меншовартості ще й сьогодні живе серед частини населення. А це, зі свого боку, дозволяє Росії поширювати свої культурні цінності й витіснити українські з інформаційного поля, сприяти русифікації та денаціоналізації.

Отже політика русифікації в Україні, що цілеспрямовано розпочалася з XVIII ст., пройшла певну історичну еволюцію, змінювалися її форми і засоби, однак незмінною залишалася її мета і суть. Від жорстких утисків і тотальних заборон Російської імперії політика асиміляції еволюціонувала до засобів «м'якої сили» радянської держави, котра скерувала потужний інформаційно-пропагандистський апарат на підняття престижу російської мови, формування ідеї «братніх народів» та єдиного мовного простору для всіх союзних республік. Наслідки тривалої русифікації мають негативний вплив і в сучасній Україні, котрий посилюється в умовах гібридної війни.

Список джерел та літератури

- CRUSTAL, D., 2000, *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SKUTNABB-KANGAS, T., 2000, *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- ГУБКО, О., 2013, *Психологія українського народу, Психологічні особливості наших краян у міжчассі Трипілля – сучасна Україна*. Зарванці: ТОВ «Видавництво друкарня Діло».

Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року, Українська мова і література в школі, 1991. 6 (412), 4–17.

ДЗЮБА, І. М., 1998, Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Видавничий дім «KM Academia».

Закон «Про мови в Українській РСР» 1989. Юридична енциклопедія. Режим доступу: http://leksika.com.ua/11050519/legal/zakon_pro_movi_v_ukrayinskiy_rsr_1989.

ЗОЛОТУХІН, О. О., 2015, До питання насильницької асиміляції українців у минулому і сьогодні, Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка менеджмент. 17, 53–60.

ЗУБЧЕВСЬКИЙ, А., 1990, Пізнай себе і народ через слово, Українська мова і література в школі. 3 (397), 81–83.

Идеологические проблемы межнациональных отношений (С заседания Идеологической комиссии ЦК КПСС 5 мая 1989 года), Известия ЦК КПСС, 1989, 6 (293), 78–89.

КЛИМЧУК, М. М., 2003, Валуєвський циркуляр, Енциклопедія історії України, 429. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Valuievskiy_tsyrkuliar.

МАГДА, Є. В., 2014, Викили гібридної війни: інформаційний вимір, Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 5, 138–142. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_29.

МАСЕНКО, Л., Мова і політика. URL: <http://varnak.psend.com/mova.html>.

ПАШИНА, Н., 2005, Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі, Політичний менеджмент. 1, 24–34.

ПЕРЕТОКІН, А. Г., ЄВСЕЄВА, Г. П., Історія розвитку української мови за радянських часів у контексті державної політики, Матеріали студентської конференції: минуле все – лиш слово вічне в світі. Режим доступу: cyberleninka.ru.

ПОТАПЕНКО, Я., 2016, П'ята російсько-українська війна: від майдану до східного фронту (підходи, оцінки, інтерпретації). Переяслав-Хмельницький: «Видавництво К С В».

РУБЛЬОВ, О. С., 2005, Інтелекція українська, Енциклопедія історії України, 3, 511. Київ. «Наукова думка». Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Inteligencija_ukrainska

СКЛЯР, В., 2007, Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні, Вісник КНУ імені Т. Шевченка, Українознавство. 11, 51–53.

ТРЕНИН, Д., От Большой Европы к Большой Азии? Китайско-российская Антанта. Режим доступу: <http://carnegie.ru/2015/05/13/ru-60066/i8ho?mktok=3RkMMJWWfF9wsRojua%2FOZKXonjHpfsX67e4kUKOg38431UFwdcjKpmjrlYclSst0a>

Українська мова як чинник національної безпеки, Український простір. Режим доступу: <http://prostir.co.ua/ukrayinska-mova-yak-chynnyk-natsionaln-14650/>

ШАМШУР, О. В., 1986, Пропагандистські трюки замість аргументів. Львів: Каменяр.

References

CRUSTAL, D., 2000, Language Death. Cambridge: Cambridge University Press.

SKUTNABB-KANGAS, T., 2000, Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights? Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

HUBKO, O., 2013, Psykholohiia ukrainskoho narodu, Psykholohichni osoblyvosti nashykh kraian u mizhchassi Trypillia – suchasna Ukraina [Psychology of the Ukrainian people, Psychological features of our lands in the meantime Trypillia – modern Ukraine]. Zavrantsi: TOV «Vydavnytstvo drukarnia Dilo». [In Ukrainian].

Derzhavna prohrama rozvytku ukrainskoi movy ta inshykh natsionalnykh mov v Ukrainskii RSR na period do 2000 roku [State Program for the Development of the Ukrainian Language and Other National Languages in the Ukrainian SSR for the Period up to 2000]. Ukrainska mova i literatura v shkoli, 1991. 6 (412), 4–17. [In Ukrainian].

DZIUBA, I. M., 1998, Internatsionalizm chy russyfikatsiia? [Internationalism or Russification?]. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Academia». [In Ukrainian].

Zakon «Pro movy v Ukrainskii RSR» [Law «On Languages in the Ukrainian SSR»]. 1989. Yurydychna entsyklopediia. Available from: http://leksika.com.ua/11050519/legal/zakon_pro_movi_v_ukrayinskiy_rsr_1989 [In Ukrainian].

ZOLOTUKHIN, O. O., 2015, Do pytannia nasylnytskoi asymiliatsii ukraintsv u mynulomu i sohodni [On the issue of forced assimilation of Ukrainians in the past and today]. Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologiia, psykholohiia, pedahohika menedzhment. 17, 53–60. [In Ukrainian].

ZUBCHEVSKYI, A., 1990, Piznai sebe i narod cherez slovo [Get to know yourself and the people through the

word]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. 3 (397), 81–83. [In Ukrainian].

Ideologicheskie problemy mezhnatsyonalnykh otnosheniy (S zasedaniya Ideologicheskoi komysii TsK KPSS 5 maia 1989 goda) [Ideological problems of interethnic relations (From the meeting of the Ideological Commission of the Central Committee of the CPSU on May 5, 1989)]. *Izvestia TsK KPSS*, 1989, 6 (293), 78–89. [In Russian].

KLYMCHUK, M. M., 2003, *Valuievskiy tsyrkuliar, Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Valuev Circular, Encyclopedia of the History of Ukraine], 429. Available from: http://www.history.org.ua/?termin=Valuievskiy_tsyrkuliar [In Ukrainian].

MAHDA, Ye. V., 2014, *Vyklyky hibrydnoi viiny: informatsiyni vymir* [Challenges of hybrid warfare: information dimension]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 5, 138–142. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_29 [In Ukrainian].

MASENKO, L., *Mova i polityka* [Language and Politics]. Available from: <http://vamar.psend.com/mova.html> [In Ukrainian].

PASHYNA, N., 2005, *Etnomovnyi chynnnyk politychnoi identychnosti v Donbasi* [Ethnolinguistic factor of political identity in Donbass]. *Politychni menedzhment*. 1, 24–34. [In Ukrainian].

PERETOKIN, A. H. & YEVESEIEVA, H. P., *Istoriia rozvytku ukrainskoi movy za radianskykh chasiv u konteksti derzhavnoi polityky* [History of the development of the Ukrainian language in Soviet times in the context of state policy]. *Materialy studentskoi konferentsii: mynule vse – lysh slovo vichne v sviiti*. Available from: cyberleninka.ru [In Ukrainian].

POTAPENKO, Ya., 2016, *Piata rosiisko-ukrainska viina: vid maidanu do skhidnoho frontu (pidkhody, otsinky, interpretatsii)* [The Fifth Russian-Ukrainian War: From the Maidan to the Eastern Front (Approaches, Assessments, Interpretations)]. *Pereiaslav-Khmelnitskyi: «Vydavnytstvo K S V»*. [In Ukrainian].

RUBLOV, O. S., 2005, *Intelihentsiia ukrainska, Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Ukrainian intelligentsia, Encyclopedia of the History of Ukraine], 3, 511. *Kyiv: V-vo «Naukova dumka»*. Available from: http://www.history.org.ua/?termin=Inteligenciya_ukrainska [In Ukrainian].

SKLIAR, V., 2007, *Movna asymiliatsiia (zrosiishchennia) ukraintsiv u nezalezhnii Ukraini* [Linguistic assimilation (Russification) of Ukrainians in independent Ukraine]. *Visnyk KNU imeni T. Shevchenka, Ukrainoznavstvo*. 11, 51–53. [In Ukrainian].

TRENNY, D., *Ot Bolshoi Evropy k Bolshoi Azii? Kitaisko-rossyiskaia Antanta* [From Greater Europe to Greater Asia?]. Available from: <http://carnegie.ru/2015/05/13/ru-60066/i8ho?mktok=3RkMMJWWfF9wsRojua%2FOZKXonjHpfsX67e4kUKOG38431UFwdcjKpMjrlYclSst0a> [In Russian].

Ukrainska mova yak chynnnyk natsionalnoi bezpeky [Ukrainian language as a factor of national security]. *Ukrainskyi prostir*. Available from: <http://prostir.co.ua/ukrayinska-mova-yak-chynnnyk-natsionaln-14650/> [In Ukrainian].

SHAMSHUR, O. V., 1986, *Propahandystski triuky zamist arhumentiv* [Propaganda tricks instead of arguments]. *Lviv: Kameniar*. [In Ukrainian].

Політика русифікації в Україні як засіб культурної асиміляції: історичний вимір

У статті розглянуто історичний вимір політики русифікації, як засобу культурної асиміляції, котру проводила російська влада в Україні з часів Російської імперії і до кінця існування СРСР. Якщо в умовах Російської імперії влада вдавалася до жорстких заборон української мови, як засобу розмивання національної ідентичності, то в умовах радянської влади було зроблено ставку на втілення ленінської національної політики, згідно якої підвищення грамотності розглядалося як інструмент поширення державної ідеології. В умовах політичного курсу «перебудови» русифікаційні процеси продовжувалися у вигляді політики двомовності, стимулювання російської мови в закладах освіти і науковій діяльності. Одночасно на тлі суспільно-політичних змін «перебудови» активізувалися процеси національного відродження, боротьби за українську мову, що зумовило прийняття Закону про мови та розширення сфери її вжитку. Це завадило реалізації політики повної асиміляції України і поклало початок державотворчим процесам. Однак, наслідки асиміляційної русифікаторської політики в Україні ще досі не подолано, що особливо виразно проявляється в регіональному вимірі і створює сприятливі умови для реалізації гібридної війни з боку Російської Федерації.

Ключові слова: Україна, русифікація, мовна політика, культурна асиміляція, двомовність, інформаційна політика.

Tarapon Oksana, Candidate of Historical Sciences, Lecturer of the Department of History and Culture of Ukraine, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav.

Тарапон Оксана, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-3816>

Potapenko Ruslana, Lecturer of the Department of History and Culture of Ukraine, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav.

Потапенко Руслана, викладач кафедри історії та культури України Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3521-9462>

Received: 18-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

НОВІТНІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЄТКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Марія Казьмирчук

NEW STUDIES ON LOCAL HISTORY OF THE MANORIAL ESTATES CULTURE IN UKRAINE

Mariia Kazmyrchuk

Based on an analysis of contemporary literature, this article reviews areas of new Ukrainian studies on local history of the manorial estates culture in Ukraine. This study began at the end of XIX century and took place during the Soviet period continuing today. Today a lot of publications belong to professional historians and local historians but previous years this topic was explored mostly by art critics and architects. Now there are several trends in this field: 1) the biographical and personal historiographic; 2) the socio-economic; 3) related to local lore and cultural heritage studies; 4) the complex.

Representatives of the biographical and personal historiographic trend conduct genealogical studies of Ukrainian culture figures who lived in manorial estates creating a unique cultural world at the end of XVII – the beginning of XX centuries. Usage of numerous archival documents and focus on one or a few famous persons of Ukrainian estate culture are the features of this trend. The second socio-economic approach to the Ukrainian estate culture studies covers analysis of nobleman's and landlords' estates, in particular, focusing on their economic indicators and social impact.

The third trend related to local lore and cultural heritage studies is represented by real enthusiasts are museum historians, journalists and specialists in monument studies who explores and popularizes the domestic cultural heritage, supports transformation of manorial estates to museums and pays attention to recovering of abandoned sites. These scholars apply results of their practical activity in actualization, protection and public usage of manorial estates cultural heritage.

The last complex trend considers a manorial estate as a holistic system. Its representatives focus on complex studies of components and a whole cultural universe of Ukrainian manorial estates.

Keywords: historiography, local history studies, manorial estate, estate culture of Ukraine.

Дослідження маєткової культури України розпочалося ще наприкінці XIX ст., коли були створені перші розвідки, оприлюднені перші архівні матеріали, спогади. Їхня фрагментарність та описовість не завадила виділити вже на початку XX ст. маєток як культурний феномен в Російській імперії, провести дослідження маєткової культури її окремих регіонів та окремих маєткових комплексів. Проблема маєткового культурного простору захопила представників різних наук – архітекторів, мистецтвознавців, істориків, краєзнавців, економістів. На той час дослідники ще часто були свідками маєткового життя або, навіть, вихованцями маєткового культурного середовища. Хоча вже тоді значна кількість провінційних українських маєтків потроху починає занепадати, а інформація про їхню колишню велич губитися. У наступний період, який можна умовно назвати радянським, науковому загалу вдалося з перемінним успіхом продовжувати та поглиблювати дослідження з маєткової культури України дореволюційної доби. Саме тоді з'являються перші історіографічні праці щодо вивчення маєткової культури окремими авторами. Фактологічний матеріал радянського періоду щодо маєткової культури України дав змогу урізноманітнити напрямки досліджень, які проводилися не зважаючи на ідеологічні перепони та трагічні події пов'язані з Другою світовою війною.

Сьогодні не існує загалом цілісного історіографічного дослідження щодо маєткової культури України кінця XVIII – початку XX ст., і зокрема аналізу сучасних праць істориків та краєзнавців з цієї проблеми. Майже у кожній статті, авторефераті або дисертації є невеликий перелік імен дослідників маєткової культури України. Проте такі історіографічні дані дуже неповні та вибіркові, зазвичай підбираються відповідно до обраної теми дослідження. Вони також не є повними, бо деякі з них не охоплюють аналізу найновіших праць, які вийшли вже після їхньої публікації. Серед істориків, які роблять оглядовий історіографічний аналіз праць попередників, що торка-

ються проблеми маєткової культури України слід відзначити праці: О. В. Жукової, О. А. Лобко, Л. Д. Федорової, Т. Д. Чубіної (Жукова 2016, Лобко 2008б, Федорова 2015, с. 69, 70, Чубіна 2010) та багатьох інших, які будуть розглянуті нижче. Серед спеціальних історіографічних статей слід відзначити працю А. Мідько, яка запропонувала огляд публікацій, зокрема і сучасних, щодо діяльності В. Тарновського щодо збирання українських старожитностей (Мідько 2014). Також у праці В. Халайцана міститься історіографічний аналіз цілого масиву праць мистецтвознавчого напрямку щодо дослідження маєткових парків (Халайцан 2017, с. 101). В. Вихованець дає досить значну характеристику дослідженням Антонінського маєтку, але замало пише про сучасні праці (Вихованець 2012). Л. Томілович оцінює внесок сучасників у дослідження маєтків Чернігівщини (Томілович 2016, с. 105).

Представлені у даній статті історико-краєзнавчі дослідження можна згрупувати у кілька напрямків, представники яких висвітлюють окремі аспекти маєткової культури України, що обумовлюється поставленими метою та завданнями, вирішенням певних наукових проблем.

Найбільш популярним нині є біографічний та біоісторіографічний напрямок, де виділяються творці маєткової культури, їхні родини, аналізується їхній соціо-культурний внесок у розвиток українських земель, досліджується історіографія щодо окремої видатної постаті. Цей напрямок представлено працями Н. О. Барабаш, Н. В. Дробязко, І. І. Кривошеї, В. В. Павлюка, Г. В. Папакіна, О. І. Путро, В. Г. Сарбея, Т. В. Ткаченко, Н. М. Товстоляк, Л. Д. Федорової, С. М. Шпаковського, Т. Д. Чубіної та ін. Нажаль, проаналізувати праці усіх сучасних дослідників, що займаються біографічним та генеалогічним вивченням відомих українських родин другої половини XVIII – початку XX ст., які зробили чималий внесок у розвиток культури, не можливо в обсязі однієї статті. Це може стати подальшим перспективним напрямком дослідження для істориків-історіографів. Тому зосередимося на тих працях, де досліджено постаті або родинну генеалогію, що тісно пов'язані з маєтком або розвитком маєткового культурного середовища.

Дослідженню історії Лівобережжя та її культури другої половини XVIII ст. присвячено чимало праць історика О. І. Путро (Путро 2008). Він також є автором статей щодо безпосередніх творців та представників маєткової культури України, зокрема історико-біографічні дослідження та рецензії щодо родини Ханенків та Кирила Розумовського, їхніх маєтків (Путро 1992; Путро 2002).

Історик та біоісторіограф В. Г. Сарбей з 60-х рр. XX ст. наголошував у статтях на титанічній праці взірця та творця маєткового мистецтва, збирача-колекціонера, музейника В. В. Тарновського у справі збирання всього, що стосувалося Т. Г. Шевченка. Кандидатська дисертація майбутнього біоісторіографа була присвячена історичним поглядам О. М. Лазаревського (1958 р.), про якого він надрукував чимало статей за доби незалежної України. Розглядаючи заходи щодо проведення конференції присвяченої історичному О. М. Лазаревському, В. Г. Сарбей відзначив вшанування пам'яті та відвідання пам'ятних місць пов'язаних із ним на Сумщині, про місцезнаходження та стан садиби Лазаревських (Сарбей 1995, с. 155, 156).

Рід Білозерських, родові гнізда української інтелігенції та культурний світ України XIX – початку XX століть досліджує історик Н. О. Барабаш (Барабаш 2007). У її працях висвітлюється джерелознавчий аспект маєткової культури, зокрема біографічні дані найповажніших родин Лівобережжя та інформація про деякі садиби на основі особових джерел. Дослідниця звертає увагу на важливість використання блоку мемуаристики, зокрема і «особових родових спогадів» – «автобіографічних записок» історика М. А. Маркевича, який мав родинні зв'язки та часто відвідував маєтки Скоропадських (Дунаєць) та Кочубеїв (Ярославець), згадував родинні маєтки, зокрема Полошки (Барабаш 2017). Підкреслюється важливість цього джерела для «реконструкції історико-культурних біографій садибних комплексів» (Барабаш 2013, с. 327). Н. О. Барабаш наголошує, що культурна атмосфера родинних маєтків Чернігівської та Полтавської губерній вплинула на становлення особистості історика М. А. Маркевича, який успадкує сформований дідом та батьком маєтковий стиль життя (Барабаш 2017, с. 238). Розглядаючи садиби як «родові гнізда» дослідниця не наводить чіткого визначення термінів «садиба» та «маєток», хоча вживає їх одночасно ставлячи між ними ризик (Барабаш 2013, с. 323). У статті Н. О. Барабаш та Д. О. Андросової-Байди автобіографічні записки М. А. Маркевича стали джерелом щодо реконструкції біографії представниці заможного козацько-старшинського роду Марфи Дем'янівни Кочубей, бабусі М. А. Маркевича (Андросова-Байда, Барабаш 2014). Нажаль у статті відсутня історіографія.

Історик Н. В. Дробязко дослідила життя господаря батуринського маєтку П. А. Кочубея із дворянського та князівського роду Кочубеїв, які були господарями багатих маєтків в Україні (Дробязко 2013, с. 328). У статті, нажалі, також не має історіографічного огляду.

Історик-архівіст Г. В. Папакін провів архівні та джерелознавчі дослідження фамільних архівів всесвітньо відомого шляхетсько-гетьманського роду Скоропадських, виклав історію виникнення

та формування рукописних зібрань української лівобережної родової еліти XVII–XX ст., надаючи практичні рекомендації з опрацювання фамільних архівів. Ним також зібрана та проаналізована історіографія досліджень архіву Скоропадських. Наводяться широко приклади документів, що підтверджували права на володіння маєтностями лівобережних родів (Папакін 2004, с. 20, 21), конкретні приклади документального оформлення земельної власності. Основна увага приділяється архівній спадщині Павла Скоропадського та історичним подіям кінця XIX – початку XX ст.

Історик Товстоляк Н. М. досліджує роди Тарновських та Харитоненків, а також усебічно досліджує їхні маєтки, особливо Качанівку. У статтях вона аналізує історико-краєзнавчу діяльність «легендарного» В. Тарновського та його вплив на розвиток української науки та суспільства (Товстоляк 2013, с. 197). Звертає увагу на інтер'єри, цікаві речі з палацових колекції Качанівського палацу за часів володіння ним російського вельможі П. О. Рум'янцева-Задунайського (Товстоляк 2012а). Культурно-мистецьку складову Качанівки відзначено у статті про Д. І. Яворницького та його епістолярії щодо маєткового життя, творчих пошуків та спільних науково-історичних планів з В. В. Тарновським щодо вивчення української минувшини (Товстоляк 2010). У інших статтях висвітлюється культурно-побутовий бік життя Качанівки та мистецькі вподобання Харитоненків (Товстоляк 2012б), церковне життя та народну освіту у Качанівському маєтку (Товстоляк 2012в). Однією з найновіших праць Н. М. Товстоляк є висвітлення життя та діяльності нащадка Тарновських – М. В. Тарновського як першого дослідника історії своєї родини та дослідника біографістики (Товстоляк 2020, с. 161).

Історик та музеєзнавець Л. Д. Федорова у рамках становлення музейної справи в Києві дає оцінку приватним колекціям Тарновських та їхній архівній, музейній та бібліотечній діяльності. Вона всебічно аналізує діяльність музею-архіву В. Тарновського, відзначає його широку доступність в столиці та відзначає його як «єдиний у Києві загальнодоступний приватний музей» (Федорова 2015, с. 88), висвітлює науково-методологічні підходи до збирання та експонування, систематизації, шляхи комплектування та збереження предметів старовини.

Краєзнавець та завідувач Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області С. М. Шпаковський дослідив внесок шляхетського польського роду Собанських у розвиток Поділля наприкінці XVIII – у середині XIX ст., описуючи побудований ними панський палац в Хребтіївському маєтку (Шпаковський 2015, с. 236). Крім викладення родоводу Собанських, він розкриває причини придбання маєтку, його межі, кількість та склад населення, називає інші маєтки та палацово-паркові ансамблі Собанських, аналізує взаємовідносини різних панів Собанських з місцевим населенням (Шпаковський 2015, с. 239).

Історик В. В. Павлюк досліджує господарчу діяльність родин Потоцьких і Сангушків, впливи їхніх маєтків на розвиток Волині (Павлюк 1999б, 2000). Передумови утворення волинських маєтків розкрито не повною мірою, але викладено ґрунтовний аналіз щодо творців маєткового світу – архітекторів та паркобудівничих, а також архітектурно-мистецьких особливостей певних періодів у розвитку маєтків, визначено вектори європейських впливів на архітектурну палаців, описано внутрішній вигляд маєтків Сангушків (Павлюк 1999а).

Історію Уманщини, роду Потоцьких гербу Пилява та їхніх Правобережних володінь вивчає історик І. І. Кривошея. Висвітлюється діяльність Потоцьких у старенні парку «Софіївка» та їхній внесок у розвиток міста Умані, яке до 30-х рр. XIX ст. перебувало у їхній приватній власності (Кривошея 2009). Чимало уваги І. І. Кривошея приділяє постаті Олександра Потоцького, який оселився в уманському родовому маєтку (Кривошея 1999). Даючи характеристику безмежної магнатської влади Потоцьких у їхніх маєтках, І. І. Кривошея називає їхні українські володіння «своєрідною магнатською державою» зі столицею у Тульчині (Кривошея 2008, с. 65). Проте оренда та посесії, на думку дослідника, стали однією з причин занепаду та розпорошення маєтків Потоцьких, для чого використовується термін «демагнатеризація», визначення якого не є чітким, хоча подаються початок та причини цього явища (Кривошея 2008, с. 70).

Історик Т. Д. Чубіна також досліджує рід Потоцьких Тульчинської гілки в Україні, їхні маєтки, розвиток театрального мистецтва, благодійницьку діяльність. У окремій статті розглядається Тульчинський маєток, його інтер'єри та складові частини, культурне життя (Чубіна 2010, с. 150, 151). Окрема стаття на основі польських джерел присвячена приватному магнатському театру Тульчинського маєтку (Чубіна 2008, с. 126). Т. Д. Чубіна дослідила легендарних власників Тальнівського маєтку (Уманський повіт): Селезія Потоцького, з яким пов'язано чимало дотепних історій та анекдотів, та його єдиного сина і спадкоємця Станіслава Потоцького (Чубіна 2006, с. 25, 26).

Історик Т. В. Ткаченко у руслі наукового інтересу до громадської та благодійної діяльності Г. П. Галагана, опублікувала статтю присвячену історії родового маєтку представників давнього українського роду Галаганів у Сокиринцях на Чернігівщині як прикладу палацово-паркового

мистецтва Лівобережної України. У статті висвітлюються особливості архітектурно-ландшафтного планування, інтер'єрних рішень, а також називаються видатні ландшафтні архітектори парку від створювача до доглядачів-садівників (Ткаченко 2018, с. 18).

Другий соціально-економічний напрямок, що став актуальним серед сучасних дослідників, характеризується аналізом поміщицьких та дворянських господарств різних українських регіонів Російської імперії щодо їхніх економічних показників та соціальних впливів. Його представляють праці П. В. Пирога, О. А. Любича, О. Михайлова, О. С. Петренка, Н. Р. Темірової, Л. Ф. Циганенко, О. А. Лобко.

На широкому колі архівних джерел П. В. Пиріг та О. А. Любич проаналізували маєтки Кирила Розумовського, його благодійну та соціально-економічну діяльність, висвітлили джерела прибутків Батуринського маєтку гетьмана та його підлеглих в першій половині XIX ст. (Пиріг, Любич 2008, с. 60). У іншій статті П. Пиріг та О. Михайлов опублікували ряд епістолярних джерел про дружні відносини діяча маєткової культури В. В. Тарновського-молодшого та письменника П. Куліша, який звертався до нього за порадами, зокрема й творчого характеру. Це дає змогу розширити біографічні відомості щодо обох діячів (Пиріг, Михайлов 2002). Це дає підстави віднести цю статтю до першого напрямку біографічних досліджень маєткової культури України, але інформація, яка міститься у листуванні містить також соціально-економічні чинники.

Історію формування панських маєтків Східного Поділля досліджує О. С. Петренко, висвітлюючи, насамперед, їхнє економічне значення у наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Широке коло архівних матеріалів дозволило йому здійснити аналіз діяльності промислових підприємств у панських маєтках Східного Поділля (Петренко 2004, с. 155).

Соціально-економічну еволюцію поміщицького господарства українських губерній Російської імперії на рубежі XIX на початку XX ст. досліджує історик Н. Р. Темірова (Темірова 2003). У її численних працях зосереджується увага на підприємницькій діяльності поміщиків, реалізації ними промислової продукції, прибутковості господарств та перетворенні їх на аграрно-промислові комплекси (Темірова 2014), Н. Р. Темірова ґрунтовно висвітлює саме економічний та підприємницький бік господарств поміщиків українських губерній. Хоча у її найновіших тезах помітне звернення до повсякдення поміщиків (Темірова 2016), присутні міркування про національні аспекти української аристократії (Темірова 2019).

Історію бессарабського дворянства, його інкорпорацію до лав дворянства Російської імперії та внесок у соціально-економічний розвиток Півдня України наприкінці XVIII–XX ст. досліджує історик Л. Ф. Циганенко. Саме дворянству Півдня України присвячена її монографія, де на основі значного масиву архівних та опублікованих джерел, у окремому розділі розглянуто питання формування земельної власності та організації дворянських господарств (Циганенко 2009, с. 179). Чимало цікавих даних зібрано та опрацьовано дослідницею щодо родинних володінь та маєтків Південної України. Велику увагу вона приділила висвітленню проблеми дворянського землеволодіння у Бессарабії першої половини XIX ст., його регіональним особливостям, виділяючи сприятливі та несприятливі фактори економічного розвитку краю (Циганенко 2012, с. 272).

Соціально-економічні процеси, еволюцію землеволодіння та методи господарювання у маєтках одного з найвпливовіших аристократичних родів Потоцьких досліджує історик О. А. Лобко. Низка її статей присвячена історії та господарській діяльності Потоцьких – власників маєтків на Правобережжі, зокрема Теплицько-Бубновецько-Ситковецького маєтку (Лобко 2006). У статтях розглянуто різні форми посесії (оренди та застави), їхні особливості для українських земель (Лобко 2007б, 2008а), процеси трансформації шляхетського землеволодіння на Правобережжі та активний розвиток капіталізації Теплицько-Бубновецько-Ситковецького маєтку Потоцьких (Лобко 2007а), долю родинних архівів правобережних власників маєтків після занепаду Російської імперії (Лобко 2001, 2004). Дослідниця широко використовує термін маєток як відповідник землеволодіння (Лобко 2007б), ординації або латифундії (Лобко 2006 с. 18), але інколи і щодо меншої територіальної власності (Лобко 2001, с. 70). О. А. Лобко визначає та характеризує усі численні латифундії Потоцьких (Лобко 2008б, с. 35). Серед її найновіших праць – музеєзнавча та пам'яткознавча розвідка щодо Немирівського палацу, зокрема висвітлення долі немирівської колекції М. Г. Щербакової (Лобко 2020).

Третій краєзнавчий та пам'яткознавчий напрямок щодо вивчення маєткової культури України представлений новітніми працями істориків-краєзнавців. Завдяки місцевим ентузіастам-дослідникам та краєзнавцям проводяться пошукові розвідки щодо окремих старовинних маєтків та садибно-паркових ансамблів, що згодом перетворюються в повноцінні краєзнавчі статті. У власних статтях краєзнавці та пам'яткознавці викладають результати власної практичної діяльності та закликають суспільство до збереження, музеєфікації історико-значимих маєтків.

Музейно-краєзнавчою та пам'яткоохоронною діяльністю відомі О. М. та Б. О. Пажимські, які багато років працюють у Державному історико-культурному заповіднику «Самчики». О. М. та Б. О. Пажимські мають чимало праць щодо історії та культурного світу палацово-паркових ансамблів Хмельниччини (Пажимський 1997, 1999, 2006). Ряд статей та тез присвячено маєтку Потоцьких в Антонінах, Хмельницької області (Пажимський 2008), парковому мистецтву маєтків «Самчики» та «Антоніни» (Пажимський 1993, 1995).

Історики та краєзнавці В. П. Халайцан та Н. І. Стрельбицька досліджують розвиток туризму Хмельниччини, культурні та історичні пам'ятки по туристичних маршрутах Поділля і Південно-Східна Волинь (Халайцан, Стрельбицька 2015). Крім того, В. П. Халайцан значну увагу звертає на ландшафтний дизайн та проектування території палацово-паркових комплексів Поділля XVIII – початку XX століття, зокрема відзначає вагомий внесок визначних архітекторів маєткових парків (Халайцан 2017), висвітлює найцікавіші садово-паркові комплекси як об'єкти культурної спадщини. Частково використовує поняття садиба та маєток, не роблячи між ними суттєвої різниці (Халайцан 2015, с. 212, 217).

Палацово-парковим ансамблям присвячені праці краєзнавця М. Ф. Деніса, який у 2012 р. презентував власну дві книги «Немирівський парк і палац: переплетіння долі», де йдеться про немирівський маєток за часів Потоцьких та Строганових, а також про княгиню М. Г. Щербатову, його останню власницю (Деніс 2012а, 2012б).

Краєзнавець та журналіст В. Й. Вихованець має ряд праць присвячених маєтковій культурі давньої Волині, а також діяльності роду Сангушків. Одна з його праць присвячена Антонінському маєтку на Заславщині. Автор робить чимало компліментів цьому «чудо-маєтку» (Вихованець 2012, с. 17), використовує чимало поетичних зворотів. Разом з тим, у статті широко використовуються мемуари князя Сангушка та ілюстративні джерела (малюнки Н. Орди та Й. Ріхтера). Дослідник також висвітлює економічну історію Корця та його власника Ю. Чарторийського як людини «невичерпного підприємницького ентузіазму» (Вихованець, 2018, с. 75, 76).

Історією та станом збереження Харківських маєтків займається краєзнавець та журналіст А. Ф. Парамонов. У нього є дві монографії, присвячені окремо старовинним садибам Ізюмського повіту та садово-парковим ансамблям Харківської губернії. Дослідник використовує архівні джерела при вивченні архітектури та загального вигляду садиб, генеалогії родів, засновників та господарів маєтків (Парамонов 2004). Монографія з садово-паркового мистецтва Харківщини, написана у співавторстві з А. Антоновим, містить багато ілюстративного матеріалу (Антонов та Парамонов, 2008). Крім монографій на персональній сторінці Academia.edu є чимало доступних статей А. Ф. Парамонова, присвячених знаменитим родинам Харківщини, зокрема Самборських-Малиновських-Розенів, Шидловських, Квіток, Ілляшівських та їхнім маєткам або щодо збереження пам'яток маєткового будівництва у Ізюмському повіті.

Історик-краєзнавець О. Кондратюк автор краєзнавчої серії «Романів та родина Ілінських» та наукової монографії «Романів та вся Романівщина», висвітлює історію польської меншини на Волині та генеалогію польських родів (Кондратюк 2001, 2010). Він аналізує діяльність графа Юзефа Августа Ілінського та характеризує його Романівський маєток на Волині, завдяки якому селище стало культурним центром європейського масштабу (Кондратюк 2001, с. 102).

Також слід відзначити невеликі краєзнавчі розвідки істориків та краєзнавців щодо маєткової культури України у рамках різних наукових досліджень. Так, український історик, краєзнавець та музеєзнавець С. М. Єсюнін досліджує історію, архітектуру та культуру міста Хмельницького та Поділля. У рамках цих досліджень ним було висвітлено питання маєтків Дерезнянського району Хмельницької області (Єсюнін 2007). Історію подільських маєтків кінця XIX ст. висвітлює у розвідці історик І. М. Романюк (Романюк 1998).

Окремо слід відзначити праці сучасних дослідників-істориків щодо пам'яткоохоронної справи маєтків України, де викладається історія маєтків та їхній сучасний стан. Так, історик Л. В. Томілович, займається проблемами збереження та дослідження об'єктів культурної спадщини, зокрема садиб Вінницької, Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Вона створила перші системні та узагальнюючі каталоги історичних садиб Вінницької (Брацлавщини) та Житомирської областей (Томілович 2011, 2012). Л. Томілович звернула увагу також на Київську та Чернігівську області (Томілович 2013, 2016). Найкращою можливістю щодо збереження українських маєтків Л. Томілович бачить використання їх як об'єктів, що мають музейну та культурно-освітню функцію (Томілович 2013, с. 158).

Історик та пам'яткознавець О. В. Жукова стверджує у власних дослідженнях про нездатність в сучасних умовах забезпечити збереження історико-культурних об'єктів системою охорони історико-культурних пам'яток України. Нинішні механізми збереження пам'яток, на думку дослідниці, не відповідають сучасним вимогам, адже головним є економічний аспект при реставрації,

збереженні та використанні спадщини. Найкращим виходом із ситуації вона бачить застосування світового досвіду використання пам'яток як об'єктів екскурсійного показу як запоруки їх виживання. На прикладі маловідомих садіб Чернігівщини (садіб нащадків козацько-старшинських родів в Тиниці, Дігтярях, Козельці, Седневі) розкриваються показники, якими має володіти об'єкт історико-культурної спадщини задля перетворення його на туристичну дестинацію. (Жукова 2016, с. 92).

До четвертого напрямку системного відносимо праці, які розглядають маєток як цілісну систему. Дослідники, які комплексно сконцентрувалися на складових частинах маєтків та маєтковому культурному світі, М. М. Будзар та О. Ю. Бірьова. Проте їхні праці мають географічні межі та стосуються Лівобережної України.

Історик М. М. Будзар зосередилася на дослідженні типології та еволюції культурних форм дворянської сільської садиби на Лівобережжі у ХІХ ст. Вона використовує терміни «сільська садиба» та «культурні гнізда». На її думку, садиба є улаштованим центром маєтку, тобто земельних володінь представників привілейованого прошарку (Будзар 2015, с. 98), не уточнюючи деталей. У іншій статті садиба ототожнюється з маєтком, а мова іде про «інтелектуалів», тобто нащадків козацької старшини середнього та нижнього рангів (Будзар 2016б, с. 5). Цікавим підходом відрізняється джерелознавча стаття щодо змістового аналізу листування подружжя Г. П. та К. В. Галаганів, яке авторка об'єднує у цикл епістоляріїв, складаючи «особливий» щоденник (Будзар 2016а, с. 315). Дослідниця торкається проблем музеєфікації садиби Галаганів у Сокиринцях, яка набула статусу історико-культурної пам'ятки (Будзар 2012).

Історик О. Ю. Бірьова у низці статей комплексно розглянула родові маєтки та садибні комплекси Слобожанщини. Вона розглядає складові частини маєтку: церкву (Бірьова 2012 а, с. 38), панський будинок, господарські споруди, парк із квітниками (Бірьова 2016, с. 79). Розглядаючи процес утворення слобідського дворянства, вона розкриває національний та генеалогічний складник як передумову до набуття дворянства відомими родинами Слобожанщини (Бірьова 2014а). О. Ю. Бірьова проаналізувала маєтки окремих родин Слобожанщини, зокрема Шидловських (Бірьова 2012б) та Харитоненків (Бірьова 2014), а також дослідила інтер'єри, архітектуру, історію заснування перших маєтків та садибних комплексів у Слобідській Україні (Бірьова 2006, 2008, 2014).

Отже, сучасні вітчизняні історико-краєзнавчі дослідження маєткової культури України вражають різноманітними підходами, концепціями та напрямками, зібраними матеріалами, зокрема і зображальними. Якщо у попередні роки найбільше праць про маєтки друкувалася мистецтвознавцями та архітекторами, то сьогодні слід відзначити, що чимало досліджень належать фаховим історикам та краєзнавцям. Маєтки вивчаються з історичних та культурних позицій, що дозволяє активізувати інтерес до історії маєткових комплексів, проаналізувати це явище глибше, створити нові підходи до осмислення національних культурних досягнень періоду кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. На сьогодні можна виділити кілька напрямків історико-краєзнавчих досліджень маєткової культури України: біографічний та біоісторіографічний, соціально-економічний, краєзнавчо-пам'яткознавчий, системний.

Найбільшим є біографічний та біоісторіографічний напрямок, в межах якого проводяться генеалогічні та родовідні дослідження щодо видатних представників української культури кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., які проживали у маєтках, створюючи неповторний культурний світ. У цьому напрямку характерним є використання широкого кола архівних документів та зосередження на одному або кількох найяскравіших представниках української маєткової культури. Найактивніше вивчається внесок родин Потоцьких та Тарновських у розвиток маєткової культури України. Значна кількість опрацьованих та наявних нарисів, статей, монографій з цього напрямку переконує у потребі створення окремої історіографічної статті щодо аналізу історико-краєзнавчих праць, монографій та статей, присвячених історії дворянських родів та їхніх родинних маєтків.

Другий соціально-економічний напрямок досліджень маєткової культури, охоплює аналіз дворянських та поміщицьких господарств, зокрема їхні економічні показники та соціальні впливи. У працях цього напрямку архівний матеріал вдало поєднується із статистичними джерелами, висвітлюються процеси еволюції поміщицького землеволодіння, інколи майже повністю або частково ігнорується соціокультурна складова маєткового життя. Нині цей напрямок активізується та набуває популярності, а тому історіографічні дослідження щодо соціально-економічного середовища маєтку повинно мати окреме вивчення.

Третій краєзнавчо-пам'яткознавчий напрямок представлений працями справжніх подвижників своєї справи: істориків-музейників, журналістів та пам'яткознавців, які вивчають та популя-

ризують вітчизняну культурну спадщину, сприяють перетворенню маєтків на музеї, акцентують увагу на потребі відновлення занедбаних резиденцій. У працях цього напрямку найбільше застосовуються результати практичної діяльності щодо оприлюднення, актуалізації та створення рекомендацій щодо збереження культурної маєткової спадщини.

Четвертий системний напрямок розглядає маєток як цілісну систему. У працях цього напрямку увага приділяється комплексному дослідженню складових частин та цілісного культурного світу маєтків. Загалом, цей напрямок найменш розроблений у вітчизняних дослідженнях.

Для вітчизняних історико-краєзнавчих праць усіх напрямків залишається характерною значна плутанина з поняттями «маєток» та «садиба», застосування цих термінів або одночасно або поодиночі без пояснення їхнього вживання. У деяких працях присутнє намагання дати визначення цим основним термінам, але загалом вони не відповідають подальшій концепції дослідження. Наявна значна кількість праць з невизначеними понятійним апаратом, переко-нує у нагальній потребі окремої статті щодо розрізнення основних понять маєткової культури України. Слід відзначити також зосередженість переважної більшості досліджень на окремих аспектах проблеми та наявності географічних меж, що унеможливорює створення цілісного уявлення про розвиток маєткової культури України.

Список джерел та літератури

- АНДРОСОВА-БАЙДА, Д. О., БАРАБАШ, Н. О., 2014, До історії роду Кочубеїв, Сіверщина в історії України, 7, 157–160.
- АНТОНОВ, А., ПАРАМОНОВ, А., 2008, Сади и парки Харьковской губернии. Харьков: Издательский Дом «Райдер».
- БАРАБАШ, Н. О., 2007, Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. Київ: Стилос.
- БАРАБАШ, Н. О., 2013, Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М. А. Маркевича, Сіверщина в історії України, 6, 323–327.
- БАРАБАШ, Н. О., 2017, Панська садиба Полошки за споминами М. А. Маркевича, Сіверщина в історії України, Вип. 10, 235–238.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2006, Заснування перших маєтків у Слобідській Україні, Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія, 23, 145–152.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2008, Садибні комплекси Слобожанщини класичної доби. У: Шейко В. М., ред., Вісник Харківської державної академії культури, 23, Харків: ХДАК, 56–62.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2012а, Ретроспективний огляд садибних церков Слобожанщини, Вісник Харківської державної академії культури, 35, 38–45.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2012б, Маєтки родини Шидловських на Слобожанщині, Вісник Харківської державної академії культури, 38, 42–48.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2014, Від бароко до ампіру: інтер'єр садибних будинків Слобожанщини. У: Шейко В. М., ред., Вісник Харківської державної академії культури, 42, Харків: ХДАК, 66–73.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2014, Маєток родини Харитоненків – Наталіївка, Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст. Збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи, 4, 58–61.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2014а, Здобуття слобідськими старшинами дворянського звання, Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, 51, 5–9.
- БІРЬОВА, О. Ю., 2016, Складові садибних ансамблів Слобожанщини, Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 45, 55–57.
- БУДЗАР, М. М., 2012, Історичні трансформації садиби Галаганів у Сокиринцях: 1927 – 1933 рр. (за матеріалами А. І. Степовича та В. І. Маслова), Література та культура Полісся, 69, 334–343.
- БУДЗАР, М. М., 2016а, Влада, суспільство, родина в листах Григорія Ґалаґана до дружини (січень – травень 1858 р.), Сіверщина в історії України, 9, 315–318.
- БУДЗАР, М. М., 2016б, Заміські маєтки українських інтелектуалів на теренах Лівобережної України у другій половині XIX століття, Уманська старовина, 2, 5–11. DOI: <https://doi.org/10.31499/2519-2035.2.2016.128718>
- БУДЗАР, М., 2015, Художньо-культурна спадщина панської садиби Лівобережної України XIX – початку XX ст.: варіанти історичних презентацій. Київські історичні студії, 1, 98–107.
- ВИХОВАНЕЦЬ, В., 2012, Антоніни: «шмат заходу, на полудень Русі перенесений». У: Ричков П. А., ред.,

- Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук, праць. Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 16–30.
- ВИХОВАНЕЦЬ, В., 2018, «Батько Корця» князь Ю.-К. Чарторийський та його фаянс і порцеляна XVIII–XIX ст., Острозький краєзнавчий збірник, Вип. 10, 74–97.
- ДЕНІС, М., 2012а, Немирівський парк і палац: переплетіння доль. За Потоцьких-Строганових. Немирів: ФОП Корзун Д. Ю.
- ДЕНІС, М., 2012б, Немирівський парк і палац: переплетіння доль. За Щербатових та за новітнього часу. Немирів: ФОП Корзун Д. Ю.
- ДРОБЯЗКО, Н. В., 2013, Життєвий шлях господаря батуринської садиби П. А. Кочубея, Сіверщина в історії України, 6, 327–330.
- ЄСЮНІН, С., 2007, Маєтки Деражнянщини, Маєток. Науково-краєзнавчий збірник, 1, 70–73.
- ЖУКОВА, О. В., 2016, Маловідомі садиби Чернігівщини як туристичні дестинації (в контексті сучасних підходів до охорони пам'яток), Сіверщина в історії України, 9, 91–95.
- КОНДРАТЮК, О., 2001, Романів та родина Ілінських, Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем, 7, 91–114.
- КОНДРАТЮК, О., 2010, Романів та вся Романівщина. Житомир: Євенок О. О.
- КРИВОШЕЯ, І. І., 1999, Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до Російської казни, Україна на порозі ХХІ ст.: Збірник наукових праць, 93–97.
- КРИВОШЕЯ, І. І., 2008, Оренда в українських маєтках Потоцьких у другій половині XVIII – першій третині XIX ст., Емінак, 1–4, 68–72.
- КРИВОШЕЯ, І. І., 2009, Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії?, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 16, 173–183.
- ЛОБКО, О. А., 2001, Історія родинних архівів графів Потоцьких, Строганових, князів Щербатових на Поділлі, Магістеріум, 7, 70–73.
- ЛОБКО, О. А., 2004, Основні джерела до вивчення еволюції землеволодіння та історії Потоцьких, Строганових, Щербатових на Правобережній Україні. Наукові записки. Історичні науки, 27, 96–98.
- ЛОБКО, О. А., 2006, Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX – початку XX ст., Наукові Записки. Історичні науки, 52, 18–25.
- ЛОБКО, О. А., 2007а, Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. Наукові записки. Історичні науки, 65, 17–25.
- ЛОБКО, О. А., 2007б, Питання дворянського землеволодіння на Правобережжі в російському законодавстві, Магістеріум, 28, 14–23.
- ЛОБКО, О. А., 2008а, Посесія у Російській імперії (на прикладі оренди землі в Теплицько-Бубновецько-Ситковецького маєтку родини Потоцьких, середина XIX – початок XX ст.), Проблеми історії України XIX–XX ст., Вип. 14, 125–138.
- ЛОБКО, О. А., 2008б, Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830 – 1917 рр., Дух і літера, 20, 13–46.
- ЛОБКО, О. А., 2020, Доля історичних цінностей з Немирівського палацу Марії Щербатової після 1917 р. у записках сучасників. Роль Федора Ернста у збереженні національного спадку України. У: Sribniak I., red., Człowiek, etnos, naródw historii świata – procesy państwowotwórczenia obszarze europejskim (od starożytności po współczesność). Warszawa-Paryż: Centrum naukowo-wydawnicze im. O. Pritsaka, 42–52.
- МІДЬКО, А., 2014, Діяльність В. В. Тарновського-молодшого: історіографія проблеми, Українознавчий альманах, 16, 47–51.
- ПАВЛЮК, В. В., 1999а, Палацово-паркові ансамблі магнатерії – центри культури Волині, Осягнення історії = The sweep of history: Зб. наук. пр. на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог-Нью-Йорк, 402–418.
- ПАВЛЮК, В. В., 1999б, Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. У: Мельник А. І., ред., Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік. Хмельницький: «Поділля», 222–236.
- ПАВЛЮК, В. В., 2000, Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острог: Національний університет «Острозька академія».
- ПАЖИМСЬКИЙ, Б. О., 1995, Антонінський парк, Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький-Шепетівка, 232–235.

- ПАЖИМСЬКИЙ, Б., ПАЖИМСЬКИЙ О., 2006, Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII–XIX ст. Хмельницький–Київ: Пантук С. Д.
- ПАЖИМСЬКИЙ, О. М., 1993, Самчиківський парк, Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали наук.-практ. конф., 220–223.
- ПАЖИМСЬКИЙ, О. М., 1997, Садибні ансамблі Подільської Волині. Самчики-Хмельницький.
- ПАЖИМСЬКИЙ, О. М., 1999, Палацо-паркові ансамблі XVII – XIX ст. – осередок культури Хмельниччини, Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь вік: Зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23–24 червня 1999 р.), 239–254.
- ПАЖИМСЬКИЙ, О. М., 2008, Проблеми регенерації історико-культурної спадщини містечка Антоніни. У: Костриця М. Ю., Антонінський край у просторі і часі. Вип. 39. Т. 1. Житомир: В. Котвицький, 128–141.
- ПАПАКІН, Г. В. 2004, Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти др. пол. XVII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. Київ.
- ПАРАМОНОВ, А. Ф., 2004, Старинные усадьбы Изюмского уезда. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы. [Online]. Available from: <https://independent.academia.edu/AndreyParamonov>.
- ПАРАМОНОВ, А. Ф., К проблеме сохранения памятников истории Изюмского уезда Харьковской губернии. [Online]. Available from: <https://independent.academia.edu/AndreyParamonov>.
- ПАРАМОНОВ, А. Ф., Поміщицька родина наприкінці XVIII – в XIX ст. (на прикладі родини Самборських-Малиновських-Розенів). [Online]. Available from: <https://independent.academia.edu/AndreyParamonov>. [Accessed: 22th December 2020].
- ПЕТРЕНКО, О., 2004, Документи повітових земських судів Східного Поділля як джерело до вивчення питання про мануфактурне виробництво у приватних маєтках наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., Архіви України, 4–6 (255), 151–157.
- ПИРИГ, П., ЛЮБИЧ, О., 2008, Соціально-економічне становище Батурина в першій половині XIX століття, Сіверянський літопис, 5, 52–62.
- ПИРИГ, П., МИХАЙЛОВ, О. 2002, Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський молодший: штрихи до взаємин, Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. Вип. 3. Чернігів, 40–44.
- ПУТРО, О. І., 2008, Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення VIII ст.). В 2-х ч. Київ: ДАКККиМ.
- ПУТРО, О. І., 1992, Славний рід Ханенків (до питання про джерела і авторство «Історії русів»). У: Смолій В. А., відп. ред., Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали респ. іст. читань. Вип. 2. Київ.
- ПУТРО, О. І., 2002, Гетьман України Кирило Розумовський: нові штрихи до соціально-політичного портрета, Український історичний журнал, 5, 105–118.
- РОМАНЮК, І., 1998, Описи подільських маєтків наприкінці XIX ст., Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 38–39.
- САРБЕЙ, В. Г., 1995, Вшанування пам'яті О. М. Лазаревського, Український історичний журнал, 1, 154–156.
- ТЕМІРОВА, Н. Р., 2003, Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ.
- ТЕМІРОВА, Н. Р., 2014, Промислове підприємництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі XIX – XX ст., Історичні і політологічні дослідження, 1–2, 64–72.
- ТЕМІРОВА, Н. Р., 2016, Повсякдення великих землевласників в українських землях на зламі XIX–XX ст. У: Балабанов К. В., ред., Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів. Маріуполь: МДУ, 121–124.
- ТЕМІРОВА, Н. Р., 2019, Звивисті шляхи української аристократії ранньомодерної та модерної доби. У: Балабанов К. В., ред., Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів. Маріуполь: МДУ, 55–57.
- ТКАЧЕНКО, Т. В., 2018, Сокиринська садиба Галаганів як приклад палацо-паркового мистецтва Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст., Наукові записки з української історії: збірник наукових статей, 44, 14–23.
- ТОВСТОЛЯК, Н. М., 2010, Качанівський маєток та його мешканці у творчій спадщині Д. І. Яворницького, Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті, 8, 143–151.
- ТОВСТОЛЯК, Н. М., 2012а, До історії Качанівського палацу П. О. Рум'янцева-Задунайського, Література та культура Полісся, 71, 245–253.
- ТОВСТОЛЯК, Н. М., 2012в, Церква і народна освіта в економіях Парафіївського маєтку Чернігівської гу-

бернії XIX – початку XX ст.: соціокультурні трансформації періоду модернізації поміщицьких господарств, Література та культура Полісся, 69, 294–303.

ТОВСТОЛЯК, Н. М., 2013, Історико-краєзнавча діяльність Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1838–1899), Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія», 48, 196–202.

ТОВСТОЛЯК, Н., 2012б, Культурно-побутове середовище садиби Качанівка наприкінці XIX – на початку XX ст., Ніжинська старовина, 14, 83–90.

ТОВСТОЛЯК, Н., 2020, Михайло Тарновський – перший дослідник історії родини Тарновських, Київські історичні студії, 1 (10), 158–162. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.21>

ТОМІЛОВИЧ, Л., 2013, Садиби центральної України в історії та культурі слов'янських народів: проблеми збереження та перспективи використання як туристичних об'єктів, Теорія та практика дизайну, 3, 151–159.

ТОМІЛОВИЧ, Л. В., 2012, Історичні садиби Житомирської області. Київ: Фенікс.

ТОМІЛОВИЧ, Л. В., 2016, Результати досліджень історичних садиб Чернігівської області, Сіверщина в історії України, 9, 104–114.

ТОМІЛОВИЧ, Л., 2011, Історичні садиби Вінницької області. Київ-Чернігів: Деснянська правда.

ФЕДОРОВА, Л. Д., 2015, Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві, Український історичний журнал, 6, 69–88.

ХАЛАЙЦАН В. П., СТРЕЛЬБИЦЬКА Н. І., 2015, Палацо-паркові комплекси Дунаєвеччини XIX – початку XX століть. Історія, проблеми та перспективи розвитку в галузі туризму, Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник, 2, 145–152.

ХАЛАЙЦАН, В. П., 2015, Палацово-паркові комплекси Ярмолинеччини XIX – початку XX століть: історія, проблеми, Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник, 5, 212–218.

ХАЛАЙЦАН, В. П., 2017, Мистецтво маєткового паркобудування Поділля XVIII – початку XX ст.: еволюція дослідницької традиції, Вісник Львівської національної академії мистецтв, 34, 89–107. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1170566>

ЦИГАНЕНКО, Л. Ф., 2009, Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 р.). Ізмаїл: СМІЛ.

ЦИГАНЕНКО, Л. Ф., 2012, Земельна власність дворян у Бессарабії в першій половині XIX ст., Єлисавет: Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки, 1, 271–283.

ЧУБІНА, Т. Д., 2005, Потоцькі – володарі Тальнівського маєтку, Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, 19, 24–29.

ЧУБІНА, Т. Д., 2008, Театр Потоцьких у Тульчині: основні віхи, Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія, 70, 123–130.

ЧУБІНА, Т. Д., 2010, Тульчинський палац Потоцьких як осередок культурно-мистецького життя, Наукові праці. Історія, т. 140, № 127, 149–157.

ШПАКОВСЬКИЙ, С. В., 2015, Хребтіївський період роду Собанських, Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник, Вип. 5, 232–249.

References

ANDROSOVA-BAIDA, D. O., BARABASH, N. O., 2014, Do istorii rodu Kochubeiv [To the history of the Kochubey family]. Sivershchyna v istorii Ukrainy. 7, 157–160. [In Ukrainian].

ANTONOV, A., PARAMONOV, A., 2008, Sady i parki Har'kovskoj gubernii [Gardens and parks of the Kharkiv province]. Har'kov: Izdatel'skij Dom «Rajder». [In Russian].

BARABASH, N. O., 2007, Rid Bilozerskykh i kulturnyi svit Ukrainy XIX – pochatku XX stolit [The Belozersky family and the cultural world of Ukraine of the XIX – the beginning of the XX centuries.]. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].

BARABASH, N. O., 2013, Dvorianski sadybni komplekxy Dunaiets ta Yaroslavets za spomynamy M. A. Markevycha [Farmstead complexes of Dunaiets and Yaroslavets on N. Markevich's memories]. Sivershchyna v istorii Ukrainy. 6, 323–327. [In Ukrainian].

BARABASH, N. O., 2017, Panska sadyba Poloshky za spomynamy M. A. Markevycha [Nobiliary homestead

- Poloshky in the Mykola Markevych's memories]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 10, 235–238. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., 2006, Zasnuvannia pershykh maietkiv u Slobidskii Ukraini [The establishment of the first estates in Sloboda Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii ta heohrafiia*. 23, 145–152. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., 2008, Sadybni komplekсы Slobozhanshchyny klasychnoi doby [Manor complexes of Slobozhanshchyna of the classical period]. In: V. M. Sheiko, ed. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*, 23, Kharkiv: KhDAK, 56–62. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., 2012a, Retrospektyvnyi ohliad sadybnykh tserkov Slobozhanshchyny [Retrospective review of manor churches of Slobozhanshchyna]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*. 35, 38–45. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., 2012b, Maietky rodyny Shydlovskykh na Slobozhanshchyni [Estates of the Shydlovsky family in Slobozhanshchyna]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*. 38, 42–48. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., 2014, Vid baroko do ampiru: interier sadybnykh budynkiv Slobozhanshchyny. In: V. M. Sheiko, ed. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*, 42, Kharkiv: KhDAK, 66–73. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., 2014, Maietok rodyny Kharytonenkiv – Nataliivka [The estate of the Kharitonenko family – Natalievka]. *Pamiatkoznavchi pohliady molodykh vchenykh KhKhI st. Zbirka naukovykh statei z pamiatkookhoronnoi roboty*. 4, 58–61. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., 2014a, Zdobuttia slobidskymy starshynamy dvorianskoho zvannia [Acquisition of a noble title by Sloboda officers]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody*. 51, 5–9. [In Ukrainian].
- BIRYOVA, O. Yu., Skladovi sadybnykh ansambliv Slobozhanshchyny [The components of homestead's ensemble of Slobozhanshchyna]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 45, 55–57. [In Ukrainian].
- BUDZAR, M. M., 2012, Istorychni transformatsii sadyby Halahaniv u Sokyryntsiakh: 1927–1933 (za materialamy A. I. Stepovycha ta V. I. Maslova) [Historical transformations of the Galagan estate in Sokyryntsi: 1927–1933 (based on materials by A. I. Stepovych and V. I. Maslov)]. *Literatura ta kultura Polissia*. 69, 334–343. [In Ukrainian].
- BUDZAR, M. M., 2016a, Vlada, suspilstvo, rodyna v lystakh Hryhoriia Galagana do druzhyny (sichen – traven 1858) [Power, society, the family in letters of Hryhorii Galagan to his wife (January – May 1858)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 9, 315–318. [In Ukrainian].
- BUDZAR, M. M., 2016b, Zamiski maietky ukrainskykh intelektualiv na terenakh Livoberezhnoi Ukrainy u druhii polovyni XIX stolittia [Country estates of Ukrainian intellectuals in the Left Bank of Ukraine in the second half of the XIX century]. *Umanska starovyna*. 2, 5–11. DOI: <https://doi.org/10.31499/2519-2035.2.2016.128718> [In Ukrainian].
- BUDZAR, M., 2015, Khudozhno-kulturna spadshchyna panskoi sadyby Livoberezhnoi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: varianty istorychnykh prezentatsii [Art and cultural heritage of noble manorial estate in Left-Bank Ukraine region in XIX – early XX centuries: options for historical presentation]. *Kyivski istorychni studii*, 1, 98–107. [In Ukrainian].
- VYKHOVANETS, V., 2012, Antoniny: «shmat zakhodu, na poluden Rusi perenesenyi» [Antoniny: «a bit of west, moved to the south of Russia»]. In: P. A. Rychkov, ed. *Arkhytekturna spadshchyna Volyni. Zb. nauk, prats. Vol. 3*. Rivne: PP DM, 16–30. [In Ukrainian].
- VYKHOVANETS, V., 2018, «Batko Kortsia» kniaz Yu.-K. Chartoryyskyi ta yoho faians i portseliana XVIII–XIX st. [«Father of Korets» Prince Yu.-K. Czartoryski and its faiance and porcelain of the XVIII–XIX centuries]. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vol. 10, 74–97. [In Ukrainian].
- DENIS, M., 2012a, Nemyrivskiy park i palats: perepletinnia dol. Za Pototskykh-Strohanovykh [Nemyriv Park and Palace: the intertwining of destinies. In period of Potocki-Stroganoffes]. *Nemyriv: FOP Korzun D. Yu.* [In Ukrainian].
- DENIS, M., 2012b, Nemyrivskiy park i palats: perepletinnia dol. Za Shcherbatovykh ta za novitnoho chasu [Nemyrivskiy park and palace: the intertwining of destinies. In period of the Shcherbatovs and in the new period]. *Nemyriv: FOP Korzun D. Yu.* [In Ukrainian].
- DROBIAZKO, N. V., 2013, Zhyttievyi shliakh hospodaria baturynskoi sadyby P. A. Kochubeia [The lifetime of P. A. Kochubei – the owner of Baturyn estate]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 6, 327–330. [In Ukrainian].
- YESIUNIN, S., 2007, Maietky Derazhnianshchyny [Derazhnia's estates]. *Maietok. Naukovo-kraieznavchyi zbirnyk*. 1, 70–73. [In Ukrainian].
- ZHUKOVA, O. V., 2016, Malovidomi sadyby Chernihivshchyny yak turystychni destynatsii (v konteksti

suchasnykh pidkhodiv do okhorony pamiatok) [Little-known manors of Chernihiv region as tourist destination (in the context of modern approaches to the protection of monuments)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, 91–95. [In Ukrainian].

KONDRATIUK, O., 2001, Romaniv ta rodyna Ilinskykh, Volyn-Zhytomyrshchyna [Romaniv is the homeland of the Ilinsky, Volin-Zhytomyr region]. *Istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem*. 7, 91–114. [In Ukrainian].

KONDRATIUK, O., 2010, Romaniv ta vsia Romanivshchyna [Romaniv and all Romanivshchina]. *Zhytomyr: Yevenok O. O.* [In Ukrainian].

KRYVOSHEIA, I. I., 1999, Konfiskatsiia Umanskykh maietkiv Oleksandra Pototskoho do Rosiiskoi kazny [Expropriation of Oleksandr Pototsky's Umansky estates to the Russian exchequer]. *Ukraina na porozh XIX st.: Zbirnyk naukovykh prats*, 93–97. [In Ukrainian].

KRYVOSHEIA, I. I., 2008, Orenda v ukraïnskykh maietkakh Pototskykh u druhii polovyni XVIII – pershii tretyni XIX st. [The rent of the Potocki family's estates in Ukrainian from the second half of the XVIII – the first third of the XIX century]. *Eminak*. 1–4, 68–72. [In Ukrainian].

KRYVOSHEIA, I. I., 2009, Misto Uman u vlasnosti hrafiv Pototskykh (druga chvert XVIII – persha tretyna XIX st.): terytoriia konfliktu, kompromisu chy vzaiemodii? [The town of Uman owned by counts the Potocki family (second quarter of the 18th - first third of the 19th century): a territory of conflict, compromise or interaction?]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 16, 173–183. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2001, Istorii rodynnykh arkhiviv hrafiv Pototskykh, Strohanovykh, kniaziv Shcherbatovykh na Podilli [The History of the family archives of the counts Potocki, Stroganovs, princes Scherbatovs in Podillya]. *Magisterium*. 7, 70–73. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2004, Osnovni dzherela do vyvchennia evoliutsii zemlevoledinnia ta istorii Pototskykh, Strohanovykh, Shcherbatovykh na Pravoberezhnii Ukraini [The main sources for studying the evolution of land tenure and the history of the Potocki, Stroganov, Scherbatov in the Right Bank of Ukraine]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky*, 27, 96–98. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2006, Teplytsko-Bubnovetsko-Sytkovetskyi maietok rodyny Pototskykh XIX – pochatku XX st. [Teplytsko-Bubnowetsko-Sitkovetsky estate of the Potocki family in the 19 – the early 20th century], *Naukovi Zapysky. Istorychni nauky*, 52. 18–25. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2007a, Orenda zemli v pomishchytskykh maietkakh na Pravoberezhnii Ukraini XIX – pochatku XX st. [The rent land in landlord estates on the Right Bank of Ukraine in the XIX – the early XX centuries]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky*, 65, 17–25. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2007b, Pytannia dvorianskoho zemlevoledinnia na Pravoberezhzhi v rosiiskomu zakonodavstvi [Russian Imperial law on noble land ownership in the Right-Bankside Ukraine]. *Magisterium*. 28, 14–23. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2008a, Posesiia u Rosiiskii imperii (na prykladi orendy zemli v Teplytsko-Bubnovetsko-Sytkovetskoho maietku rodyny Pototskykh, seredyna XIX – pochatok XX st.) [Possession in the Russian Empire (on the example of land rent in the Teplytsko-Bubnovetsko-Sitkovetsky estate of the Potocki family, the mid-XIXth – the early XXth century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX–XX st. Vol. 14*, 125–138. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2008b, Evoliutsiia maietkovoho kompleksu hrafiv Pototskykh (herb Pyliava) u Pravoberezhnii Ukraini 1830–1917 [Evolution of the estate complex of Counts Potocki (Pylyava coat of arms) in the Right Bank Ukraine 1830–1917], *Dukh i litera*, 20, 13–46. [In Ukrainian].

LOBKO, O. A., 2020, Dolia istorychnykh tsinnosti z Nemyrivskoho palatsu Marii Shcherbatovoi pislia 1917 r. u zapyskakh suchasnykh. Rol Fedora Ernsta u zberezheninatsionalnoho spadku Ukrainy [The fate of historical values from the Nemyriv Palace of Maria Shcherbatova after 1917 in the notes of contemporaries. The role of Fyodor Ernst in preserving the national heritage of Ukraine]. In: I. Sribniak, ed. *Human, ethnos, nation in World History – state-creating processes in the European area (from antiquity to the present day)*. Warsaw-Paris: Scientific and Publishing Center O. Pritsaka, 42–52. [In Ukrainian].

MIDKO, A., 2014, Diialnist V. V. Tarnovskoho-molodshoho: istoriohrafiiia problemy [Activity of V. V. Tarnovsky Jr.: historiography of the problem]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 16, 47–51. [In Ukrainian].

PAVLIUK, V. V., 1999a, Palatsovo-parkovi ansambli mahnaterii – tsentry kultury Volyni [Palace and park ensembles of lords – cultural centers of Volyn]. *Osiakhennia istorii = The sweep of history: Zb. nauk. pr. na poshanu prof. Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia. Ostroh-Niu-York*, 402–418. [In Ukrainian].

PAVLIUK, V. V., 1999b, Shliakhetski rodyny Sanhushkiv i Pototskykh v konteksti ekonomichnoho rozvytku kraiu druhoi polovyny XIX st. [Noble families of Sangushki and Potocki in the context of economic development

of the region in the second half of the XIX century]. In: A. I. Melnyk, ed., *Poliaky na Khmelnychchyni: Pohliad kriz vik. Khmelnytskyi: «Podillia»*, 222–236. [In Ukrainian].

PAVLIUK, V. V., 2000, *Mahnateriia Volyni v sotsialno–ekonomichnomu ta kulturnomu zhytti Pravoberezhzhia u XIX st.* [Volyn Lords in the socio-economic and cultural life of the Right Bank in the XIX century.]. Ostroh: Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». [In Ukrainian].

PAZHYMSKYI, B. O., 1995, *Antonynskyi park* [Antoninsky Park]. *Pivdenno-Skhidna Volyn: Nauka, osvita, kultura. Materialy rehionalnoi naukovoï kraieznavchoï konferentsii. Khmelnytskyi-Shepetivka*, 232–235. [In Ukrainian].

PAZHYMSKYI, B., PAZHYMSKYI O., 2006, *Maietky (palatsovo-parkovi ansambli) Khmelnychchyny XVIII–XIX st.* [Estates (palace and park complexes) of Khmelnytsky region of the XVIII – XIX centuries]. *Khmelnytskyi–Kyiv: Pantiuk S. D.* [In Ukrainian].

PAZHYMSKYI, O. M., 1993, *Samchykivskyi park* [Samchykivsky Park]. *Kultura Podillia: istoriia i suchasnist: Materialy nauk.-prakt. konf.*, 220–223. [In Ukrainian].

PAZHYMSKYI, O. M., 1997, *Sadybni ansambli Podilskoi Volyni* [Manor complexes of Podilska Volyn]. *Samchyky-Khmelnytskyi*. [In Ukrainian].

PAZHYMSKYI, O. M., 1999, *Palatso-parkovi ansambli XVII–XIX st. – osередok kultury Khmelnychchyny* [Palace and park complexes of the XVII – XIX centuries – center of Khmelnytsky region culture]. *Poliaky na Khmelnychchyni: Pohliad kriz vik: Zb. nauk. pr. za materialamy mizhn. nauk. konferentsii (23–24 chervnia 1999 r.)*, 239–254. [In Ukrainian].

PAZHYMSKYI, O. M., 2008, *Problemy reheniratsii istoriko-kulturnoi spadshchyny mistechka Antoniny* [Problems of regeneration of the historical and cultural heritage of the town of Antoniny]. In: M. Yu. Kostytsia, ed. *Antonynskyi krai u prostori i chasi. Vol. 39. Book 1. Zhytomyr: V. Kotvytskyi*, 128–141. [In Ukrainian].

PAPAKIN, H. V. 2004, *Arkhiv Skoropadskykh: familni arkhivy ukrainskoi elity druhoi polovyny XVII–XX st. ta arkhivna spadshchyna rodu Skoropadskykh* [The Skoropadskys Archive: family archives of the Ukrainian elite, second half of XVII - XX centuries and the Skoropadsky family archival heritage]. *Kyiv*. [In Ukrainian].

PARAMONOV, A. F., 2004, *Starinnye usad'by Izjums'kogo uezda* [Ancient estates of the Izyum district]. *Har'kov: Har'kovskij chastnyj muzej gorodskoj usad'by*. [Online]. Available from: <https://independent.academia.edu/AndreyParamonov>. [Accessed: 22th December 2020]. [In Russian].

PARAMONOV, A. F., *K probleme sokhraneniya pamyatnikov istorii Izyum'skogo uyezda Khar'kovskoy gubernii* [To the problem of preserving historical monuments of the Izyum district of the Kharkov province]. [Online]. Available from: <https://independent.academia.edu/AndreyParamonov>. [Accessed: 22th December 2020]. [In Russian].

PARAMONOV, A. F., *Pomishchyts'ka rodyna naprykintsi XVIII – v XIX st. (na prykladi rodyny Sambors'kykh-Malynovs'kykh-Rozeniv)*. [Online]. Available from: <https://independent.academia.edu/AndreyParamonov>. [Accessed: 22th December 2020]. [In Ukrainian].

PETRENKO, O., 2004, *Dokumenty povitovykh zemskykh sudiv Skhidnoho Podillia yak dzherelo do vyvchennia pytannia pro manufakturne vyrobnytstvo u pryvatnykh maietkakh naprykintsi XVIII – u pershii tretyni XIX st.* [Documents of the district land court of Eastern Podolia as a source for the study of manufactory production in private estates in the end of the 18th – first third of the 19th centuries]. *Arkhivy Ukrainy*. 4–6 (255), 151–157. [In Ukrainian].

PYRIH, P., LIUBYCH, O., 2008, *Sotsialno-ekonomichne stanovyshe Baturyna v pershii polovyni KhKh stolittia* [Socio-economic situation of Baturyn in the first half of the XIX century]. *Siverianskyi litopys*. 5, 52–62. [In Ukrainian].

PYRIH, P., MYKHAILOV, O. 2002, *Panteleimon Kulish i Vasyl Tarnovskyi molodshyi: shtrykhy do vzaiemyn* [Panteleimon Kulish and Vasyl Tarnovsky Jr.: touches to the relationship]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zb. nauk. pr. Vol. 3. Chernihiv*, 40–44. [In Ukrainian].

PUTRO, O. I., 2008, *Hetman Kyrylo Rozumovskyi ta yoho doba (z istorii ukrainskoho derzhavotvorennia VIII st.)* [Hetman Kyrylo Rozumovsky and his time (from the history of Ukrainian state formation of the VIII century)]. In 2 books. *Kyiv: DAKKKiM*. [In Ukrainian].

PUTRO, O. I., 1992, *Slavnyi rid Khanenkiv (do pytannia pro dzherela i avtorstvo «Istorii rusiv»)* [The glorious Khanenko family (to the question of the sources and authorship of the «History of the Rus»)]. In: V. A. Smolii, ed. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku: materialy resp. ist. chytan. Vol. 2. Kyiv*. [In Ukrainian].

PUTRO, O. I., 2002, *Hetman Ukrainy Kyrylo Rozumovskyi: novi shtrykhy do sotsialno-politychnoho portreta*

- [Hetman of Ukraine Kyrylo Rozumovsky: new touches to the socio-political portrait]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 5, 105–118. [In Ukrainian].
- ROMANIUK, I., 1998, Opysy podilskykh maietkiv naprykintsi XIX st. [Descriptions of Podolsk estates at the end of XIX century]. *Tezy dopovidei i povidomlennia visimnadtsiatoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*, 38–39. [In Ukrainian].
- SARBEI, V. H., 1995, Vshanuvannia pamiaty O. M. Lazarevskoho [Honoring the memory of O. M. Lazarevsky]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1, 154–156. [In Ukrainian].
- TEMIROVA, N. R., 2003, Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [Landowners of Ukraine in 1861–1917: socio-economic evolution]. Donetsk: DonNU. [In Ukrainian].
- TEMIROVA, N. R., 2014, Promyslove pidpriemnytstvo u pomishchytskykh hospodarstvakh ukrainskykh hubernii na zlami XIX–XX st. [Industrial entrepreneurship in the landed estates of the Ukrainian provinces at the turn of the XIX–XX centuries]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. 1–2, 64–72. [In Ukrainian].
- TEMIROVA, N. R., 2016, Povsiakdennia velykykh zemlevlasnykiv v ukrainskykh zemliakh na zlami XIX–XX st. [Everyday life of large landowners in the Ukrainian lands at the turn of the XIX–XX centuries]. In: K. V. Balabanov, ed. *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori: zb. materialiv*. Mariupol: MDU, 121–124. [In Ukrainian].
- TEMIROVA, N. R., 2019, Zvyvysti shliakhy ukrainskoi arystokratii rannomodernoi ta modernoi doby [Winding paths of the Ukrainian aristocracy of the early modern and modern era]. In: K. V. Balabanov, ed. *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori: zb. materialiv*. Mariupol: MDU, 55–57. [In Ukrainian].
- TKACHENKO, T. V., 2018, Sokyrynska sadyba Halahaniv yak pryklad palatso-parkovoho mystetstva Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st. [Sokyryntsi estate of the Galagans as an example of palace and park art of Left-Bank Ukraine in the end of the XVIII – the beginning of the XIX century]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei*. 44, 14–23. [In Ukrainian].
- TOVSTOLYAK, N. M., 2010, Kachanivskyi maietok ta yoho meshkantsi u tvorchii spadshchyni D. I. Yavornytskoho [Kachanivsky estate and its inhabitants in the creative heritage of D. I. Yavornytsky]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. 8, 143–151. [In Ukrainian].
- TOVSTOLYAK, N. M., 2012a, Do istorii Kachanivskoho palatsu P. O. Rumiantseva-Zadunaiskoho [To the history of the Kachaniv Palace of P. A. Rumyantsev-Zadunaisky]. *Literatura ta kultura Polissia*. 71, 245–253. [In Ukrainian].
- TOVSTOLYAK, N. M., 2012v, Tserkva i narodna osvita v ekonomiiakh Parafiivskoho maietku Chernihivskoi hubernii XIX – pochatku XX st.: sotsiokulturni transformatsii periodu modernizatsii pomishchytskykh hospodarstv [Church and public education in the economies of the Parafiiv estate of the Chernihiv province of the XIX – early XX centuries: socio-cultural transformations of the period of modernization of landed estates]. *Literatura ta kultura Polissia*. 69, 294–303. [In Ukrainian].
- TOVSTOLYAK, N. M., 2013, Istoryko-kraieznavcha diialnist Vasylia Vasylovycha Tarnovskoho-molodshoho (1838–1899) [Historical and local lore activity of Vasyl Vasylovych Tarnovsky Jr. (1838–1899)]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. «Istoriia ta heohrafiia»*. 48, 196–202. [In Ukrainian].
- TOVSTOLYAK, N., 2012b, Kulturno-pobutove seredovyshe sadyby Kachanivka naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Kachanivka's estate cultural conditions of life in the end of XIX – beginning of XX century]. *Nizhynska starovyna*. 14, 83–90. [In Ukrainian].
- TOVSTOLYAK, N., 2020, Mykhailo Tarnovskyi – pershyi doslidnyk istorii rodyny Tarnovskyykh [Mykhailo Tarnovskyi – the first researcher of history of Tarnovsky family]. *Kyivski istorychni studii*. 1 (10), 158–162. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.21> [In Ukrainian].
- TOMILOVICH, L., 2013, Sadyby tsentralnoi Ukrainy v istorii ta kulturi slovianskykh narodiv: problemy zberezhenia ta perspektyvy vykorystannia yak turystychnykh ob'ektiv [Manors of the central Ukraine in the history and culture of the slavic people: problems of preservation and prospect of use as tourist objects]. *Teoriia ta praktyka dyzainu*. 3, 151–159. [In Ukrainian].
- TOMILOVICH, L. V., 2012, Istorychni sadyby Zhytomyrskoi oblasti [Historical estates of Zhytomyr region]. Kyiv: Feniks. [In Ukrainian].
- TOMILOVICH, L. V., 2016, Rezultaty doslidzen istorychnykh sadyb Chernihivskoi oblasti [The results of the studies of historical farmsteads of the Chernihiv area]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 9, 104–114. [In Ukrainian].
- TOMILOVICH, L., 2011, Istorychni sadyby Vinnytskoi oblasti [Historical estates of Vinnytsia region]. Kyiv-Chernihiv: Desnianska pravda. [In Ukrainian].

- FEDOROVA, L. D., 2015, Pryvatni zibrannia ukrainskoi starovyny Vasylia ta Mykoly Tarnovskyykh u konteksti istorii muzeinoi spravy v Kyievi [Private collections of Ukrainian antiquities by Vasyl and Mykola Tarnovsky in the context of the history of museum work in Kyiv]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 6, 69–88. [In Ukrainian].
- KHALAITSAN V. P., STRELBITSKA N. I., 2015, Palatso-parkovi kompleksi Dunaievehchyny XIX – pochatku XX stolit [Palace and park complexes of the Danube region of the XIX – early XX centuries]. *Istoriia, problemy ta perspektyvy rozvytku v haluzi turyzmu, Khmelnytski kraieznavchi studii: naukovu – kraieznavchyi zbirnyk*. 2, 145–152. [In Ukrainian].
- KHALAITSAN, V. P., 2015, Palatsovo-parkovi kompleksi Yarmolynchchyny XIX – pochatku XX stolit: istoriia, problemy [Palace and park complexes of Yarmolynchchyna of the XIX – early XX centuries: history, problems]. *Khmelnytski kraieznavchi studii: naukovu-kraieznavchyi zbirnyk*. 5, 212–218. [In Ukrainian].
- KHALAITSAN, V. P., 2017, Mystetstvo maietkovoho parkobuduvannia Podillia XVIII – pochatku XX st.: evoliutsiia doslidnytskoi tradytsii [Art of park building of Podillia region of the XVIII – beginning of the XX century]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*. 34, 89–107. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1170566> [In Ukrainian].
- TSYGANENKO, L. F., 2009, Dvorianstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII – 1917 r.) [Nobility of the South of Ukraine (second half of XVIII – 1917)]. *Izmail: SMYL*. [In Ukrainian].
- TSYGANENKO, L. F., 2012, Zemelna vlasnist dvorian u Bessarabii v pershii polovyni XIX st. [Agrarian property of noblemen in Bessarabia in the first half of XIX century]. *Yelysavet: Zbirnyk naukovykh prats Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Istorychni nauky*, 1, 271–283. [In Ukrainian].
- CHUBINA, T. D., 2005, Pototski – volodari Talnivskoho maietku [The Potocki family are the owners of the Talniv estate]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. 19, 24–29. [In Ukrainian].
- CHUBINA, T. D., 2008, Teatr Pototskykh u Tulchyni: osnovni vikhy [Potocki Theater in Tulchyn: major milestones]. *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu Kyievo-Mohylianska akademii*. 70, 123–130. [In Ukrainian].
- CHUBINA, T. D., 2010, Tulchynskiy palats Pototskykh yak osередok kulturno-mystetskoho zhyttia [Tulchyn Potocki Palace as a center of cultural and artistic life]. *Naukovi pratsi. Istoriia*, Vol. 140, № 127, 149–157. [In Ukrainian].
- SHPAKOVSKYYI, S. V., 2015, Khrebtivskiy period rodu Sobanskykh [Khrebtiv period of the Sobansky family]. *Khmelnytski kraieznavchi studii: naukovu-kraieznavchyi zbirnyk*, Vol. 5, 232–249. [In Ukrainian].

Новітні історико-краєзнавчі дослідження маєткової культури України

У статті на основі аналізу сучасної літератури розглядаються напрямки новітніх вітчизняних досліджень істориків та краєзнавців щодо маєткової культури України. Ці дослідження розпочалося ще наприкінці XIX ст., відбувалося впродовж радянського періоду і тривають нині. Якщо у попередні роки найбільше праць про маєтки друкувалися мистецтвознавцями та архітекторами, то сьогодні слід відзначити, що чимало досліджень належать фаховим історикам та краєзнавцям. На сьогодні можна виділити кілька напрямків історико-краєзнавчих досліджень маєткової культури України: біографічний та біоісторіографічний, соціально-економічний, краєзнавчо-пам'яткознавчий, системний. Представники біографічного та біоісторіографічного напрямку здійснюють генеалогічні дослідження щодо видатних діячів української культури кінця XVIII – початку XX ст., які проживали у маєтках, створюючи неповторний культурний світ. У цьому напрямку характерним є використання широкого кола архівних документів та зосередження на одному або кількох найяскравіших представниках української маєткової культури.

Другий соціально-економічний напрямок досліджень маєткової культури, охоплює аналіз дворянських та поміщицьких господарств, зокрема їхні економічні показники та соціальні впливи. У працях цього напрямку архівний матеріал вдало поєднується із статистичними джерелами, висвітлюються процеси еволюції поміщицького землеволодіння, інколи майже повністю або частково ігнорується соціокультурна складова маєткового життя.

Третій краєзнавчо-пам'яткознавчий напрямок представлений працями справжніх подвижників своєї справи: істориків-музейників, журналістів та пам'яткознавців, які вивчають та популяризують вітчизняну культурну спадщину, сприяють перетворенню маєтків на музеї, акцентують увагу на потребі відновлення занедбаних резиденцій. Представники цього напрямку часто використовують результати власної практичної діяльності щодо актуалізації, збереження та суспільного використання культурної маєткової спадщини.

Четвертий системний напрямок розглядає маєток як цілісну систему. У працях цього напрямку увага приділяється комплексному дослідженню складових частин та цілісного культурного світу маєтків.

Ключові слова: історіографія, історико-краєзнавчі дослідження, маєток, маєткова культура України.

Kazmyrchuk Mariia, Dr. Hab., Associate professor of Department of Ethnology and Local History of The Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Казьмирчук Марія, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Received: 04-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

МОЛОДА СІМ'Я В БІЛОРУСІ: ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ В УМОВАХ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

Ірина Калачова

YOUNG FAMILY IN BELARUS: ETHNOPEDAGOGICAL TRADITIONS IN CONDITIONS OF POST-SOVIET EVERYDAY LIFE (END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)

Iryna Kalachova

The article examines some trends in the construction of post-Soviet everyday life on the example of a young family's functioning in Belarus. Structural changes are shown regarding children, intrafamily contacts at the initial stage of life together, parenting and grandparents' upbringing of children, and the influence of new means of communication on the life of new generations. Attention is focused on the inclusion of national traditions in the life of a young family, their actualization at the most important stages of family life. The author points to the formation of new social practices of the functioning of a family with three, four or more children, thus the author argues that a large modern Belarusian family is a sign of the health of the Belarusian nation, its adherence to fundamental national principles and traditions. At the same time, the author of the article emphasizes that the construction of everyday life is carried out not only through systemic support from outside. The author notes that the presentation of a modern large family is not limited only to the attitude towards its support and accompaniment by state institutions. A large young family is a self-sufficient social institution. She actively participates in creating her own image, the core of which is the traditions of the Belarusian people. As a successor to the experience of previous generations, on the one hand, she constantly strives to comprehend the national tradition, the positive lessons of folk pedagogy of upbringing, recorded in folklore sources, narratives, family stories, legends, traditions, fairy tales, and on the other, forms new everyday practices. However, pedagogical education and preparation for a «meeting» with their children in the new era – the XXI century – still remains an important area of work with young parents.

Keywords: everyday life, construction of everyday life, young family, traditions, new practices of public and private life, raising children.

Конструювання повсякденності – актуальна проблематика соціальної історії в будь-якій країні, і Білорусь як типова пострадянська республіка, не є винятком. Повсякденність – найважливіше джерело тенденцій, які характеризують економічні, політичні, історико-культурні, соціальні зміни в укладі життя людей, показують трансформації у відносинах поколінь. Молода сім'я як наступник традицій і носій нових практик, які вона сама ж відбирає, формує і створює з великої кількості наданого різними джерелами інформації, є центральною ланкою «між минулим і майбутнім». Деякі особливості її розвитку, становлення, функціонування та впливу на суспільні зміни і будуть у фокусі уваги цієї статті.

У пострадянській Білорусі молода сім'я значно змінилася, в порівнянні з радянським періодом, що стало помітним вже на початку XXI ст. Збільшився вік вступу в шлюб чоловіків і жінок, а також вік матері при народженні першої дитини в сім'ї. Середній вік жінок, які народили у 2011 р., становив 27,5 років, а вік жінок, які народили першу дитину – 25,1 рік (ЮНІСЕФ 2020, с. 8).

В основному, до гострих проблем молодого сім'ї відноситься питання про наявність власного житла, високий рівень розлучень в сім'ях з одною малолітньою дитиною і «конфлікт» поколінь.

До нових тенденцій функціонування інституту молодого сім'ї відносяться питання кар'єрного просування жінки, труднощі поєднання ролей матері і працівниці, очевидного впливу на вихо-

вання і освіти дітей засобів масової комунікації (в першу чергу інтернету), ведення одиночного способу життя, зосередження на власних інтересах будь-кого з членів сім'ї за рахунок утиску прав інших. Все ще має місце проблема насильства в сім'ї.

За даними багатоіндикаторного кластерного обстеження стану дітей і жінок в Республіці Білорусь, проведеного в 2020 р., насильницьким методам дисциплінування піддаються всі вікові групи дітей. Наприклад, процентна частка дітей у віці 1–14 років, які піддавалися фізичному покаранню матір'ю, склала 26%, група матерів, які проживають в сільській місцевості та карають своїх дітей фізично, склала 12% респондентів, а в містах – 9%. У віковій групі матерів 35–49 років діти караються 11% респондентами (Лапина 2020, с. 15).

На думку фахівців, молода сім'я – це сім'я не старше 30 років. Згідно з офіційними нормативними документами, молода сім'я – це та, в якій і у чоловіка, і у дружини це перший шлюб, і хоча б один з подружжя перебуває у віці до 31 року. Останнім часом настійно звучать рекомендації, в тому числі і від ВООЗ, про збільшення віку категорії громадян, які відносяться до молоді. Однак, молода сім'я – це, перш за все, перспективна група населення, чий потенціал є основою для всебічного розвитку країни, регіонів, багатьох сфер життєдіяльності.

Молоду сім'ю в Білорусі складають, як правило, міські жителі, що народилися в 1990-ті роки, що становить майже четверту частину населення. По суті, це не тільки доволі численна група населення, а й та її частина, яка впливає на демографічні процеси і є потенційною репродуктивною групою. Можна відзначити, що ця група громадян істотно впливає на конструювання повсякденності: вона потребує житло для своєї сім'ї, їй необхідні недорогі товари і продукти високої якості, бо саме вона забезпечує народження і виховання нових поколінь людей. Молоді сім'ї здатні розвивати власний бізнес, формувати нові інституції, привносити у виробництво інноваційні підходи та їх реалізовувати на новому технологічному рівні. Однак, при більш пильному розгляді помітно, що молоді сім'ї також не поспішають з народженням дітей. Такий поворот намітився вже в 1960–1970-ті роки, коли молодь – випускники шкіл, часом цілими класами виїжджали у великі міста. Саме молодь як соціально активна і рухлива група населення заявила про себе прагненням до змін. Швидке зростання міського населення за рахунок сільських переселенців не могло не відбитися на репродуктивних установках населення.

Зміна місця проживання великої кількості молодих людей стала відправною точкою в зміні ціннісних орієнтацій, які стосуються всього спектру життєвих перспектив, але перш за все – репродуктивних потреб. Потреба в дітях як базова поступово відходить на другий план, а багатодітність більше вже так не приваблює молоді пари, як це було раніше.

Негативна суспільна уява про багатодітні сім'ї як про категорії сімей, які недостатньо адаптовані до нових (міських) умов життя, згодом призвела до масових змін у світогляді молодих людей. Малодітність стає характерною рисою, навіть нормою укладу сучасного життя.

Однак, багато сучасних молодих батьків, як і попередні покоління батьків, вважають, що діти становлять головну цінність в їхньому житті. «Народження дитини – це величезна радість в житті нашої родини», – згадує інформаторка Олена 37 років з міста Гродно. «Так ми думали з чоловіком, коли у нас народився первісток. Але незабаром ми стали батьками ще двічі, і радість наша потроїлася...» (Архів ІІЕФ ім. К. Крапиви НАН Білорусі 2007, л. 345–347). «Сім'я – це кисень. Щоб дихати, жити, розвиватися». Так вважає багатодітна матір Тетяна Парфенович, удостоєна Ордена матері (Костюкевич 2018, с. 3).

Ця тенденція була помічена органами влади. Багатодітній родині стало приділятися більше уваги і турботи з боку держави, перш за все, в забезпеченні базовими потребами. Розглянемо деякі конкретні заходи, які були втілені державою для підтримки молоді білоруської сім'ї. Для підтримки багатодітних сімей в Білорусі встановлено щомісячне стандартне податкове вирахування при обчисленні прибуткового податку на кожну дитину (Лапина 2020). Малозабезпеченим сім'ям надається безкоштовне харчування дітям перших двох років життя, адресна соціальна допомога у вигляді щомісячної та одноразової допомоги.

Багатодітні сім'ї мають право на позачергове включення в списки громадян, які потребують поліпшення житлових умов, та списки на отримання пільгового кредиту в розмірі до 95% вартості будівництва житла з розрахунку 20 м² на 1 особу строком на 40 років під 1% річних.

Багатодітні сім'ї мають право на списання заборгованості за пільговими кредитами на будівництво або придбання житла в наступному розмірі: при народженні третьої дитини – 50% від суми заборгованості; четвертої дитини – 70%; при народженні п'ятого і наступних дітей – 100% від суми заборгованості за виданими кредитами.

Указом Президента «Про надання молодим і багатодітним сім'ям фінансової підтримки держави» розширена фінансова підтримка молодих сімей (де один з батьків – до 31 року) для по-

гашення заборгованості за виданими кредитами без будь-яких пільг на будівництво або придбання житла в розмірі: 20 бюджетів прожиткового мінімуму – у разі народження первістка або при наявності однієї дитини; 40 бюджетів прожиткового мінімуму – у разі народження другої дитини або при наявності двох дітей; 50 бюджетів прожиткового мінімуму – у разі народження третьої дитини та наступних дітей.

Незважаючи на величезні зусилля з підвищення народжуваності, проблема все ще на жаль залишається невирішеною: відтворення як функція молоді сім'ї не реалізована, бо дітей в молодій сім'ї все ще народжується замало. Середньостатистична сім'я так і складається з основного ядра – батьків і двох дітей.

Виховання дітей як функція сім'ї в сучасних умовах також зазнає змін: на процес розвитку дитини величезний вплив надає середовище. Фактор середовища, який сьогодні відрізняється високою інформаційною насиченістю, вже не дозволяє батькам займати домінуючу позицію щодо своїх дітей. Діти, народжені в XXI ст., на думку багатьох фахівців, абсолютно відрізняються від їх однолітків, що з'явилися на світ в попередньому столітті. Навіть є жарт про те, що «ці діти вже народжуються з гаджетом в руці».

Дійсно наявність у кожної дитини смартфона, відповідних і затребуваних додатків, постійне спілкування в соціальних мережах з друзями, обмеження «живих» контактів з однолітками і дорослими – це досить неповний ряд нових форм комунікації, які формують і новий тип комунікативних бар'єрів, що виникають між батьками і дітьми. І як наслідок – поява ряду складних проблем, часто пов'язаних з особистісним розвитком.

Марія, молода мама, 28 років, розмірковує про цю проблему так: «Мобільний телефон вже давно не є предметом розкоші і достатку, мобільний телефон – це необхідний предмет для зв'язку з дітьми. Я згодна з тими батьками, які кажуть, що телефон необхідний для спілкування з дитиною, впізнавання її місцезнаходження. Однак, мене насторожують ті батьки, які заявляють, що дитині потрібен телефон для гри, для спілкування в соціальних мережах. Але що несе в собі мобільний телефон: творення або руйнування особистості дитини?» – задає риторичне питання мама (Архів ІІІЕФ ім. К. Крапиви НАН Білоруси 2007, л. 345–347). Багато психологів відзначають, що сучасні діти стали менше спілкуватися в реальному житті, їх комунікативні здібності різко погіршилися. Багато із фахівців говорять про зростання психічної невірноваженості сучасних дітей, агресивних проявів в їх поведінці. Вони також зазначають, що існує взаємозв'язок між рівнем споживання інформації та такими проявами в поведінці, вчинках, реакції на події, людей, факти тощо.

Проблема, піднята цією молодого матір'ю, знаходиться в полі зору сучасної сім'ї, адже очевидно, що рівень готовності батьків до виховання дітей – найважливіше завдання, в рішення якого залучені не тільки самі батьки, а й фахівці. Необхідно підвищувати педагогічну грамотність батьків, формувати багаж знань, заснованих на національних традиціях, які вводять дитину в новий світ на більш високому екологічно безпечному в широкому сенсі рівні. В цьому відношенні цінними є уроки білоруської народної педагогіки, в яких сформульовані основні уявлення про дитину та її розвиток як особистості.

Апелюючи до досвіду розвитку шкільного навчання в період БРСР і в сучасних умовах вітчизняний вчений-педагог А. П. Орлова глибоко вивчає проблематику роботи з батьками на принципах народної педагогіки і, розглядаючи її можливості, зауважує, що молоді батьки на жаль мало знайомі з нею. Вона вказує на необхідність покрокового залучення батьків до народної культури, звертаючи увагу на багатство виразних засобів і методів, наявних в народній педагогіці. Необхідно познайомити батьків з постулатами народної педагогіки:

– Діти в сім'ї – це багатство і радість (біл. «Многа дзяцей – многа клопату, але і радасці шмат»; «Адно дзіця – не дзіця, двое дзяцей – палова дзіцяці, трое дзяцей – гэта дзіця»; «Без дзяцей ціха ды на старасці ліха»);

– Освіченість, вихованість – це обов'язкові якості особистості (біл. «Чалавек павінен быць выхаваным», «Век жыві – век вучыся», «Чалавек невучоны як тапор нетачоны»);

– Виховання – це тонка, делікатна, складна справа (біл. «Дзяцей узгадаваць – не курак пасклікаць», «Няшчасныя тыя дзіцяці, якіх не жураць ні бацькі, ні маткі»);

– Виховання і навчання – обов'язок саме батьків («Твае дзеці – табе і глядзеці», «Хто дзяцей мае, няхай і павучае»);

– Правильно організувати виховання може тільки освічена людина з високими моральними якостями (біл. «З пустога посуду не п'юць, не ядуць», «Будзь добрым выслухачам, то будзеш добрым павядачам»);

– Успіх виховання залежить від оточення дитини (біл. «З якім пазнаешся, такім і сам станешся», «Дзе ў сям'і лад, там і дзеці добра гадууюцца», «У лесе людзі дзічаюць, а ў людзях люднеюць»);

- Приклад батьків – основа формування особистості (біл. «Добрага бацькі – добрыя дзеці, ліхога – ліхія», «Якая матка – такое і дзіцятка»);
- Виховання потрібно починати з раннього дитинства (біл. «Гні галінку пакуль маладзенькая», «Не слухаў малы, не паслухае і вялікі»);
- За погане виховання несуть відповідальність саме батьки (біл. «Пакаранне для дрэннага бацькі – дрэнны сын») (Орлова 2014, с. 243–244).

Головний постулат білоруської народної педагогіки «Все живе – працює» говорить, що необхідно виховувати у дітей працьовитість, шанобливе ставлення до праці і нетерпимість до ліні.

Виховання має бути суворим, але розумним – це одне з найважливіших правил в спілкуванні з дітьми. Сучасна сім'я іноді стоїть перед вибором: хто кращий вихователь – бабуся і дідусь або мама і тато. І відбувається це в силу різних причин, пов'язаних, як правило, з зайнятістю. Однак, результати виховання бувають тільки в тому випадку успішними, якщо і батьки і старші вихователі спільно будують плани взаємодії. І. Чеснова пише: «щоб нормально дорослішати і гармонійно розвиватися, дитині необхідно вірити, що світ хороший і добрий, що всі, особливо рідні, його люблять» (Чеснова 2016, с. 28). І не тільки його, а й один одного. Сім'я і ширший родинний простір повинні бути територією любові і дружби. Чим більше дружних, люблячих родичів, тим спокійніше і впевненіше відчуває себе дитина. У бабусь і дідусів своя роль в житті дитини, дуже важлива і цінна. Через них передаються сімейні традиції, і здійснюється зв'язок поколінь. Обов'язково розповідайте онукам про своє дитинство, про ігри, в які ви грали, про своїх друзів і свої мрії, показуйте фотографії. Розкрийте їм секрет смачних пиріжків і навчіть стріляти з рогатки. Саме це вони потім будуть згадувати, спілкуючись з власними онуками, – дає поради молодим батькам авторка.

Звертаючись до народної мудрості білоруського народу можна знайти підтвердження вірності такого погляду. «З п'ястуна нічого не будзе», «Малому не патурай, а што трэба дай» – кажуть білоруські народні приказки.

Хрещення дитини згідно православної або католицької традиції – важлива частина всього комплексу сімейної обрядовості сучасної білоруської молодшої сім'ї. Як молода сім'я ставиться сьогодні до цієї традиції? За результатами опитування 800 міських сімей з різним стажем сімейного життя, проведеного у 2007 р., виявлено, що 74,4% опитаних склали респонденти, які хрестили своїх дітей / дитину у храмі (Калачова 2018, с. 76–77).

Реєстрація дітей відбувається в державних установах – органах РАЦС. Як правило, вона зводиться до вручення свідоцтва про народження дитини і привітань офіційних осіб і близьких людей. Але, одночасно, молоді сім'ї звертаються до обряду хрещення, що є незаперечним фактом залучення до традиції і шанування її канонів. У традиційних білоруських сім'ях в житті дитини беруть участь не тільки батьки, близькі родичі, а й хресні батьки. Дані опитування респондентів показують, що інститут хресних батьків зберігається і сьогодні: 90% опитаних батьків з тих, що хрестили свою дитину, відповіли, що і у їхніх дітей є хресні батьки. Тому можна відзначити, що гармонійне поєднання традиції і нових елементів в обрядовості становить істотну частину сімейного життя молодих поколінь білорусів.

Звертаючись до етнопедагогіки як духовного джерела національних виховних традицій, професор А. П. Орлова бачить в ній фундаментальну основу створення системи сучасних батьківських «університетів». Батьківський університет – це образне визначення університету як інституту освіти дорослих. Незважаючи на те, що формально такі університети не існують, однак, деякі заклади освіти пропонують батькам різні форми навчання на цю тематику – школи, клуби, семінари, круглі столи тощо. Популярною формою навчання дорослих останнім часом стали Університети третього віку, де розробляється і впроваджується напрям навчання, пов'язаний з підвищенням рівня педагогічної грамотності батьків.

Сучасна ситуація життєдіяльності сім'ї показує, що розуміння значення функції батьків змінюється: багато молодих пар з готовністю сприймають ролі матері і батька. Позитивним стає громадська думка щодо значущості в суспільстві материнства і батьківства.

Яким чином змінюється ставлення молодшої сім'ї до батьківських функцій можна побачити на прикладі шкільної освіти. На новий рівень взаємодії виходить спільна робота батьків і вчителів. Такі поширені сьогодні форми роботи як педагогічні конференції, круглі столи, зустрічі батьків різних поколінь, батьківські збори – все ще актуальні і затребувані. Наприклад, великі батьківські збори в регіонах Білорусі сьогодні стали традиційними.

Результатом позитивних змін щодо функцій батьків є і більш системна робота з дошлюбною молоддю. Важливим пріоритетом молодіжної політики в Білорусі є підготовка молоді до сімейного життя, створення системи соціально-психологічного супроводу роботи з молоддю.

Підготовка молоді до сімейних стосунків ведеться на різних рівнях підготовки: в установах середньої спеціальної освіти, а також у ВНЗ країни.

У білоруських ВНЗ накопичено значний досвід роботи соціально-психологічних служб, управлінь і відділів по роботі з молоддю, спрямований на соціалізацію студентства, на забезпечення і підтримку традицій і сімейних цінностей. У таких ВНЗ як Білоруський державний університет, Білоруський державний технологічний університет, а також державні університети в Бресті, Гомелі, Мозирі, Полоцьку та ін., створена цілісна система роботи з дошлюбною молоддю, в основі якої лежить спадкоємність поколінь, традиції національної культури.

Кандидат психологічних наук, доцент Брестського університету Д. Є. Синюк у білоруському науковому виданні «Сучасна молодь і суспільство» (2013 р.) пише, що надактуальним є завдання, що стоїть перед середніми спеціальними, професійно-технічними та вищими навчальними закладами – це невідкладна грамотно обґрунтована просвітницька робота з молоддю. Тобто робота з юнаками і дівчатами, яким через кілька років, а деяким вже і зараз належить створювати власну сім'ю. В університеті протягом вже декількох років в рамках клубу «Студенти – майбутні батьки» проводяться виховні заходи за темами: «Шлюб – це серйозно», «Репродуктивне здоров'я молоді: соціальний, медичний і психологічний аспекти» та ін. Мета цих заходів – пропаганда належних відносин між юнаками і дівчатами, пропаганда традиційних сімейних цінностей, профілактика абортів.

Не секрет, що існує упереджена думка про безглуздість, недоцільність і неактуальність подібних заходів, оскільки сучасну молодь не можна назвати наївною в питаннях взаємин протилежних статей. Однак досвід показує – ця тематика є надзвичайно затребуваною як дівчатами, так і юнаками, оскільки часто різко контрастує за своїм змістом з агресивною «сексуальною освітою» засобів масової інформації та інтернету.

Методист відділу виховної роботи з молоддю Білоруського державного технологічного університету Т. А. Горощення вказує, що назріла необхідність в ефективній підготовці молоді до шлюбу і сім'ї. Цього особливо потребує студентська молодь, бо саме в цей час формується образ ідеальної подружньої пари, створюються власні сім'ї, будуються життєві плани. В БДТУ проводиться постійний моніторинг питань організації виховної та ідеологічної роботи. У 2012 р. Було проведено соціологічне опитування студентів, яке показало, що більшість все ж толерує традиційні цінності, пов'язані з сімейно-шлюбними відносинами. У їхніх планах – створення власної сім'ї та народження дітей. Однак, студенти бачать роль ВНЗ в підготовці до шлюбу більш широко, тому що необхідні знання з питань сімейно-шлюбних відносин вони часто шукають в інтернеті, але прийнятних відповідей так і не знаходять. Студентський запит був почутий і зараз у БДТУ працює клуб «Пути Гіменея», в рамках якого молодь отримує необхідну соціально-психологічну допомогу фахівців.

У головному вузі країни – Білоруському державному університеті – створено Центр сім'ї та дитинства, в рамках якого реалізується проект підготовки студентської молоді до відповідального батьківства і материнства. Студенти різних спеціальностей проходять навчання, набуваючи навички нових сімейних ролей, які їм в майбутньому доведеться освоювати. Так, моделюючи різні життєві ситуації, молоді люди вчаться головному – бути сім'янином, матір'ю, батьком, а значить – відповідально ставиться до своєї сім'ї, до своїх дітей, до своїх батьків.

Білоруські ВНЗ розширюють практику роботи з дошлюбною молоддю і молодими сім'ями, які здобувають освіту, підтримуючи їх не тільки матеріально, а й заохочуючи їх вибір, особливо, якщо це сім'ї з дітьми. Молода сім'я, на думку фахівців з виховної роботи білоруських ВНЗ, може бути прикладом відповідального і самостійного вибору, прикладом, який заслуговує шанобливого ставлення однолітків.

Таким чином, молода сім'я в сучасному білоруському суспільстві представляється не тільки значущою з точки зору її місця в системі соціально-економічних, трудових відносин, культурних зв'язків, але, безумовно, в конструюванні повсякденності білоруських міст, укладу життя, в якому поєднані і традиція і новація.

Список джерел та літератури

Архив Института искусствоведения, этнографии и фольклора им. К. Крапивы НАН Беларуси, ф. 6, оп. 14, д. 141, л. 345–347. Семья белорусов в городе: образ жизни и традиции: материалы и анализ этносоциологического опроса семей белорусов, 2007.

КАЛАЧОВА, І. І., 2018, Сямейныя традыцыі і этнапедагагічная спадчына беларусаў. Мінск: Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы.

- КОСТЮКЕВИЧ, О., 2018, Семь Я и любовь // Общеполитическая газета 7 дней, 20 (1480), 3.
- ЛАПИНА, С. В., 2020, Социальное государство и социальная политика. Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь.
- Многоиндикаторное кластерное обследование для оценки положения детей и женщин в Республике Беларусь. Локализация целей устойчивого развития: региональные индикаторы МИКС. 2020. Минск: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, ЮНИСЕФ в Беларуси.
- ОРЛОВА, А. П., 2014, Этнопедагогика. Минск: Республиканский институт высшей школы.
- ЧЕСНОВА, И., 2016, Главные взрослые. Как не стать родителями собственным внукам // АИФ в Белоруссии, 24, 28.

References

- ARKHIV Instituta iskusstvovedenia, etnografii i folklora im. K. Krapivy NAN Belarusi, f. 6, op. 14, d. 141, l. 345–347. Semia belorusov v gorode: obraz zhizni i traditsii: materialy i analiz etnosotsiologicheskogo oprosa semey belorusov [A family of Belarusians in the city: way of life and traditions: materials and analysis of an ethnosociological survey of families of Belarusians], 2007.
- CHESNOVA, I., 2016, Glavnyye vzroslye. Kak ne stat roditelyami sobstvennym vnukam [The main adults. How not to become parents to your own grandchildren]. AIF v Belorussii, 24, 28. [In Russian].
- KALACHOVA, I. I., 2018, Siamiejnyja tradycyi i etnapiedahahichnaja spadchyna biarusau [Family traditions and ethnopedagogical heritage of Belarusians]. Minsk: Respublikanski instytut vyshejshej shkoly. [In Belarusian].
- KOSTYUKEVICH, O., 2018, Semya i lyubov [Seven I and love]. Obshchepoliticheskaya gazeta 7 dney, 20 (1480), 3. [In Russian].
- LAPINA, S. V., 2020, Sotsialnoye gosudarstvo i sotsialnaya politika [Welfare state and social policy]. Minsk: Akademiya upravleniya pri Prezidente Respubliki Belarus. [In Russian].
- Mnogoindikatornoye klasternoye obsledovaniye dlya otsenki polozheniya detey i zhenshchin v Respublike Belarus. Lokalizatsiya tseley ustoychivogo razvitiya: regionalnyye indikatory MIKS [Multi-indicator cluster survey to assess the situation of children and women in the Republic of Belarus. Sustainable Development Goals Localization: Regional MIX Indicators]. 2020. Minsk: Natsionalnyy statisticheskiy komitet Respubliki Belarus, UNICEF v Belarusi. [In Russian].
- ORLOVA, A. P., 2014, Etnopedagogika [Ethnopedagogy]. Minsk: Respublikanskiy institut vysshey shkoly. [In Russian].

Молода сім'я в Білорусі: етнопедагогічні традиції в умовах пострадянської повсякденності (кінець XX – початок XXI століття)

У статті розглянуто деякі тенденції конструювання пострадянської повсякденності на прикладі функціонування молодого сім'я в Білорусі. Показані структурні зміни, які стосуються дітності, внутрішньосімейних контактів на початковому етапі спільного життя, виховання дітей батьками і прабатьками, впливу нових засобів комунікації на життя нових поколінь. Акцентується увага на включеність національних традицій в життя молодого сім'я, їх актуалізація на найважливіших етапах сімейного життя. Автор вказує на формування нових суспільних практик функціонування сім'я з трьома, чотирма і більше дітьми, тим самим автор стверджує, що багатодітність сучасної білоруської сім'я – це ознака оздоровлення білоруської нації, її слідування фундаментальним національним засадам і традиціям. У той же час, автор статті підкреслює, що конструювання повсякденності здійснюється не тільки за рахунок системної підтримки ззовні. Автор зауважує, що презентація сучасної багатодітної сім'я не обмежується лише установкою на її підтримку та супровід державними інституціями. Багатодітна молода сім'я – це самодостатній соціальний інститут. Вона бере активну участь у створенні власного образу, ядром якого є традиції білоруського народу. Як наступник досвіду попередніх поколінь, з одного боку, вона постійно прагне до осягнення національної традиції, позитивних уроків народної педагогіки виховання, зафіксованих у фольклорних джерелах, наративах, сімейних історіях, легендах, переказах, казках, а з іншого – формує нові практики повсякденності. Однак все ще залишається важливим напрямком роботи з молодими батьками педагогічна просвіта і підготовка до «зустрічі» зі своїми дітьми в новому часі – XXI столітті.

Ключові слова: повсякденність, конструювання повсякденності, молода сім'я, традиції, нові практики публічного та приватного життя, виховання дітей.

Kalachova Iryna, Doctor of Historical Sciences, Associate professor, Professor at the Department of Social Communication, Belarusian State University (Minsk).

Калачова Ірина, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціальної комунікації, Білоруський державний університет (м. Мінськ).

ORCID ID: 0000-0002-9797-6880

Received: 13-01-2021

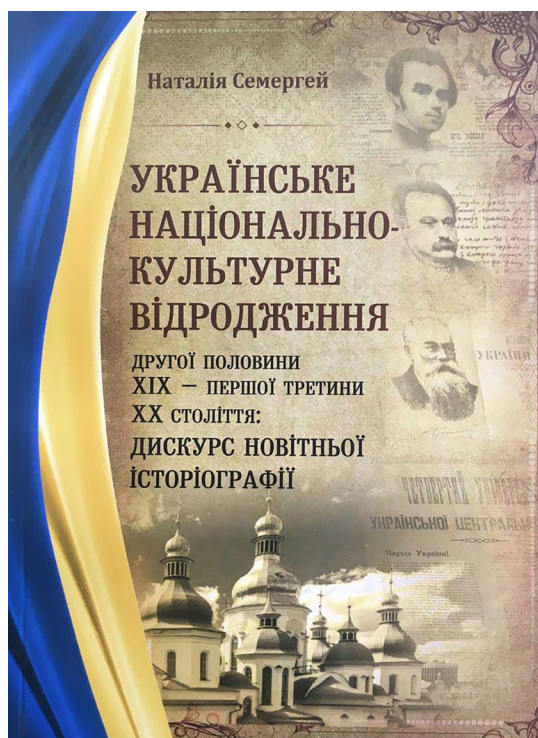
Advance Access Published: March, 2021

**НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.
Рецензія на монографію Наталії Семергей «Українське національно-
культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX
століття: дискурс новітньої історіографії. Полтава: ТОВ «АСМІ»,
2020. – 440 с.»**

Валерій Капелюшний

**LATEST HISTORIOGRAPHY
OF THE UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL.
Review of Natalia Semergei's monograph «Ukrainian National and
Cultural Revival of the Second Half of the XIX – First Third of the XX
Century: the Discourse of Modern Historiography. Poltava: TOV «ASMI»,
2020. – 440 p.»**

Valerii Kapeliushnyi

The author reviewed the monograph of Natalia Semergei's monograph «Ukrainian National and Cultural Revival of the Second Half of the XIX – First Third of the XX Century: the Discourse of Modern Historiography». In the monograph the conceptual analysis of modern studies of domestic historiography of the Ukrainian national-cultural revival of the researched period is carried out, the latest interpretations of the phenomenon of national-cultural revival are considered; understanding by historians its preconditions, factors and content are analyzed, socio-political and sociocultural foundations of the national movement, cultural-historical and mental traumas in achieving the key objectives of national revival are studied. The author states that the monograph by N. Semergei was prepared at the appropriate scientific and methodological level, contains important historiographical conclusions and is a significant contribution to the domestic historical science.

Keywords: monograph, Ukrainian national-cultural revival, modern historiography, Ukrainian national identity, national movement.

Рецензована монографія Н. В. Семергей, на наш погляд, має кілька аспектів актуальності та новизни: по-перше, з погляду сучасного етапу розвитку історичної науки та нових функцій історіографії; по-друге, з погляду відтворення історичної правди, подолання радянських стереотипів та осучаснення методології на основі цивілізаційного осмислення історичного процесу; по-третє, з точки зору сучасних соціокультурних процесів, опори на набутий досвід і необхідності відсічі ідеології «руського міра». Новітні історіографічні студії покликані сприяти осучасненню методології української історичної науки на основі цивілізаційного, соціокультурного та ан-

тропологічного підходів, систематизації та осмисленню творчого доробку українських істориків в умовах незалежності України.

Дослідниця поставила досить амбітну мету – з'ясувати процес і провідні тенденції наукового осмислення сутності національно-культурного відродження України в другій половині XIX – першій третині XX століття, дослідити підходи істориків до його періодизації, проаналізувати надбання історіографії з ключових питань розвитку української культури та її впливу на національно-державницьку свідомість та духовність українського народу, виявити прогалини у вивченні проблеми та окреслити пропозиції щодо подальших студій. Предметом рецензованого дослідження виступають провідні тенденції процесу нагромадження знань з історії національно-культурного відродження України другої половини XIX – першої третини XX століття.

У першому розділі «*Історіографічні, джерелознавчі, теоретико-методологічні засади дослідження*» ґрунтовно представлено теоретичні засади дослідження. Цінним вважаємо те, що в ньому здійснено ґрунтовний огляд та аналіз джерельної бази, класифіковано виявлені історіографічні джерела за проблемно-тематичним та жанровим принципом, звернуто увагу на особливості історіографічних джерел, окреслено наукові основи джерелознавчої герменевтики, показано перспективність аналізу з точки зору збагачення науково-історичного дискурсу українського національно-культурного відродження.

Другий розділ «*Історіографія суспільно-політичного й соціокультурного підґрунтя українського національного відродження*» охоплює історіографію політичних та соціокультурних засад національного відродження з акцентом на самоорганізації суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття, динаміка якої забезпечила перехід від культурницького життя до інституціонування політичних партій.

Третій розділ «*Сучасні дослідження науково-історичного, освітнього, культурного підґрунтя українського відродження*» присвячено історіографії змісту національно-культурного відродження. На основі аналізу тематики сучасних історичних студій авторка виокремила дослідницькі етапи та охарактеризувала динаміку новітнього вивчення історичної думки та діяльності істориків у другій половині XIX – першій третині XX століття: пропедевтично-емпіричний (1990-ті роки); синтетично-концептуальний (2000–2015 роки); етап інноваційної історіографії (середина 2010-х років – т. ч.).

У четвертому розділі «*Відображення в історіографії ментального виміру українського національно-культурного відродження*» звернено увагу на інтеграцію методології архетипу та культурно-історичної травми у висвітлення українських етнічних процесів імперської доби. Зазначено, що категорія «архетип» активно використовується істориками для тлумачення ціннісних основ та природи українського націєтворення. Авторка зазначила, що розгляд українського історичного процесу другої половини XIX – першої третини XX століття крізь призму культурно-історичної травми хоча й перебуває на початковій стадії, але історики приділяють дедалі більше уваги висвітленню травматичної сутності для українства таких феноменів як малоросійство та подвійна лояльність, а також звертають увагу на травматизм людських і соціальних жертв Великої війни 1914–1918 років.

У п'ятому розділі «*Історіографія духовно-релігійного складника українського національно-культурного відродження*» проаналізовано історіографію релігієзнавчої думки діячів українського національного відродження. З'ясовано, що історики приділили значної уваги осмисленню релігієзнавчих рецепцій тогочасних політичних, громадських, релігійних та культурних діячів. Дослідниця виокремила п'ять рівнів наукового осмислення релігієзнавчої спадщини діячів українського національного відродження: теоретико-епістемологічний, антолого-синтетичний, персоналістичний, енциклопедично-узагальнюючий, екстраполяційно-інтерпретаційний. В монографії представлено їхні характеристики.

Позитивної оцінки заслуговує і те, що в основу дослідження покладено цивілізаційну та соціокультурну методологію, системний науково-концептуальний підхід до історіографічного аналізу, інструментарій яких дав змогу Н. В. Семергей досягти пріоритетів науковості у висвітленні історіографічних фактів, історизму та наступності у побудові історіографічного наративу, міждисциплінарності та інтеграції історіографічних висновків.

Маємо підстави констатувати, що монографія Н. В. Семергей «Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс новітньої історіографії» підготовлена на належному науковому та методологічному рівні, містить важливі історіографічні висновки і є вагомим внеском у вітчизняну історичну науку.

**Новітня історіографія українського національно-культурного відродження.
Рецензія на монографію Наталії Семергей «Українське національно-культурне
відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс
новітньої історіографії. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. – 440 с.»**

Автором прорецензовано монографію Н. В. Семергей «Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс новітньої історіографії». Наголошується, що в монографії здійснено концептуальний аналіз сучасних студій вітчизняної історіографії українського національно-культурного відродження досліджуваної доби, розглянуто новітні інтерпретації феномену національно-культурного відродження, проаналізовано розуміння істориками його передумов, чинників і змісту, висвітлено суспільно-політичне та соціокультурне підґрунтя національного руху, розглянуто трактування істориками ролі архетипів, культурно-історичних і ментальних травм у досягненні ключових завдань національного відродження. Констатується, що монографія Н. В. Семергей підготовлена на належному науковому та методологічному рівні, містить важливі історіографічні висновки і є вагомим внеском у вітчизняну історичну науку.

Ключові слова: монографія, українське національно-культурне відродження, новітня історіографія, українська національна ідентичність, національний рух.

Kapeliushnyi Valerii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Chair of the Department of Ethnology and Local Lore, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Капелюшний Валерій, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3552-3675>

Received: 30-01-2021

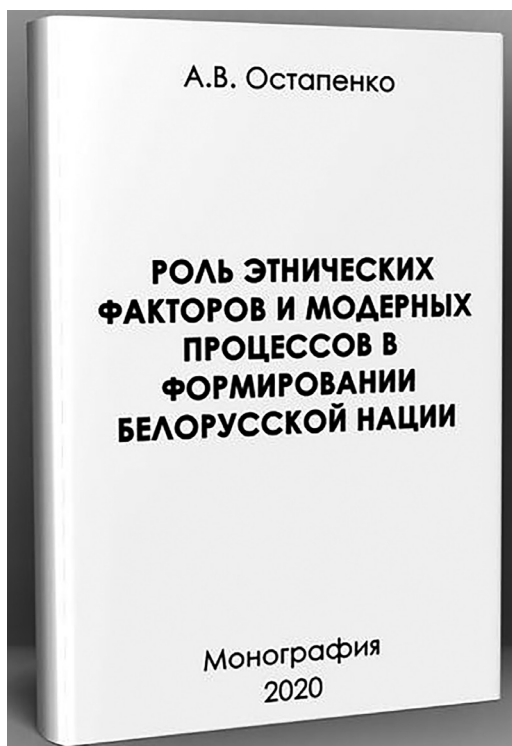
Advance Access Published: March, 2021

**ЕТНІЧНІ ФАКТОРИ
В СТАНОВЛЕННІ БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ ТА НАЦІЇ.
Рецензія на монографію Анатолія Остапенка «Роль этнических фак-
торов и современных процессов в формировании белорусской нации.
Минск: БИП, 2020. – 373 с.»**

Ростислав Конта

**ETHNIC FACTORS
IN THE FORMATION OF THE BELARUSIAN PEOPLE AND NATION.
Review of Anatoly Ostapenko's monograph «The Role of Ethnic Factors
and Modern Processes in the Formation of the Belarusian Nation.
Minsk: BIP, 2020. – 373 p.»**

Rostyslav Konta

Anatoly Ostapenko's monograph «The Role of Ethnic Factors and Modern Processes in the Formation of the Belarusian Nation» is reviewed. It is noted that the monograph is devoted to a topical and little-studied problem in historical science. It is emphasized that the sections of the reviewed monograph contain valuable analytical and critical material concerning the origins and time of formation of the Belarusian ethnos, the evolution of the religious worldview of Belarusians, the formation of the Belarusian nation and Belarusian statehood, the mentality of Belarusians and Belarusian identity. It is concluded that the peer-reviewed monograph will occupy a worthy place not only in the scientific achievements in the field of ethnological science, but also in historical science in general.

Keywords: Ethnos, ethno-creation, Belarusians, Belarusian people, Belarusian nation, state-building, Belarusian identity.

Тема рецензованої монографії А. В. Остапенка є безсумнівно актуальною.

Автор обрав достатньо просту, однак переконливу і ефективну структуру, яка допомагає сфокусувати увагу на ключових моментах етногенезу білорусів. Робота складається зі вступу, п'яти розділів з відпо-

відними підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури, покажчика імен.

Розділи рецензованої монографії містять цінний аналітично-критичний матеріал, що стосується витоків і часу формування білоруського етносу, еволюції релігійного світогляду білорусів, формування білоруської нації і білоруської державності, ментальності білорусів та білоруської ідентичності.

У «Вступі» автором охарактеризовано актуальність теми, дослідницькі завдання, подано стислий історіографічний аналіз наукового доробку своїх попередників (с. 6–15).

Перший розділ присвячено теоретико-методологічним засадам дослідження, зокрема проаналізовано підходи істориків та представників суміжних наук щодо трактування термінів «етнос», «нація», «раса» та подано власну авторську інтерпретацію цих та інших ключових категорій етнологічної науки.

У другому розділі «Про витоки і час формування білоруського етносу» вміщено матеріал про прабілорусів та час виникнення і становлення білоруського етносу, про особливості формування білоруської мови та етнічні межі білорусів. Автор ґрунтовно аналізує суперечливий науковий доробок О. Ріттіха, Ю. Карського, М. Довнар-Запольського та робить власний висновок про понад тисячолітню історію білоруського етносу (с. 65–76).

Еволюції релігійного світогляду білоруського народу присвячено третій розділ монографії, де ґрунтовно викладено маловідомий та дискусійний матеріал про дохристиянські вірування і появу християнства в Білорусі, особливості білоруського православ'я, католицизму і протестантизму, церковну унію і національну культуру білорусів та про християнський націоналізм в Білорусі.

Четвертий розділ носить назву «Формування білоруської нації і білоруської державності». Тут проаналізовано етнічні процеси в Київській Русі і Великому Князівстві Литовському (ВКЛ) щодо формування білоруського етносу, охарактеризовано білоруське етнотворення у XV–XVI ст., особливості розвитку білорусів у XVII–XVIII століттях, а також подано авторську інтерпретацію модерністського періоду у розвитку білоруського етносу-нації.

В завершальному п'ятому розділі монографії А. В. Остапенка досліджуються реалії та перспективи новітнього білоруського етнотворення та державотворення. Особливий інтерес викликають матеріали про ідентифікацію назви білорусів, їх ментальність, а також національну ідентичність білорусів (с. 273–315).

Робота насичена ґрунтовними висновками й оцінками.

Поряд із зазначеними позитивними рисами, робота не позбавлена певних недоліків. Історіографію проблеми варто було б висвітлювати не окремим пунктом «Вступу», а самостійним розділом монографії.

На нашу думку, слід було б більше уваги приділити аналізу літописів та інших історичних джерел, де є інформація про витоки білоруського народу, його етногенез.

Проте, дані зауваження носять рекомендаційний характер і не впливають на загальне позитивне враження від монографії. Книга буде цікавою не лише науковцям, але й пересічним громадянам. Можна з упевненістю стверджувати, що рецензована монографія Анатолія Володимировича Остапенка посяде гідне місце не лише в науковому доробку на ниві етнологічної науки, а й в історичній науці загалом.

**Етнічні фактори в становленні білоруського народу та нації.
Рецензія на монографію Анатолія Остапенка «Роль этнических факторов
и современных процессов в формировании белорусской нации.
Минск: БИП, 2020. – 373 с.»**

Прорецензовано монографію А. В. Остапенка «Роль этнических факторов и современных процессов в формировании белорусской нации». Зазначено, що монографія присвячена актуальній та малодослідженій в історичній науці проблемі. Наголошується, що розділи рецензованої монографії містять цінний аналітично-критичний матеріал, що стосується витоків і часу формування білоруського етносу, еволюції релігійного світогляду білорусів, формування білоруської нації і білоруської державності, ментальності білорусів та білоруської ідентичності. Зроблено висновок, що рецензована монографія посяде гідне місце не лише в науковому доробку на ниві етнологічної науки, а й в історичній науці загалом.

Ключові слова: етнос, етнотворення, білоруси, білоруський народ, білоруська нація, державотворення, білоруська ідентичність.

Konta Rostyslav, Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Конта Ростислав, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6803-3242>

Received: 29-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

**НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ УКРАЇНЦІВ.
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ВОЛОДИМИРА ДЯКІВА
«Народно-релігійний рух в етнокультурі українців
(20–30-ті роки XX століття). Київ: Наукова думка, 2019. – 197 с.»**

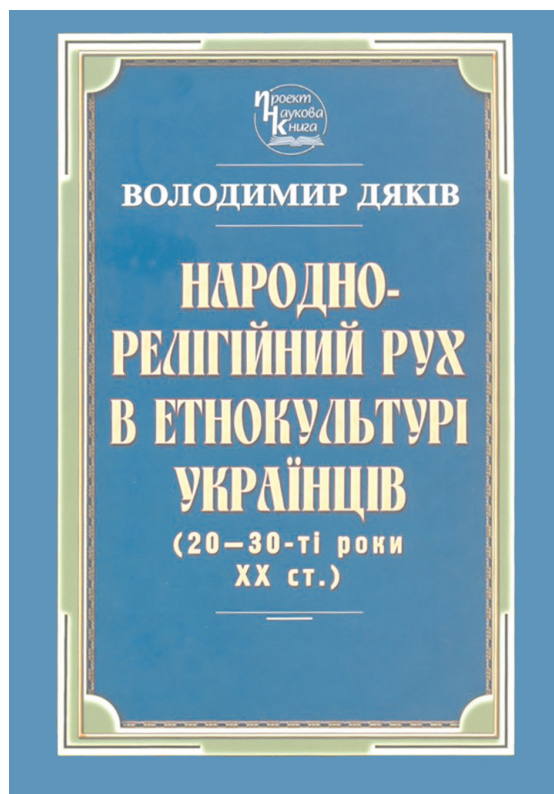
Мирослав Борисенко

**A NEW STUDY OF THE FOLK RELIGIOSITY OF UKRAINIANS.
REVIEW OF THE MONOGRAPH BY VOLODYMYR DIAKIV
«Folk-religious Movement in the Ethnic Culture of Ukrainians
(20–30s of the XX Century). Kyiv: Naukova Dumka, 2019. – 197 p.»**

Myroslav Borysenko

The article is devoted to the analysis of Volodymyr Diakiv's scientific monograph «Folk-religious movement in the ethnic culture of Ukrainians (20–30s of the XX century)». The article examines the global context of changes in traditional beliefs and religious practices in the twentieth century. The author compares the current latest outbreaks of fanaticism and religious mobilization of Ukrainian peasants in a difficult and dramatic of interwar history period. The article also examines the policy of the Bolsheviks towards the church in the 1920s and 1930s and its evolution. The author also touches on the problem of religious tourism, which has become an important source of communication in society outside the usual print media. It is investigated that Volodymyr Diakiv became the first researcher of religious tourism in Ukrainian historiography. The author also declares that the study of this topic is the beginning and basis for the development of the most relevant anthropological research in modern Ukrainian humanities.

Keywords: folk religiosity, folk beliefs, folklore, history of the 20 century, Ukraine, religious tourism.

Коли ми говоримо про народну релігійність то перше, що спадає на думку це образ «Хресної гори», яка знаходиться неподалік міста Шауляй у Литві. Ця унікальна релігійна пам'ятка користується великою популярністю серед туристів та паломників, приваблюючи тисячі відвідувачів щороку. Після відвідин гори христів папою Іоаном Павлом II в 1993 році ця місцина стала центром релігійного туризму світового масштабу. ЮНЕСКО задекларувала, що гора та сам обряд встановлення христів є «символом національної та релігійної ідентичності литовців». Подібні місця існують в багатьох частинах світу – від Південної Америки до Польщі. Своя долина христів, яка має назву Іосафатова долина, є також і в Україні. Вона має надзвичайно важливе значення в релігійно-культурному житті українців, однак про неї ми знаємо набагато менше.

З кожним роком ми помічаємо, що сучасні ритуали та обряди стають все більш синкретичними, вони всотують елементи різних культур та релігій, виходять за рамки традиційних церковних канонів. А отже виникає питання – чи готові українські дослідники вивчати усе це різноманіття релігійних практик, які вже давно вийшли за межі суто цер-

ковної сфери і стали частиною національного дискурсу? Саме тому нашу увагу привернула нова книга львівського дослідника Володимира Дяківа «Народно-релігійний рух в етнокультурній українців (20–30-ті роки XX століття)» Володимир Дяків, відомий читачам за книгою «Фольклор чудес в підрадянській Україні 1920-х років», однак його нова праця має набагато ширшу географію та хронологію дослідження. Автор розглянув вже не тільки фольклорні новотвори, але цілий комплекс вірувань, ритуалів, символів які почали виникати та функціонувати в Україні у міжвоєнний період.

Насамперед, варто зазначати, що праць, які б розглядали цю проблему, в Україні дуже мало. Навіть сам термін зустрічаємо не часто. Спроба російських вчених запровадити новий термін – «народне православ'я», на позначення народних релігійних практик, викликала суттєву критику і була відкинута українськими науковцями. Та й термін «народна релігійність» є досить широким та не завжди точно відображає усю мішанину вербальних та невербальних новотворів, які супроводжують світ сучасної віруючої людини. Володимир Дяків дає досить широке тлумачення цього феномену. Авторське бачення народної релігійності включає в себе обряди, неписані канони, моральні імперативи, які засновані на християнській вірі, але водночас закорінені в давній народній традиції українців.

Одне з найважливіших питань, яке піднімає автор у своїй роботі, стосується «давності» побутування народно-релігійних явищ культури. Цілком погоджуюсь із авторським твердженням, що різні елементи релігійно-культурного життя українців походять із різних епох, вони можуть мати як давнє коріння, так і бути результатом сучасних новотворів або запозичень. Окремі фольклорні сюжети простежуються ще в ранньомодерній літературній традиції, а інші могли бути результатом запозичень в більш пізній період. Також вплинула на розвиток народної релігійності література доби романтизму та містичні оповідання кінця XIX початку XX століття. Однак автор поділяє думку Михайла Грушевського про генетичний зв'язок між окремими фольклорними мотивами, темами, сюжетами та релігійними першоджерелами. (Дяків 2019, с. 33) В розділі «Народна релігійність в українській традиції та наукових дослідженнях», дослідник уникнув будь-яких спекуляцій, які часто можна ще зустріти в сучасній українській історіографії. В. Дяків стверджує, що кожне явище релігійного життя – апокрифи, паломництво, віра в чудесне, можна розглядати лише в контексті історичного періоду, зважаючи на час та історичні умови в яких це явище було зафіксовано в джерелах.

В монографії Володимира Дяківа нас особливо зацікавив один параграф, який, заслуговує на особливу увагу читачів, особливо тих хто цікавиться історією XX століття. В другому розділі своєї праці автор розглядає різні форми релігійного руху українців в підрадянській Україні. І хоча про зростання релігійності в період військових конфліктів та періоду нестабільності вже згадували й інші дослідники, саме В. Дяків детально препарує «пошесть чудес», як називали цей вибух релігійних почуттів в радянській пресі. Цей рух вплив в цілу низку цікавих ритуалів та фольклорних текстів, які мають важливе значення для вивчення тоталітарного минулого. На жаль, для сучасних дослідників селянин XX століття залишається таким же «німим», як і селянин епохи Середньовіччя. В цих новітніх фольклорних текстах відображено самовідчуття українського селянина в умовах нового політичного ладу. Фольклорний матеріал, зафіксований науковцями в 1920–30-х роках, свідчить, що люди втратили віру у справедливий захист своїх прав, тому могли сподіватися лише на заступництво вищих сил. Схожість багатьох новітніх фольклорних текстів із біблійськими апокрифами, про яку пише Володимир Дяків (Дяків 2019, с. 73–76), наводить на думку, що селяни усвідомлювали своє політичне становище як пригнобленої, окупованої та безправної верстви. Одночасно, порівняння окупаційної влади з владою біблійського єгипетського фараона, вказує на усвідомлення релігійної та культурної прірви між селянами та новою владою. Вважаємо, що саме цей момент є надзвичайно важливим та корисним для дослідників світу уявлень та ментальності XX століття. Релігійний рух 1920-х років не був проявом фанатизму чи масового психозу, це була цілком очікувана реакція суспільства на війни, революції та масовий терор, з якими людство увійшло в XX століття. Відчуття тривоги, страху, передчуття якоїсь великої біди все це створювало в суспільстві особливу атмосферу. Автор опираючись на спостереження О. Пчілки, С. Єфремова, Ю. Горліс-Горського показує яким чином українськими селами поширювався новітній містицизм, який переплітався із міською містично-спіритуалістичною філософією початку XX століття та апокрифічною традицією. І не тільки селами. Як пише В. Дяків ці пророкування, забобони, легенди, пісні, повір'я охопили не лише селянство, а й міське населення. (Дяків 2019, с. 87).

На хвилинку дистанціюємося від предмету нашої рецензії і згадаємо сплеск конспірологічних теорій, які захопили сучасний світ в період пандемії Covid-19. Цей новітній фанатизм

привернув увагу сучасних дослідників. Наприклад британські вчені почали вивчати спалахи містицизму, поширення в Інтернет мережі конспірологічних нісенітниць та переростання цих забобонів в нову світову політичну реальність. На жаль, в українській науці поки що немає подібних досліджень, попри нагальність таких студій, однак ми бачимо, що народна релігійність, віра в чудеса, містику та магію оживають в умовах політичних та економічних криз і є важливим чинником інформаційної безпеки навіть в XXI столітті.

Монографія Володимира Дяківа містить багато цікавих етнографічних фактів про функціонування паломницького руху в Україні в міжвоєнний період, про повсякденне життя паломників, про структуру паломницьких громад, звичаї та обряди під час здійснення прощі. Автор також дослідив етимологію терміну «поклонник», яке використовували на означення людей, які здійснювали паломництва до святих місць. Релігійний туризм або паломництво були важливим джерелом поширення різних чуток, ідей, оповідань, які виходили за межі вузьколокальних спільнот.

Автор також розглянув зміни в народній релігійності на українських землях, що входили до СРСР в 1930-х роках. Цей період характеризувався посиленням репресивної політики радянської влади по відношенню до церкви. В попереднє десятиліття, особливо в період НЕПу, влада остерігалася відкрито вступати в конфлікт із церквою, зберігаючи удаване дистанціювання державних інститутів від діяльності релігійних громад. Однак з початком колективізації ситуація змінилася. Автор вказує, що влада вбачала у церкві, насамперед, конкурента в боротьбі за людські душі, тому в період активних соціальних змін наступ на церкву тільки посилювався. Звичайно, проблема взаємовідносин між радянською владою та церквою досить непогано висвітлена в сучасній літературі, однак є багато аспектів цієї проблеми, які заслуговують на додаткову увагу. Наприклад автор розповідає про знищення церков на території України. В 1920–30-х роках найчастіше споруди або розбирали, або підривали динамітом, щоб навіть сліду не залишилося. Більшість церков та півночі та заходу України були збудовані з дерева і тому більшовики використовували таємних агентів, які вночі злодійські підпалювали їх. В народній свідомості такі дії агентів, комсомольців та активістів сприймалися як гріх, як свідомий виклик Богу, вірі та громаді. За релігійними уявленнями такі зухвалі вчинки мали бути покарані й негайно. Саме стійкий норматив в уявленнях про невідворотність покарання за гріхи створив цілий комплекс легенд, переказів та оповідок про кару, яка спіткала руйнівників та паліїв. Побутування цього сюжету надзвичайно широке. Фольклорний сюжет про комсомольця або комуніста, який публічно здійснив акти вандалізму і був покараний «божою карою» зараз можна віднайти по всі території колишнього СРСР. Напевне це один з найбільш стійких та поширених наративів у пам'яті громадян, які пережили комуністичну неволю.

Розглядаючи історію повсякдення, не такого вже й далекого радянського минулого, ми, насамперед, згадуємо про поширення нової святково-обрядової культури, яка почала заповнювати вакуум в духовному житті молодих людей в середині ХХ століття. Однак чи готові ми дати відповідь на питання, що ж спричинило до появи цього вакууму? Звичайно, спрощення обрядової культури, запровадження нових обрядів та ритуалів в аграрному суспільстві середини ХХ століття були неминучими і це природний процес через який пройшли і інші народи. Глобалізація, модернізація та урбанізація докорінно змінили наше життя, нашу культуру. Однак розглядаючи трансформацію повсякдення українського селянина в ХХ столітті, ми не маємо права ігнорувати гіркий травматичний досвід релігійних переслідувань, репресій та Голодомору. Враховуючи аграрний характер українського суспільства, на початку ХХ століття в сільській місцевості збереглося багато давніх традиційних елементів культури, які вже почали виходити з ужитку в Європі під тиском модернізації. Саме політика більшовиків завдала непоправного удару українській народній культурі, вона знищила не тільки етнічні елементи культури, але зруйнувала соціальне підґрунтя для їх функціонування. Європа пройшла цей шлях поступово, натомість в Україні процес культурних трансформацій було стиснуто до двох кривавих десятиліть. Якщо ми порівняємо сільський соціум напередодні колективізації та в середині 1950-х років, то помітною стає неймовірна прірва між ними. Навіть здається, що перед нами зовсім різні народи настільки різучі зміни в обрядах, фольклорі матеріальній культурі. Більшість респондентів навіть описуючи побутування певного явища культури, чітко вказують його хронологічну прив'язку – «до колективізації», «в той час як ще була церква в селі», «до комуністів» тощо.

Володимир Дяків обмежився у своєму дослідженні досить невеликим історичним періодом, хоча надзвичайно драматичним. Звичайно, цей період хотілося б розглянути через зріз всього ХХ сторіччя, оскільки дослідження про народну релігійність в роки Другої світової війни та в повоєнний період вже є в українській історіографії. Сподіваюсь, що ця тема ще знайде розкриття

в працях майбутніх істориків, етнологів, культурологів, адже є ще багато цікавих моментів, які залишилися за рамками цих досліджень. Наприклад, функціонування «катакомбної церкви» в 1930–40-х роках та побутування багатьох обрядів в умовах фактичного підпілля, що призвело по-суті до зародження новітнього «двовір'я».

Таким чином, монографія Володимира Дяківа «Народно релігійний рух в етнокультурні українців» зачіпає важливу і головне перспективну тему. Безумовно, дослідження народної релігійності українців будуть продовжуватися і надалі, ми можемо очікувати від автора подальшого опрацювання цієї важливої теми в більш широким хронологічних та географічних рамках.

**Нове дослідження народної релігійності українців.
Рецензія на монографію Володимира Дяківа «Народно-релігійний рух
в етнокультурі українців (20–30- ті роки XX століття).
Київ: Наукова думка, 2019. – 197 с.»**

Стаття присвячена аналізу наукової монографії Володимира Дяківа «Народно-релігійний рух в етнокультурні українців (20–30-ті роки XX століття)» В статті розглядається загальносвітовий контекст змін в традиційних віруваннях та релігійних практик в XX столітті. Автор порівнює сучасні новітні сплески фанатизму та релігійну мобілізацію українських селян в складний та драматичний період міжвоєнної історії. В статті також розглянуто політику більшовиків по відношенню до церкви в 1920–30-х роках та її еволюції. Автор торкається також проблеми релігійного туризму, який став важливим джерелом комунікації в суспільстві поза межами звичних друкованих засобів інформації. Досліджено, що саме Володимир Дяків став першим дослідником релігійного туризму в українській історіографії. Автор також декларує, що вивчення цієї теми є початком та підґрунтям для розвитку найактуальніших антропологічних досліджень в сучасній українській гуманітаристиці.

Borysenko Myroslav, Doctor of Historical Science, Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Борисенко Мирослав, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2866-7507>

Received: 11-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ СЕРГІЯ КОТА
«Повернення і реституція культурних цінностей у політичному
та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.).
Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с.»**

Лариса Федорова

**REVIEW OF THE MONOGRAPH BY SERGII KOT
«The Return and Restitution of Cultural Property in the Political
and Cultural Life of Ukraine During the 20th and Early 21st Centuries.
Kyiv: The Institute of the History of Ukraine of National Academy
of Sciences of Ukraine, 2020. – 1020 p.»**

Larysa Fedorova

The monograph by Sergii Kot «The Return and Restitution of Cultural Property in the Political and Cultural Life of Ukraine During the 20th and Early 21st Centuries» is reviewed. This monograph is a summary of the author's many years spent researching this topic and of his direct participation as an expert in establishing authorized state agencies of Ukraine for handling the return and restitution of cultural property, and in inter-state negotiations. It is noted that the monograph in question is the first complex, synthetic and panoramic study on the problem of return and restitution of cultural property in Ukraine during more century period. It is a history of tragic losses and attempts of return and restitution of national treasures beginning from Ukrainian Central Rada to independent Ukraine. It is a many new views by Author's on theoretical questions of this problem and new facts and conclusions as result of its analysis. This work is a significant contribution to the historiography of the return and restitution of cultural property and to the history of Ukraine in general.

Keywords: monograph, S. Kot, Ukraine, losses, return, restitution, cultural property.

Наукова монографія кандидата історичних наук, керівника Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України Сергія Івановича Кота присвячена надзвичайно актуальному питанню повернення національних культурних цінностей, втрачених Україною впродовж багатьох століть, на різних етапах її історичного розвитку. Під утраченими культурними цінностями розуміються рухомі культурно-історичні пам'ятки, незаконно вивезені з території України в періоди її бездержавності та воєн, а також такі, що потрапили за кордон внаслідок еміграційних процесів, тощо. Дослідження актуалізоване кількома чинниками.

По-перше, зі здобуттям державної незалежності та зміною ідеологічних й політичних орієнтирів загострилася суспільна потреба в об'єктивному висвітленні національної історії та культури. Вагоме місце посідають у цьому пам'ятки історії та культури, що уособлюють у матеріальній формі історичну пам'ять народу і відіграють велику роль у розвитку його національної самосвідомості, відновленні історичних традицій і культурних цінностей. Збереження й ефективне використання культурного надбання є потужним фактором формування української ідентичності, національної консолідації, сприяння сталому суспільному розвитку.

Ще одним чинником, що актуалізував обрану для дослідження тему, є відсутність як узагальнюючої повноцінної інформації про масштаби втрат, так і недостатність конкретних відомостей про пам'ятки, що опинилися поза межами України, та їхню долю. Зауважимо лише, що батьківську територію втратили безцінні свідки історичного поступу України, речі, які мають визначну історичну, наукову, мистецьку та іншу цінність, пам'ятки, котрі нерідко репрезентуються в місцях їхнього сучасного перебування як надбання іншого народу. Масштаби втрат вражають.

По-третє, звернення до визначеної проблематики викликане сучасними потребами оптимізації як державної політики і нормативно-правової бази з питань повернення і реституції культурних цінностей, так і практичної роботи у цій сфері суспільного життя.

Провідний
науковий
співробітник
Інституту
історії України
НАН України
Сергій Кот:

«Історичний шлях українського народу до незалежності і власної державності, свободи та демократії був позначений багатьма трагічними втратами. Серед найбільш болючих з них – втрата нелічених культурних скарбів – безцінних національних реліквій, які упродовж періоду бездержавності бурхливим потоком вивозилися з України і розпорозувалися по цілому світові, безслідно гинули та по-варварському розграбовувалися внаслідок численних війн, що відбувалися на її території. Масштаби втрат є такими значними, що їх можливо порівняти з гуманітарною катастрофою, наслідки якої з кожним десятиліттям і з кожним роком відчуються все гостріше. Ці втрати не мають термінів давності, з ними неможливо примиритися. Пам'ятаймо зараз і маємо пам'ятати завжди: втрачені культурні цінності – це «попіл, що стукє в серце» кожного українця!»

Кот Сергій

Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)

Кот Сергій

Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)

Крім того, цілком слушною видається думка автора, що хоча питання повернення та реституції культурних цінностей є однією з провідних тенденцій сучасного міжнародного співробітництва у сфері культури і посідає вагомe місце у внутрішній і зовнішній політиці багатьох держав, залишається чимало неподоланих труднощів і суперечностей, часто-густо пов'язаних із протилежними поглядами на саму проблему повернення надбань культури до країн їхнього походження.

У вступі автор цілком обґрунтовано визначив за мету дослідження «здійснити комплексний історичний аналіз питань втрат, повернення та реституції культурних цінностей, їх роль і місце у політичному та культурному житті України у XX – на початку XXI ст. на тлі глобальних тенденцій міжнародного культурного співробітництва у даній сфері». Логічно пов'язаний з темою праці та її метою предмет дослідження: «повернення та реституція національних культурних цінностей, втрачених на різних історичних етапах розвитку країни; формування теоретичних, правових засад, визначальних тенденцій розвитку державної політики та громадських ініціатив з розшуку, повернення та реституції пам'яток культури України впродовж XX – початку XXI ст.».

Монографія складається з восьми розділів, з яких перший присвячено аналізу історіографії та джерельної бази дослідження, другий – його теоретичним засадам. Автор ретельно вивчив історіографічний доробок з усіх аспектів обраної теми, що засвідчує список використаної літератури. Історіографію розглянуто, спираючись на проблемно-тематичний і хронологічний принципи систематизації. У першу чергу здійснено аналіз опублікованих наукових праць українських учених, серед яких вагомe місце посідають власні роботи С. Кота. Для розробки теми було залучено значний корпус праць зарубіжних дослідників – білоруських, російських, польських, німецьких, американських, канадських та інших. Автор окремо характеризує історіографічний доробок за двома напрямками наукових праць, а саме: теоретичні розробки з обраної для вивчення теми і конкретно-історичні дослідження. Слід цілком погодитися з авторським висновком, що представлена в монографії наукова розробка, є першою працею в українській та зарубіжній історіографії, в якій комплексно і системно розглянуто зазначену тематику.

Джерельну базу дослідження складає велике коло історичних джерел, що за способом кодування та відтворення інформації належать до таких типів, як речові, словесні (усні й писемні) та зображальні. Вони зберігаються у фондах українських і зарубіжних архівів, музеїв, бібліотек, відомств та установ, список яких налічує 55 закладів. З них 16 архівів, музеїв та фондів ряду установ США (зокрема, Архів-Музей УВАН, Національний архів США), ФРН (Архів Укра-

їнського вільного університету) та РФ (приміром, Державний архів Російської Федерації, відділ рукописів Третьяковської галереї, відділ фондів Державного Ермітажу та ін.). В Україні автор опрацював матеріали не лише в таких провідних архівах, як Центральний державний архів вищих органів влади та органів управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, а й Архів Служби безпеки України, Державний архів Автономної республіки Крим та державні архіви 7 областей. Значна кількість джерел, що була використана у праці, виявлена в 22 музеях і бібліотеках Києва, Вінниці, Луцька, Львова, Дніпропетровська, Полтави, Харкова, Ялти, Алушки та Сімферополя. Опрацьовані матеріали дозволили вибудувати в ретроспективі масштаби і причини втрат культурних цінностей українського народу, визначити чимало пам'яток і навіть скласти кілька списків цінностей, вивезених з конкретних закладів за межі України, а також встановити місця їх нинішнього перебування.

Важливе значення для висвітлення та аналізу процесів повернення та реституції національних культурних надбань у незалежній Україні мають документальні джерела, що зберігаються в поточних архівах Державного комітету архівів України, були у розпорядженні Міністерства культури України, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Значна частка історичних джерел з досліджуваної теми вперше вводиться до наукового обігу. Для аналізу залучались і публікації джерельного значення, зокрема, міжнародні акти та українські нормативно-правові документи, що стосуються повернення і реституції культурних цінностей, статистичні матеріали, каталоги музейних колекцій тощо. Саме широка джерельна база забезпечила об'єктивність і неупередженість дослідження, досягнення мети і виконання поставлених завдань роботи, тому, на нашу думку, вона заслуговує поглибленої характеристики й аналізу. У монографії ж автор приділив їй недостатню увагу, звівши подекуди її розгляд до простого переліку архівних фондів. Зважаючи на актуальність праці, можна побажати досліднику підготувати окрему джерелознавчу публікацію з питань повернення та реституції культурних цінностей України.

У другому розділі «Теоретичні засади повернення та реституції культурних цінностей» С. Кот продемонстрував глибокі знання міжнародних і українських правових актів щодо збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції в разі незаконних вивезення, ввезення і передачі прав власності. Спрямувавши свою увагу на аналіз понятійно-категоріального апарата, він розглянув такі базові поняття, як «Культурні цінності», «Незаконно вивезені культурні цінності», «Повернення культурних цінностей», «Реституція культурних цінностей». Порівнюючи їхні дефініції українською та англійською мовою, автор переконливо доводить, по-перше, що чимало важливих міжнародно-правових актів з досліджуваної теми взагалі не мають офіційного українського перекладу (включно з документами, які ратифікувала Україна і які розміщені на офіційному сайті Верховної Ради України). По-друге, ряд неофіційних опублікованих перекладів таких документів на українську мову містять суттєві розходження з оригінальними текстами не лише в частині застосованої термінології, але й подекуди в перекладі офіційних назв цих документів.

Здійснивши всебічний порівняльний аналіз базових термінів, учений запропонував для деяких із них власні дефініції. Вони виглядають цілком обґрунтованими, але ж в науці прийнято, щоб будь-які новаторські пропозиції й трактування проходили широку апробацію, насамперед, у фаховому середовищі.

Розділи № 3–8, структуровані за хронологічним принципом, логічно і послідовно висвітлюють причини, наслідки й масштаби втрат культурних цінностей України, державну політику та громадські ініціативи щодо їхнього повернення та реституції, міжнародне співробітництво у цьому напрямі протягом XX – початку XXI ст.

Третій розділ «Витоки державної політики повернення в Україну культурних надбань у період Української революції 1917–1921 рр.» розпочинається ствердженням, що переміщення та втрати культурних цінностей з сучасної території України було історичним явищем, притаманним різним історичним періодам. Автор навів, наприклад, такий переконливий доказ, як вивезення в XII ст. з передмістя Києва на сучасну територію Росії однієї з найцінніших православних реліквій – Вишгородської ікони Божої матері. Не можна не погодитись з істориком, що найбільших втрат українська культурна спадщина зазнавала під час численних війн. Текст рясніє прикладами, які дозволили автору дійти висновку, що починаючи з XVIII ст., коли етнічні українські землі були розподілені між різними державами, вивезення національних культурних цінностей набуло цілеспрямованого й організованого характеру. Також не викликає заперечень судження автора, що найбільших втрат українська культура зазнала під час перебування

країни у складі Російської держави, у періоди Першої світової війни, військових протистоянь і російської окупації у добу Української революції 1917–1921 рр.

Зазначимо, що тема незаконного привласнення російським самодержавством численних українських культурних цінностей ще до початку XX ст., виявлення місць їхнього перебування в сучасних закладах культури Російської Федерації з метою повернення, дуже актуальна і перспективна для наукової розробки. С. Кот фактично лише торкнувся зазначеної проблематики, бо вона виходить за хронологічні рамки його дослідження, але вона цілком доречна у контексті передумов формування державної політики у напрямі збереження національного культурного надбання.

Як слушно підкреслює автор, наприкінці XIX – на початку XX ст. в єдиному річищі з національним піднесенням сформувалось усвідомлення цінності вітчизняного історико-культурного надбання, а також суспільна потреба повернення примусово відчужених від українського народу пам'яток. У монографії послідовно і ґрунтовно розглядаються перші кроки національних урядів доби Української революції на цьому шляху – від формування вимог щодо повернення культурних цінностей із Росії і складання перших списків пам'яток до включення зазначеного питання до порядку денного мирних переговорів.

У четвертому розділі подано великий обсяг інформації про вилучення і вивезення культурних цінностей з України у 1920–1930-х рр., після встановлення комуністичного режиму. Вчений здійснив детальний системний аналіз, визначивши такі напрями втрат: 1) примусове вилучення культурних цінностей з українських церков, монастирів, музеїв, архівів та бібліотек, у приватних осіб під час інспірованих масових кампаній 1920–1930-х рр.; 2) передання до російських установ культурних цінностей з українських сховищ адміністративним шляхом за наказами центральних всесоюзних відомств, на підставі відомчих наказів та директив; 3) привласнення культурних цінностей, які надсилалися до музеїв та інших установ на території Росії на виставки на умовах тимчасового зберігання і експонування або з метою реставрації та не були повернуті назад в Україну законним власником.

Акцентом цього розділу стало звернення до теми «українського відродження», представники якого в умовах авторитарного більшовицького режиму спромоглися продовжити на державному рівні справу повернення культурних цінностей України. Тут дослідник ретельно розглянув діяльність Паритетної Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР у справах обміну науковими та культурними цінностями між УСРР та РСФРР, поцінувавши її як найвище досягнення України у поверненні культурних цінностей у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. У монографії знайшли відображення засадничі принципи її роботи і вимоги до Росії, підготовлений реєстр культурних цінностей, а також ті пам'ятки, які вдалося перевезти до України. Автор не обійшов увагою мирні договори, укладені у 1921 р. урядом УСРР з Литвою, Латвією та Естонією, урядами РСФРР та УСРР з Польською Республікою, а також Ризький мирний договір 1921 р. Історик оцінює участь у реалізації умов Ризького договору в частині повернення та реституції культурних цінностей як перший міжнародний досвід України такого масштабу у даній сфері.

Дослідження переміщення і втрати культурних цінностей України під час Другої світової війни (розділ 5) С. Кот розпочав з розгляду стану культурного надбання на території України напередодні війни, залучивши до розкриття питання величезний корпус джерел і статистичних даних: стосовно архівної, музейної та бібліотечної мереж. Наскільки складним було завдання визначення їхніх втрат, свідчать, наприклад, результати вивчення музейної мережі. Згідно з офіційними відомостями, станом на початок 1941 р. в Україні функціонував 151 державний музей різного профілю, в яких зберігалось, за різними даними, від 3 до 6 млн. музейних предметів. Встановлено, що втрати тільки 32 музейних установ художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального профілю в територіальних межах 1941 р. налічують приблизно 1 111 176 одиниць зберігання, а разом з музеями АР Крим і м. Севастополь, включеними до складу УРСР пізніше, підтверджені втрати музеїв України складають 1 143 716 одиниць. Тобто на сьогоднішній день є такі нові дані про колосальні втрати фондів, й ті неповні, лише по 16 % музеях. Загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ, книжкового фонду – 51 млн. томів. Досі ще існує низка складних проблем, які потрібно вирішити для відтворення об'єктивної картини втрат національних культурних цінностей у різні історичні періоди.

Слід відзначити добре продуману аналітичну структуру цього розділу. Автор розглядає такі фактори і причини втрат: евакуація в тиллові райони; умови перебування культурних цінностей в евакуації; втрати на окупованій території України: а) через організоване пограбування і вивезення культурних цінностей окупантами, б) мародерство, в) вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції діячів науки та культури.

Закінчується розділ беззаперечним висновком: «Загальні масштаби нищення культурних цінностей були настільки значними, що сьогодні можливо говорити про зміну культурного середовища на території проживання цілого народу. Досі недослідженими лишаються морально-психологічні, етносоціальні та культурні наслідки цієї катастрофи, які мали вплив на кілька повоєнних поколінь населення України».

Розділ 6 присвячений поверненню та реституції культурних цінностей в Україну після Другої світової війни. Саме в перші повоєнні роки були сформовані міжнародно-правові засади реституції культурних цінностей, переміщених під час війни, і вироблено практичні механізми забезпечення повернення або заміщення пограбованого та знищеного внаслідок ворожої окупації майна. У монографії розглянуто основні міжнародні акти, які стали основою процесу реституції у перші повоєнні роки та є основою для сучасного розуміння реституційних процесів. Історик послідовно, дотримуючись хронологічного принципу наукового дослідження, відтворив процеси розшуку та повернення культурних цінностей на територію України, починаючи з 1944–1945 рр., коли лінія фронту почала зміщуватися на захід, і до початку 1990-х рр. При цьому автор наводить конкретні приклади, що іноді просто-таки шокують, порушення міжнародних норм відносно України з боку уряду СРСР. Ще на початковому етапі процесів реституції частина творів мистецтва з музеїв України, виявлених радянськими військовими без участі українських фахівців, була таємно відправлена до всесоюзних музеїв на територію РРФСР. Частина знайдених цінностей була привласнена радянськими військовими та цивільним персоналом, що їх супроводжував. По закінченні війни, приміром, з поміж переданих до СРСР з американської зони окупації Німеччини 534 120 порядкових номерів предметів культури близько 350 тис. пам'яток походили з України, а це – понад ніж 65,5 % від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР. І лише частина з них повернулася в Україну. Наприклад, ікони, мозаїки і фрески київського Свято-Михайлівського Золотоверхого собору потрапили до Новгороду, де вони таємно переховувалися протягом багатьох повоєнних десятиріч.

У цьому розділі вперше в українській історіографії приділено увагу також переміщенню культурних цінностей інших країн на територію УРСР внаслідок Другої світової війни і повоєнній передачі архівно-бібліотечних фондів, предметів старовини і мистецтва з України до Польщі і НДР у контексті геополітичної стратегії СРСР. Досліджуючи особливості повоєнних процесів реституції культурних процесів в СРСР, автор переконливо довів, що ці питання впродовж багатьох десятиріч практично не розглядалися на загальнодержавному рівні СРСР та УРСР.

Тема втрат національних пам'яток Україною гостро залунала на хвилі загального національного піднесення у 1990-х рр. Громадські активісти висунули вимоги повернення українських культурних цінностей з РФ, вивезених до неї в часи Російської імперії та СРСР. Досвід, проблеми і перспективи повернення та реституції національних культурних надбань у незалежній Україні проаналізовано у розділі 7. У ньому автор зосередив увагу на двох напрямках вивчення: 1) Становлення організаційних та правових засад державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей. 2) Діяльність державних органів і установ, громадських організацій з повернення культурних цінностей в Україну.

Безумовним досягненням цього періоду стало створення відповідної нормативно-правової бази і спеціальних уповноважених державних органів, на які покладалося завдання її реалізації, про що детально розповідається у розділі. Головний результат діяльності в цій сфері історик правомірно вбачає в поверненні в Україну значних культурних цінностей, зокрема архівів Державного центру УНР в екзилі; архівів, наукової та творчої спадщини відомих політичних, громадських, наукових діячів та діячів культури: О. Довженка, Е. Авдієвської, Г. Мазуренко, Л. Морозової, І. Багряного, В. Авраменка, У. Самчука, В. Барки, О. Олеся, С. Сірополка, С. Лифаря та ін. Вперше після 1930-х рр. деякі культурні цінності повернулися з РФ. В їх числі 11 фресок Свято-Михайлівського Золотоверхого собору XII ст. із Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі.

Разом з тим, автор привертає увагу читачів до того, що робота у цьому напрямі поступово нівелюється, наводячи переконливі докази цієї тези.

У розділі 8 «Основні напрямки участі України у двосторонньому співробітництві з питань повернення та реституції культурних цінностей» взаємини незалежної української держави з країнами, для яких вона стала об'єктом претензій щодо реституції власних культурних цінностей, що перебувають на території України. Для аналізу відібрано в окремі блоки стосунки з тими державами, з якими переговорний процес був найбільш активним. Це Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Польща, Королівство Нідерланди та Угорська Республіка. Вважаємо вдалим обраний принцип систематизації матеріалу.

Автор наголошує, що особливість проблеми повернення та реституції культурних цінностей на сучасному етапі полягає в тому, що вона може бути вирішена тільки шляхом діалогу сторін і пошуку порозуміння на основі доброї волі і норм права. Розглянувши договірні документи та офіційні протоколи засідань двосторонніх комісій з кожною із зазначених держав, він стверджує, що переговорні процеси ускладнювалися насамперед розбіжностями у тлумаченні базової термінології, недостатньо опрацьованими принципами і засадами співпраці. При цьому Україна виявилася найменш підготовленою в інформаційному забезпеченні своїх позицій даними про втрати власних культурних цінностей та їх перебування на територіях країн-партнерів.

Спираючись на численні конкретні приклади міжнародних взаємовідносин України з повернення пам'яток у країни їхнього походження, С. Кот визначив найактуальніші, на його думку, завдання для оптимізації міжнародних стосунків у сфері повернення та реституції культурних цінностей. Крім раніше визначених ученим пропозицій щодо вдосконалення національної правової бази, зокрема, в частині понятійно-категоріального апарату, безумовної підтримки заслуговують такі напрями роботи, як: а) встановлення обставин втрат українських культурних цінностей; б) створення актуальних Баз даних про втрачені пам'ятки з максимально можливим описом кожного окремого втраченого предмета; в) організація активних пошукових досліджень серед музейних, архівних та бібліотечних колекцій на територіях інших країн; г) визначення юридичних можливостей їх повернення.

Монографію завершують, як і кожний розділ, обґрунтовані розгорнуті висновки, які узагальнюють авторський погляд на досліджувані питання, цілком відповідають визначеним завданням праці, базуються на конкретному матеріалі роботи, а їх вірогідність забезпечена ефективним застосуванням загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Текст супроводжує список використаних джерел і літератури, в якому зосереджені основні джерелознавчі та історіографічні здобутки по темі монографії, що забезпечує йому самостійне наукове значення. Іменний й географічний покажчики мають на меті полегшити читачеві орієнтуватися у величезному за обсягом дослідженні.

Високо оцінюючи наукову монографію С. Кота в цілому, спираючись на результати і висновки його дослідження, вважаємо доцільним висловити думку про необхідність підготувати аналітичну записку з питань оптимізації сфери повернення і реституції культурних цінностей України і спрямувати її відповідним владним структурам. Вона могла би стати і додатком до видання. У додатках також можна було б вмістити деякі тематичні списки втрачених і повернутих культурних надбань.

Дослідження має значне практичне значення, як наукове підґрунтя для підготовки і реалізації процесів повернення численних рухомих національних пам'яток, що опинилися поза межами нашої держави. Доречно згадати, що наукова діяльність автора монографії С. Кота тісно перепліталася з практичними діями з розшуку, повернення та реституції українських культурних цінностей, участю у становленні державної політики України з даних питань.

Монографія С. Кота є вагомим внеском у вітчизняну історіографію, вона вимальовує перспективи не лише для подальших наукових пошуків, а й вдосконалення українського законодавства і практичної діяльності у сфері повернення і реституції національних культурних цінностей. Зважаючи на міждисциплінарний характер дослідження, воно має зацікавити істориків, правознавців, політиків, пам'яткознавців, музеєзнавців, культурологів, загалом усіх, кому не байдужа історія й доля українського культурного надбання.

**Рецензія
на монографію Сергія Кота
«Повернення і реституція культурних цінностей у політичному
та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)
Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с.»**

Прорецензовано монографію Сергія Кота «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)». Зазначено, що рецензована монографія є підсумком багаторічних досліджень автором цієї теми і його безпосередньої участі у становленні та діяльності уповноважених державних органів у даній сфері та в міждержавних переговорах. Звернено увагу, що ця праця є першим комплексним, синтетичним та панорамним дослідженням проблеми повернення та реституції культурних цінностей в Україні на протязі понад ніж столітнього періоду. Це історія трагічних

вtrat та спроб повернення і реституції національних скарбів від Української Центральної Ради до незалежної України. Автор пропонує свій погляд на значну кількість теоретичних питань цієї проблеми, багато нових фактів та висновки, що витікають за підсумками їх аналізу. Монографія є вагомим внеском у дослідження повернення і реституції культурних цінностей та в історію України в цілому.

Ключові слова: монографія, С. Кот, Україна, втрати, повернення, реституція, культурні цінності.

Fedorova Larysa, Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher of The Ukrainian State Institute of Cultural Heritage of Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine.

Федорова Лариса, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Українського державного інституту культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0483-6871>

Received: 29-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Л. В. ГУБИЦЬКОГО
«ТОРГІВЛЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1793–1861 pp.).
Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – 388 с.»**

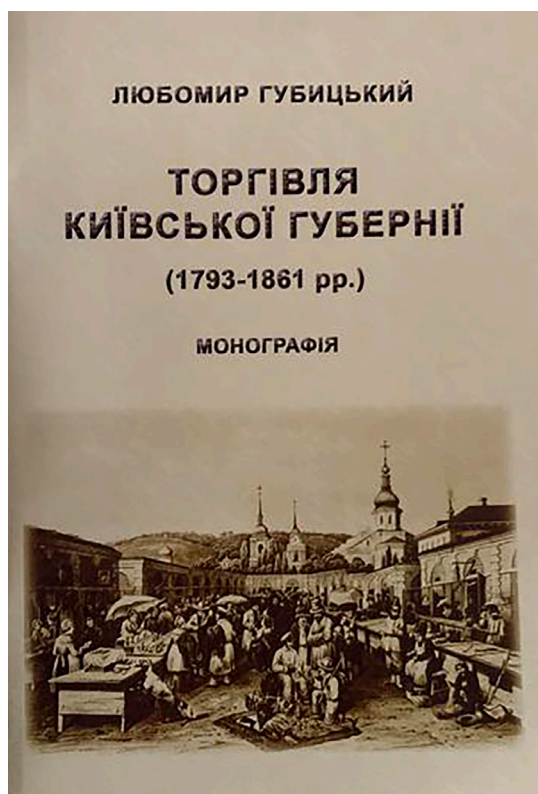
Віктор Пилипенко

**REVIEW OF THE MONOGRAPH BY L. V. HUBYTSKY
«TRADE OF KYIV PROVINCE (1793–1861)».
Kyiv: KNUTE, 2018. – 388 p.»**

Viktor Pylypenko

The monograph by L. V. Hubytskyy «Trade of Kyiv province (1793–1861)» was reviewed. It is noted that the peer-reviewed monograph is the first comprehensive study of the history of trade in the Kyiv province in historiography. It outlines the property, demographic, social changes in the merchant class, describes in detail the transformation of the trade strata as the basis of a new leading state of society. New tasks that arose before the trading system of Kyiv and the province in the late XVIII – first half of the XIX century, and the means and methods of their solution are described. It is shown how the trading system provided the income of the provincial, city and private farms and compares the income from trade in food and non-food products. Regularities of evolution of periodic provincial trade are established and analyzed; transformations of constant trade as a system are revealed, it is substantiated when and how feedback affected the credit and financial system and what was their effect. It is concluded that the peer-reviewed monograph as a whole makes a positive impression; the author managed to perform research tasks. The work is a significant contribution to the historiography of the Kyiv province.

Keywords: monograph, Kyiv, trade, merchants, goods, everyday history.

Сучасну цивілізацію важко уявити без матеріальної чи віртуальної торговельної інфраструктури. Трансформації підприємницького стану XIX ст. означали новий етап в історії українського суспільства, перехід його на якісно новий етап, суттєву зміну пріоритетів спільноти. Еволюція підприємництва сприяє розвитку урбанізації та глобалізації. Монографія написана на актуальну тему, тому що вивчення історії торгівлі в межах проблемно-хронологічного підходу дасть можливість проаналізувати цю тематику з точки зору безпосереднього зв'язку між урядовцем, виробником, споживачем та посередником. Праця характеризує торгівлю не тільки як засіб перерозподілу матеріальних цінностей, а й соціальний ліфт, з притаманними йому способами зовнішньої взаємодії та внутрішніми конфліктами. Дослідження зазначених аспектів історії торговельних практик спонукає до неприхованого наукового інтересу та уможливорює краще усвідомлення історії торгівлі як багатокладного механізму.

Рецензована монографія Л. Губицького є першим в історіографії комплексним дослідженням історії торгівлі Київської губернії. Як доводить ав-

тор (с. 13–18), джерельна база для такого дослідження є достатньою. До того ж, доступна історіографія представлена публікаціями, які побічно торкаються пропонованої проблематики. Лише незначна частина з них безпосередньо торкається географічних та хронологічних меж, і в цих працях розглядаються тільки окремі аспекти функціонування торгівлі Київської губернії. Більшість опублікованих розвідок виконані стосовно російського імперського та загальноукраїнського виміру.

Третій розділ розпочинається з оприлюднення майнових, демографічних та етнічних змін купецького стану Київської губернії. Констатовано, що «зростання ролі товарно-грошових відносин наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. оприявнювало вагомість усвідомлення не лише приписів законів, а й ризиків дійсності» (с. 19), показано як особливості імперського законодавства впливали на формування етнічних компонентів стану і з'ясовано, що всі зусилля російської влади були сконцентровані на посиленні російського купецтва (с. 32). На наш погляд, огляд перших станових трансформацій (с. 20–25) містить важливі деталі стосовно дворян, міщан, селян, і навіть колишніх запорозьких козаків, що, по-перше, свідчить про позірність процесів, по-друге, значущість торгівлі на вказаній території за панування Речі Посполитої. З іншого боку, завдяки детальній характеристиці процесів наприкінці XVIII ст. введено в науковий обіг документи, що можуть бути корисними для дослідників соціальної історії Києва та губернії, не лише в торговельному відношенні. Автор вписав історію торгівлі Київської губернії в загальноукраїнський контекст, проаналізувавши тенденції кількісних та якісних соціальних змін.

Згодом проаналізована проблематика розширення соціальної бази як провідного тренду у зростанні купецького стану. Цікавим є виважений кількісний аналіз залучення до торгівлі міщан (с. 39–41), що дозволив розкрити тенденції еволюції міщанських сегментів на ринку посередницьких послуг в той період. Показано, із залученням кількісної аргументації, що основою успішної торговельної діяльності міщанства стала її прибутковість, яка була стабільною (с. 42–45). Відзначено, що «за наявності схильності до підприємницького ризику до цього шару долучалися представники інших станів» (с. 23). Це спричинило появу окремих випадків, коли купцями ставали колишні кріпаки, подолавши проміжну ланку міщанства. Особливу увагу, цілком справедливо, надано проблемам взаємовідносин між євреями-міщанами і міським самоврядуванням. Автор показав як церква отримувала підтримку місцевої влади в організації торгівлі (с. 45). Повно та всебічно висвітлено проблематику взаємодії торговельних станів та армії, докладно охарактеризовано залученості офіцерів та солдатів до торгівлі (с. 46–47). У характеристиці передреформеного періоду лише мимохідь згадано (с. 48) про дворян – підприємців, які зважаючи на власні привілеї справедливо могли виборювати першість серед підприємців Києва та губернії. Вони і в наступних розділах фігурують лише побіжно. У такому повному за обсягом дослідженні, на яке претендує дана монографія, дворянам-підприємцям варто було б приділити більше уваги.

Четвертий розділ, присвячений аналізу тенденції розвитку торговельного асортименту товарів (с. 51–187). Здійснене в цьому напрямку ретельне дослідження, безумовно, позитивно характеризує монографію. Привертає увагу аналіз особливостей торгівлі хлібом та горілчаними виробами, якою займалися євреї. Ще одне досягнення автора – докладне вивчення взаємозв'язку державної дозвільної системи, особливостей виробництва та споживання алкоголю у Київській губернії, що визначали соціальні практики у торгівлі алкогольними напоями (с. 72–123). У рецензованій монографії детально досліджено як фактаж, так і соціальні аспекти торгівлі цукром в роки становлення і активного розвитку цукровиробництва в Київській губернії. Л. Губицький, із залученням широкого корпусу джерел, підтвердив точку зору, що цукроваріння стало одним із найважливіших джерел концентрації капіталу, створення прогресивного виробництва, поширення нових виробничих відносин, здешевлення солодкої продукції і доступності цього товару ширшому колу споживачів. Автор, аналізуючи тренди торгівлі непродовольчими товарами не обмежується фактажем, а ретельно виявляє мотивацію й логіку розвитку споживчих запитів населення, які стимулювали постачання необхідних товарів (текстиль, метал). Як справедливо відзначено, «на тенденції попиту впливали місткість ринку, платоспроможність населення, соціальні трансформації».

У п'ятому розділі йдеться про види торгівлі до 1861 року. Найважливішими з них були періодична та постійна. Цілком природно, що акцентовано увагу на ярмарковій торгівлі, яка набула виключного значення в ті роки – і що важливо – не втрачала його і в подальші. Викладаючи історію київських та бердичівських ярмарок, автор застосував вдале рішення – сконцентрувався на «знакових», характерних моментах, а саме: унікальній ролі Київської контрактної ярмарки

(с. 191–195), рішеннях влади, які застосовувалися щодо процедури відкриття нових ярмарок (с. 196–197). Використавши системний підхід і розглядаючи торгівлю Київської губернії як єдиний комплекс, автор також зосередив увагу на перерозподілі ролей різних видів торгівлі в цей період. Аналізуючи київську ярмарку, Л. Губицький підкреслює, що вона стала однією з найбільших у регіоні до появи залізниць (с. 200).

Київські міські доходи поповнювалися за рахунок прибутків від продажу різноманітних товарів в закладах постійної торгівлі (с. 201); саме з вказаної точки зору слід підходити до питання про те, чому торгівля міст еволюціонувала в такий спосіб, а не інакше. Детально проаналізовано, яким чином центральна влада ставила завдання розширення мережі постійної торгівлі, а губернська, повітова та муніципальна влади забезпечували їх виконання. Проведено порівняння і продемонстровано, що вдалося і чого не вдалося виконати, починаючи від губернського міста та закінчуючи найменшими містечками. Для цього виду торгівлі, з очевидних причин, характерна своя специфічна проблематика. Разом із тим висвітлено структуру постійної торгівлі в той період.

Останній, шостий розділ присвячено функціонуванню інфраструктури та економіки торгівлі Київської губернії. Тут є визначними два кола питань. По-перше, які завдання й виклики вирішували кредитно-банківські установи у зв'язку з змінами економічної, політичної та соціальної ситуації. Приклади: проблема функціонування Бердичівської контори Польського банку та поява Київської контори Комерційного банку (с. 225–233). По-друге, як в умовах пріоритетності фінансування дворян формувалися підходи до розв'язання завдань кредитування підприємців. У першу чергу варто простежити зміну ставлення влади до стратегічного завдання – забезпечення підприємця доступним кредитом. Автор здійснює порівняльний аналіз, показуючи на основі кількісних розрахунків, що в 50-х рр. XIX століття в умовах великої заборгованості дворянства Київської губернії, не припинялося його пільгове кредитування (с. 234–235). Окрему увагу приділено впливу держави та місцевої влади на ситуацію із розвитком кредиту для підприємців. Виявлено, що кошти під відсотки надавалися купцям та іншим торговельним станам від банків, державних установ, міст, окремих приватних осіб. Магістрат Києва як надавав кредити приватним особам, так і отримував від них кошти під встановлені законом відсотки. Ці обидва явища докладно описані в монографії. Показано, що залучені містом кошти використовувалися на міські потреби, у тому числі на покращення торговельної інфраструктури (с. 237–238). Продemonстровано, що Махнівський майновий комплекс внаслідок банкрутства фірми графа П. Потоцького та рішення комісії трьох держав: Російської, Австрійської та Пруської, переданий на користь колокаторів (с. 239). Цікавою є виявлена автором історична аналогія між засобами стимулювання торговців в I половині XIX ст. та на сучасному етапі розвитку (с. 244): Радомишльська повітова влада бачила дієвим поштовхом надання кредитів для будівництва житла та кам'яних крамниць. Ця тема залишається й досі актуальною, оскільки передбачалися застава, іпотека і сплата кредиту.

В цілому, одним з найвагоміших напрацювань у монографії Л. Губицького є те, що в ній проаналізовано закономірності та тенденції еволюції торгівлі Київської губернії 1793–1861 рр. як системи, виявлено зовнішні та внутрішні чинники, які впливали на її функціонування. Визначено трансформації торговельних станів Київської губернії (соціальна мобільність купців, дворян, міщан, селян, військовослужбовців, чиновників).

Обґрунтовано, коли і як у системі давалися взноси зворотні зв'язки та яким був їхній ефект. Показано як система під впливом зміни законодавства та зовнішньоекономічної політики пропонувала власні відповіді на ситуації кризи збуту та пропозиції.

До переваг монографії також слід віднести дотримання академічних стандартів та вимог літературного стилю. Насиченість тексту фактичними даними не перетворила його на «сухий», він залишився легким для читання. Витримано послідовність і дотримано логіки дослідження. Єдине зауваження в цьому плані: як уже згадувалося, текст місцями справляє враження переобтяженого фактами. Зважаючи на відсутність попередніх комплексних публікацій по темі дослідження, бажання автора подати якомога більше фактажу є природним.

Монографія ілюстрована. Фотографії надані окремим блоком наприкінці роботи. Певна кількість світлин з архівів публікується вперше. Ілюстрації дають можливість читачеві краще відчувати атмосферу торгівлі Київської губернії 1793–1861 рр.

Загалом, монографія Л. Губицького справляє позитивне враження. Автору вдалося виконати дослідницькі завдання, які сформульовані у вступі. Робота є вагомим внеском в історіографію торговельної інфраструктури Київської губернії й буде корисною не тільки професіоналам, але й усім, хто цікавиться історією торгівлі, краєзнавством Київщини.

**Рецензія на монографію Л. В. Губицького
«Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.).
Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – 388 с.»**

Прорецензовано монографію Л. В. Губицького «Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.)». Зазначено, що рецензована монографія є першим в історіографії комплексним дослідженням історії торгівлі Київської губернії. У ній викладено майнові, демографічні, соціальні зміни у купецькому стані, докладно охарактеризовано трансформації торговельних прошарків як основи нового провідного стану суспільства. Схарактеризовано нові завдання, що поставили перед торговельною системою Києва та губернії у наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., та засоби й методи їх розв'язання. Показано як торговельна система забезпечувала доходи губернського, міських та приватних господарств і проведено порівняння надходжень від торгівлі продовольчими та непродовольчими товарами. Установлено і проаналізовано закономірності еволюції періодичної губернської торгівлі; виявлено трансформації постійної торгівлі як системи, обґрунтовано коли і яким чином давалися взнаки зворотні зв'язки в кредитно-фінансової системи та яким був їхній ефект. Зроблено висновок, що рецензована монографія в цілому справляє позитивне враження; автору вдалося виконати дослідницькі завдання. Робота є вагомим внеском в історіографію Київської губернії.

Ключові слова: монографія, Київ, губернія, торгівля, ярмарки, купці, товари.

Pylypenko Viktor, Candidate of Historical Sciences, Docent of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Пилипенко Віктор, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4397-9039>

Received: 30-01-2021

Advance Access Published: March, 2021

**РЕЦЕНЗІЯ
НА КНИГУ (НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ)
А. ГАЛУШКИ, Є. БРАЙЛЯНА «Змова диктаторів. Поділ Європи між
Гітлером і Сталіним. 1939–1941. Харків: Клуб сімейного дозвілля,
2019. – 368 с.»**

Артем Петрик

**REVIEW
OF THE BOOK (POPULAR SCIENCE PUBLICATION)
BY A. HALUSHKA, E. BRILYAN «Conspiracy of Dictators.
The Division of Europe. Between Hitler and Stalin. 1939–1941. Kharkiv:
Klub simeinoho dozwillia, 2019. – 368 p.»**

Artem Petryk

The book «Conspiracy of dictators. The division of Europe between Hitler and Stalin 1939–1941», co-authored by A. Halushka and E. Brilyan, is reviewed. This publication is popular science and is designed for a wide range of readers interested in the history of World War II. The publication reflects in detail, in a popular style, such segments as the political and economic situation in the world in the period between the world wars; creation of a military situation and escalation of conflict on the eve of World War II; the course of military operations in the first two years of the global confrontation (1939–1941), using the principle of parallel coverage of the aggressive actions of the Nazi and communist regimes from the moment of concluding the Molotov-Ribbentrop Pact to the beginning of the implementation of the «Barbarossa» Plan. A detailed description of the military-tactical component of the main combat operations within the chronology stated by the authors is noted, among them the aggression of two dictatorships against Poland (September – October 1939), the Soviet-Finnish War (December 1939 – March 1940), the French campaign (May – June 1940), and the Battle of Britain (July – October 1940) and others. Emphasis is placed on the availability of a detailed description of the operations of the warring parties in the African, Mediterranean and Middle Eastern theaters of operations, including the coverage of independent operations of the Italian armed forces. In the presence of qualitatively presented factual material and photos in symbiosis with the relevance of such Ukrainian-language content, a conclusion was made about the success of the selected issues and prospects for further work, taking into account a wide target audience.

Keywords: World War II, dictators, Nazism, Communism, Hitler, Stalin, Third Reich, USSR.

Час ставить перед науковим загалом виклики, що, в цілому, відображають «кризу академічного жанру» та сигналізують про необхідність слідувати тренду, а найкраще – створювати його. Один з закликів інтелектуально-активної частини соціуму, спраглої до пізнання минулого, це отримання доступу до «скрижалів історії». Не зважаючи на актуальність прислів'я «вовк, що під горою, голодніший за вовка, який вже на вершині гори», можна припустити, що цей образний «вовк під горою», себто не належний до кола професійних істориків, але «голодний» загал, не зможе дістатися «вершини», якщо більш досвідчений співбрат не підготує його до сходження і не укаже шлях. Там то ці «скрижалі скарбниці віків» і знаходяться, однак, доступними стануть вони лише підготовленому шукачу. Лише такий зможе досягнути безцінності багатства знайденого. Задля цього необхідно не лише, і не стільки, пояснити базові, фундаментальні постулати історичної науки як провести екскурс до «незабутнього краю минулого», познайомити з фактажем і зацікавити, тобто створити підґрунтя для подальшого нарощування «інтелектуальних м'язів» і зростання до академічних висот. Діє принцип схожий з тренувальним процесом, скажімо, у силових видах спорту. Жоден наставник не буде на перших же тренуваннях давати установку юному спортсмену-початківцю виконувати норматив майстра спорту. В жодному разі, адже, не кажучи про гарантовану фізичну травму, атлет може отримати і психологічний надлом, у ньому поселиться страх перед штангою, і зневіра у власних силах. Лише поступове,

продумане зростання від олімпійського грифу вагою у 20 кг до чемпіонського результату дасть успішний відгук і головне – виховає любов до самовдосконалення та важкої монотонної праці.

Так і в даному контексті, аксіома «не нашкодь!», є непереборною. Не виключено, що саме такого підходу у гуманітарній місії популяризації історії чекає від професійної братії дослідників суспільство. «Її величність книга», попри все продовжує відігравати роль надзвичайно важливої «зброї». І тут вважаємо доцільним навести думку відомого сучасного литовського історика Вітаутаса Йокубаускаса, стосовно «цікавих книг, що затягують», які дедалі більше стають рідкістю у науковому середовищі, проте на полицях крамниць, апріорі розрахованих на широкого читача, «лежать присипані пилом товсті і нудні книги... «сумні» бо мало кому цікаві...» (Йокубаускас 2020, с. 10), за висловом іншого знаного литовського науковця професора Вігантаса Варейкіса – такими які навіть родичі авторів не стануть читати (Йокубаускас 2020, с. 10). Для книги, як і для її автора фіаско можна вважати не наявність критичних рецензій та негативних відгуків, а скоріше байдужість читача (Йокубаускас 2020, с. 12).

Книга, про яку йтиметься: «Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним (1939–1941)», ставить перед собою важливі і амбітні цілі – популяризувати історичне знання та водночас заповнити лакуну «дефіцитного» україномовного контенту присвяченого подіям перших двох років Другої світової війни (1939 – 1941). Вважаємо, що авторами Андрієм Галушкою та Єгором Брайляном завдання успішно виконане. Спробуємо довести правомірність такого твердження нижче.

Незважаючи на зазначену у назві хронологію, рамки її, охоплені у книзі, більші. Вони включають не лише початковий етап Другої світової війни, але і міжвоєнний період. «Прелюдія до світового братовбивства» детально відображена у Першій главі «Перемир'я на 20 років». В наступних главах: «Війни «дивна» та зимова»; «Тріумф Гітлера»; «Битва за Британію і блиц»; «Гітлер повертає на схід», а також «Хід війни в різних регіонах у другій половині 1940–1941 року», любитель військово-тактичної складової віднайде для себе приємну знахідку – вельми детальний опис бойових дій в ході основних операцій початкового етапу війни, при збереженні стрункості викладу і фактичній глибині матеріалу пов'язаному з дипломатичною та політико-стратегічною складовими проблеми.

Втім, хотілося б зупинитися на сегментах, які воліємо назвати «візитівкою» книги.

Ми живемо у добу, коли фото та відео настільки та безкомпромісно ведуть боротьбу з текстом. Епоха візуалів диктує свої умови й історикам. Дана книга і в цьому сегменті відповідає викликам часу, на сторінках «Змови диктаторів» читач знайде значний обсяг фотохроніки кривавого триліття 1939–1941 рр., а також світлини, що відображають миттєвості міжвоєнного життя континенту. Зокрема фотографії, які дозволяють передати емоційний відтінок часу чи навіть «нерв покоління».

Як, наприклад, світлина що зафіксувала французького солдата у дні катастрофи військової машини його батьківщини (червень 1940 р.) (с. 183). Вояк у позі відчаю та смертельної втоми, одне з найбільш показових фото – умовного культурного циклу образів «апофеозу війни» (що проходить бурою ниткою через творчість художників-баталістів та фотомайстрів останніх двох століть).

За відомим висловом: на війні бувають тільки учасники та жертви, то ж не тільки розпач чи тріумф перших, але і щемлива доля других дивиться на читача, зокрема, очима трирічної Ейлін Данн – британської дівчинки пораненої під час німецького авіа нападу в ході Битви за Британію (те саме фото, що свого часу надрукували в американському «Life», світлина стала символом страждань безневинних та беззахисних у небаченій війни, ще і відображенням сенсу протистояння нацистській машині – боротьбі за існування майбутніх поколінь) (с. 268). Втім, це тільки декілька прикладів вдалого використання авторами візуального матеріалу, що доволі ефективно дозволяє нам відчувати атмосферу війни, гуркіт техніки, присмак танкового мастила та запах пожарищ спалених міст під виття «юнкерсів» та «месершмітів».

Фотоматеріал у комплексі з якісним фактажем якраз і створює ілюзію «оживання букв». Ті дні настільки повстають в уяві, що читач всупереч волі ловить себе на думці про власну участь у подіях, як мінімум в якості свідка. Емоційні вкраплення, додавання до сухого викладу сегментів історій окремих людей на тлі планетарного колапсу – одна із сильних сторін книги, в цьому «Змова диктаторів» чітко слідує законам жанру та актуальним вимогам до якісного науково-популярного видання.

Твердження без прикладів, гадаємо, виглядатиме не солідно, то ж зупинемося на декількох моментах, які підтверджують сказане вище. У розділі присвяченому Французькій кампанії вермахту 1940 р. знаходимо опис подвигу двох британських сержантів С. Мура та О. Дженінгса, які ціною власного життя намагалися врятувати своїх бойових товаришів. На початку червня 1940 р. вояки дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» захопили в полон французьких та союзних їм британ-

ських солдат в районі селища Ворму. Нацисти вирішили стратити полонених, і закинули до будівлі в якій вони перебували дві гранати, які Мур та Дженінгс накрили своїми тілами (с.171).

Повагу викликає описаний у книзі вчинок високої громадянської мужності мера міста Шартр Жана Мулена. Коли під час боїв за місто 15–16 червня 1940 р. нацисти взяли у полон 180 солдат-сенегальців з французьких колоніальних військ, та стратили їх, німецька пропаганда звинуватила сенегальців у зґвалтуваннях і вбивствах французьких жінок. Ризикуючи життям мер містечка Ж. Мулен відмовився підігравати расистським нісенітницям гітлерівців і спростував інформацію, за що був жорстко побитий окупантами. В подальшому міський голова вступив до Руху Опору і активно боровся проти нацистів (с. 190).

Книга виконує місію з девальвації радянського стереотипу щодо «монополізації героїзму» збройними силами та громадянами СРСР в роки II Світової війни, демонструючи безвідносність до національного походження, чи політичних переконань проявів особистої або колективної мужності і стійкості, демонструючи, на конкретних прикладах, нежиттєздатність комуністичних пропагандистських кліше щодо пасивізму вояків армій «буржуазних» країн на початковому етапі війни. Так, описуючи завершальні дні Французької кампанії автори висвітлюють епізод боїв на відтинку фронту між містами Тур та Сомюр. 19 червня 1940 р. підрозділ, який складався з курсантів Сомюрського кавалерійського училища відчайдушно, протягом доби, стримував наступ 1-ї кавалерійської дивізії вермахту. Лише використавши всі набої, та втративши будь-яку можливість продовжувати опір курсанти змушені були здатися у полон (с. 193–194).

На сторінках «Змови диктаторів» читач зможе прослідкувати перебіг військових операцій та бойових дій, що часто, у виданнях популярного характеру, не наділені особливою увагою авторів, або розглядаються опосередковано. Тим не менш мають важливе значення для висвітлення ходу війни на середземноморському і близькосхідному театрах. «Змова диктаторів» доволі скурпульозно демонструє самостійні оперативні дії збройних сил Італійського королівства у 1940 – 1941 рр., зокрема наступ італійських військ проти британців у Сомаліленді влітку 1940 р. (с. 297–298) та хід вторгнення військ Б. Муссоліні до Греції у вересні – листопаді того ж року (с. 299 – 300).

Окремий параграф книги («Британська окупація Іраку, Сирії та Лівану») не лише подає аналітику настроїв військово-політичного керівництва Іракського королівства у переддень та на початку світової війни, але і доносить інформацію стосовно короткотривалого британо-іракського конфлікту (кінець квітня – травень 1941 р.). Особливий акцент тут зроблений на операції з деблокування бази у Габбанії та боях за Багдад (що завершуються перемогою британців та втечею пронимецького диктатора Іраку Рашида Алі) (с. 314–316).

Описуючи бойові дії на Близькому Сході, автори слушно акцентують увагу, на такому аспекті війни як громадянське протистояння, що стало болісною та трагічною складовою світового конфлікту. У фокусі «Змови диктаторів» опинився приклад розділеної трагедією 1940 р. Франції. Творці книги дають нам можливість відчувати гіркоту «міжусобиці» в антуражі пісків Сирії та Лівану, на околицях помираючої Французької імперії. Тут у рядах ворогуючих антигітлерівських та пронацистських сил зішлись «деголівці» та «вішісти». Вчорашні однопольчани, кожен з яких вважав протилежну сторону «зрадниками Франції» а себе рятівником Батьківщини у момент її найбільшого в історії падіння, та національного приниження. У тих боях за Дамаск, Дейр-ез-Зор, Пальміру та Гомс, влітку 1941 р. переможцями вийшли сили де Голля та його британські союзники, щоправда заплачено за це було життям багатьох тисяч французьких солдат (с. 316–317).

До інформативного блоку, який ми умовно хотіли б назвати «маловідомі, для пересічного читача, факти з історії Другої світової війни» вважаємо слід віднести перебіг так званої «Президентської війни» 1941 р. Мова йде про дії Президента США Ф.Рузвельта направленні проти нацистського блоку, з задіянням військового ресурсу Сполучених Штатів, але без офіційного оголошення війни Конгресом. Всупереч тому, що США вступили у війну 7 грудня 1941 р., приводом до чого стала атака Японії на військово-морський флот США у Пірл-Харборі, автори «Змови диктаторів» показово, на конкретних прикладах, демонструють реальну участь Вашингтону у конфлікті, ще з весни 1941 р. Так, відмічається, що 2 квітня 1941 р. президент США надав ВМС країни дозвіл атакувати німецькі підводні човни на захід від 25 градуса західної довготи, а з червня американський флот почав надавати допомогу британцям у ескортванні конвоїв (с. 343). Того ж літа 1941 р. в дію вступили наземні сили Штатів, підрозділи морської піхоти висадилися у Ісландії та фактично взяли острів під контроль, прийшовши на підтримку британцям (с. 343).

Втім, такими «гуманітарними» акціями справа не обмежувалася. Як зазначили автори книги, ще до офіційного вступу у війну ВМС США мали досвід бойових зіткнень з німецькими під-

водними човнами. Зокрема, на сторінках роботи подані інциденти, які мали місце 4 вересня 1941 р. (бій американського есмінця проти німецького підводного човна U-652), торпедування нацистами есмінця «Keary», а також трагедія, що сталася 31 жовтня 1941 р., коли було торпедовано та потоплено американський військовий корабель « Reuben James» (с. 346).

«Змова диктаторів» подає читачу інформацію і стосовно планів нацистів щодо впровадження принципів так званого «нового порядку», в тому числі, на теренах Великобританії. Так, після окупації британських островів гітлерівці розглядали можливість інтернування та депортації всього чоловічого населення у віковій групі від 17 до 45 років. Разом з «небезпечними категоріями» (єврейське населення, політичні противники нацизму і т.д.) примусовому переселенню могли бути піддані до 11 млн. осіб (с. 238).

Однак, у книзі доволі чітко прослідковується принцип паралельності відображення дій обох тоталітарних режимів. То ж можемо побачити його імплементацію і у висвітленні фактів пов'язаних з агресивною політикою СРСР у 1939–1940 рр., маловідомих в аналогічній україномовній літературі. В першу чергу хотілося б виділити відображення процесу окупації Балтійських країн Червоною Армією. Як відомо, Естонія, Латвія та Литва, стали жертвами нової реальності встановленої у Східній Європі пактом Молотова-Ріббентропа, та подальших німецько-радянських домовленостей, які зафіксували зону радянського впливу у балтійському регіоні.

Відмітимо, що у праці зроблено наголос на нюансах і деталях обставин інкорпорації трьох держав до сталінської імперії. Окремо відзначимо наявність аргументів на користь підтвердження прямих агресивних акцій з задіянням зброї з боку радянських військових, що йде всупереч традиційній думці про «безкровний» характер операції по приєднанню трьох балтійських держав влітку 1940 р. Так, у роботі, відзначені показові епізоди: Талліннський інцидент 2 лютого 1940 р. (відкриття вогню з радянських кораблів по винищувачу військово-повітряних сил Естонії) та обстріли естонської території в період, що припадав на грудень 1939 – березень 1940 рр., тобто на місяці фінсько-радянської війни (с. 201) (політичні передумови її хід та результати також описані у «Змові диктаторів», с. 75–93). В аналогічній канві продемонстрована статистика втрат Червоної армії при проведенні операції з вторгнення та окупації Естонії, Латвії і Литви – 216 осіб вбитими та пораненими (с. 205) (і це за обставин коли керівництво балтійських республік відмовилося від думки про чинення опору інтервентам).

Ми вже вказували вище на явну спрямованість авторів здійснити розвінчання канонічної радянської міфології Другої світової війни. На нашу думку, вдало завдання реалізоване і у частині демонстрації ініціативності верхівки СРСР по налагодженню стратегічної співпраці з Третім Рейхом. Насиченим полем висвітлення даного факту виступають параграфи книги «Економічна та військова співпраця між Німеччиною і СРСР» (с. 284–286). Де докладно описано не лише хід поставок радянської сировини до Рейху згідно двосторонньої угоди від 11 лютого 1940 р. і оновленого договору від 11 січня 1941 р., але і такі моменти, як, наприклад, допомога Москви Берліну в транзиті стратегічної сировини з Південно-Східної Азії, у налагодженні контактів з Іраном та Афганістаном, в обхід британської блокади, чи супровід радянськими кораблями німецьких через Північний морський шлях з Атлантичного океану до Тихого (влітку 1940 р.). Окремо заслуговують на увагу і підкреслені епізоди співпраці спецслужб двох тоталітарних режимів (в тому числі, передача НКВС до гестапо десятків німецьких комуністів, які свого часу знайшли притулок у СРСР рятуючись від нацистів) обмін поздоровленнями до знакових дат між диктаторами тощо. Наступний параграф («Візит Молотова до Берліна в листопаді 1940 року») ще більше оголює проблему спорідненості геополітичних амбіцій обидвох тоталітарних імперій, і демонструє хід радянсько-німецьких консультацій, щодо розподілу сфер впливу у світі. Читач може знайти тут інформацію про плани приєднання СРСР до Троїстого пакту, викладені у сумнозвісному радянському меморандумі від 25 листопада 1940 р. германському послу у Москві. Тоді від історичного входження Москви до гітлерівського блоку світ врятували лише апетити Сталіна і небажання Берліну їх вдовольняти. Нагадаймо, що СРСР був незадоволений отриманим згідно Пакту 1939 р. і бажав встановити контроль над Болгарією, Румунією, розширити сферу власного впливу на іранському та далекосхідному напрямках і т. п. (в обмін на підтримку гітлерівських ініціатив прийняти активну участь у розподілі Британської імперії) (с. 286–288).

Загалом, підсумовуючи, можемо визначити «Змову диктаторів», як важливий сегмент процесу реставрації україномовної складової ринку науково-популярної історичної літератури, яка відкриває вітчизняному читачеві багатоскладову палітру передумов, причин та ходу першого етапу Другої світової війни. Ця праця має потенціал стати пілотною у серії робіт, які здатні продовжити лінію висвітлення перебігу бойових дій та розвиткові політичних процесів на різних теренах розгортання найбільшого в історії світового конфлікту. В подальшому, вважаємо не

зайвим доповнити описову частину більш детальним біографічним матеріалом, задля ефективного донесення читачеві унікальних рис персоналій, якими творилася епоха, а також визначався напрям ходу історичних процесів даної доби.

Список джерел та літератури

ЙОКУБАУСКАС, В., 2020, Історична книга та її майбутнє (замість вступного слова). У: Петрик А., Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918 – 1940). Одеса: Гельветика, Рига: Baltija Publishing, Торунь: Wydawnictwo Adam Marszałek, 3–12.

References

YOKUBAUSKAS, V., 2020, Istorychna knyha ta ii maibutnie (zamiest vstupnogo slova) [Historical book and its future (instead of the introductory word)]. In: Petryk A., Epokha velykykh nadii: narysy istorii mizhvoennoi Lytv (1918–1940)]. Odesa: Helvetika, Riga: Baltija Publishing, Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 3–12.

Рецензія

**на книгу (науково-популярне видання) А. Галушки, Є. Браїляна
«Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталінім. 1939–1941.
Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 368 с.»**

Прорецензовано книгу «Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталінім 1939–1941», співавторами якої являються А. Галушка та Є. Браїлян. Дане видання є науково-популярним і розраховане на широке коло читачів, які цікавляться історією Другої світової війни. Видання детально, у популярному стилі відображає такі сегменти як політико-економічну ситуацію у світі в період між світовими війнами; створення військової ситуації та ескалація конфліктності в переддень Другої світової війни; хід військових операцій перших двох років глобального протистояння (1939–1941), з використанням принципу паралельного висвітлення агресивних дій нацистського та комуністичного режимів від моменту укладання пакту Молотова-Ріббентропа до початку реалізації плану «Барбароса». Відзначено детальний опис військово-тактичної складової основних бойових операцій у рамках заявленої авторами хронології, з поміж них агресія двох диктатур проти Польщі (вересень – жовтень 1939 р.), Радянсько-фінської війни (грудень 1939 – березень 1940 рр.), Французька кампанія (травень – червень 1940 р.), Битва за Британію (липень-жовтень 1940 р.) та інші. Зроблено акцент на наявність у роботі детального викладу операцій ворогуючих сторін на африканському, середземноморському та близькосхідному театрах бойових дій, в тому числі окремо відзначено висвітлення самостійних операцій збройних сил Італії. При наявності якісно поданого фактажу та фото наочності в симбіозі з актуальністю подібного україномовного контенту, зроблено висновок про успішність обраної проблематики та перспектив розвитку подальшої роботи з урахуванням широкої цільової аудиторії.

Ключові слова: Друга світова війна, диктатори, нацизм, комунізм, Гітлер, Сталін, Третій Рейх, СРСР.

Petryk Artem, Candidate of Historical Sciences, Research fellow, Institute of Baltic Region History and Archaeology, Klaipėda University (Republic of Lithuania); Docent, Kherson State University, Head of the Center of researching of the History of Lithuania, KSU (Ukraine).

Петрик Артем, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету (Литовська Республіка); доцент Херсонського державного університету, Керівник Центру дослідження історії Литви ХДУ(Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5620-4729>

Received: 25-11-2020

Advance Access Published: March, 2021

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 63

На першій сторінці обкладинки картина Фернана Леже «Дахи Парижа». 1922 р.

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 02.03.2021. Формат 60 x 84/8.
Гарнітура Aḡal. Ум. друк. арк. 14.
Тираж 100 прим.